

การศึกษาวิเคราะห์แนวทางการละตัณหาในพระไตรปิฎก
AN ANALYTICAL STUDY OF PRACTICAL WAYS OF OVERCOMING
TANHA (DESIRE) IN THE TIPITAKA

พระมหาสุรศักดิ์ ขนติธมโม (กุนากุล)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

การศึกษาวิเคราะห์แนวทางการละตั้นหาในพระไตรปิฎก

พระมหาสุรศักดิ์ ขนติธมโม (ภวนากุล)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

An Analytical Study of Practical Ways of Overcoming Tanhã
(Desire) in the Tipitaka

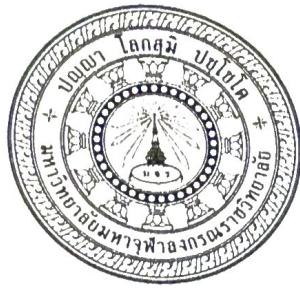
Phramaha Surasak Khantidhammo (Kunakun)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Tipitaka Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวทางการละตั้นหาในพระไตรปิฎก” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตร ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา

(พระมหาสมชूर्ณ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระเมธีวรญาณ, ดร.)

กรรมการ

(ผศ. ดร. วุฒินันท์ กันทะเดียน)

กรรมการ

(พระมหาอุทธนา นรเชฎโจ, ดร.)

กรรมการ

(รศ. ดร. สมธิพล เนตรนิมิตร)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาอุทธนา นรเชฎโจ, ดร.

ประธานกรรมการ

รศ. ดร. สมธิพล เนตรนิมิตร

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหาสุรศักดิ์ ขนติธมโม)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาวิเคราะห์แนวทางการละตั้นหาในพระไตรปิฎก

ผู้วิจัย : พระมหาสุรศักดิ์ ขนติธมโม (ภุณากุล)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระไตรปิฎกศึกษา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาอุทตนา นรเชษฐโฐ.ดร., ป.ธ. ๙, ศษ.บ. (ประณมศึกษา),
ศศ.ม., (พัฒนาชนบทศึกษา), พธ.ด. (พระพุทศาสนา)

: รศ.ดร. สมิตินพล เนตรนิมิตร, ป.ธ.๙, พธ.บ. (ปรัชญา), พธ.ม.
(พระพุทศาสนา), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
พธ.ด. (พระพุทศาสนา)

วันสำเร็จการศึกษา : ๙ เมษายน ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาตั้นหาในพระไตรปิฎก เพื่อศึกษาหลักการละตั้นหาในพระไตรปิฎก และเพื่อศึกษาแนวทางการละตั้นหาในพระไตรปิฎก โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณวิเสส หนังสือ เอกสาร ตำรา และรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องนำมาเรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนาพร้อมทั้งตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญจากการศึกษาพบว่า

ตั้นหา คือ ความอยาก ความทะยานอยาก เพลิดเพลินในอารมณ์มีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่เข้ามาสัมผัสด้วยกายและใจเป็นสิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่างทำให้เกิดขึ้น ตั้นหาเป็นธรรมที่ประกอบกับจิตทำให้มีความทะยานอยาก จนถึงดิ้นรนแสวงหาอารมณ์มาครอบครองเพื่อให้สมความปรารถนาโดยแบ่งเป็น ๓ ประเภทคือกามตั้นหา ภวตั้นหา วิภวตั้นหา

การละตั้นหา คือ การละขาด การกำจัด การสละ โดยละเหตุคือ สละเสียซึ่งความอยากโดยมีแนวทางการละระดับเริ่มต้นด้วยโลกียะมีทานเป็นต้น และระดับโลกุตระมีสติปัญญาเป็นที่สุดโดยอาศัยแนวทางพุทธธรรมที่ละไปตามขั้นตอนเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้ง รู้ถึงความเปลี่ยนแปลงของสภาวะธรรมว่าตั้นหาก้มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา

วิเคราะห์แนวทางการละตั้นหาในพระไตรปิฎก พบว่า การละตั้นหาในอริยสังและปฏิจจสมุปบาทเป็นกระแสจรรที่ติดต่อกันเป็นระยะเปรียบเสมือนยางเหนียว ที่ทำให้บุคคลวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ์ ซึ่งการออกจากวงจรรนี้ต้องปฏิบัติตามแนวทางอริยมรรคมีองค์ ๘ และตามแนวสติปัญญา ๔ เพื่อให้รู้ชีวิตตามเป็นจริงด้วยสติปัญญาและเพื่อตัดกระแสตั้นหาให้เกิดขึ้นต่อไป

- Thesis Title** : An Analytical Study of Practical Ways of Overcoming Tanha (Desire) in the Tipitaka
- Researcher** : Phramaha Surasak Khantidhammo (Kunakun)
- Degree** : Master of Arts (Tipitaka Studies)
- Thesis Supervisory Committee**
- : Phramaha Yutthana Narajettho, Dr., Pali IX, B.Ed. (Elementary, Education), M.A. (Rural Development Studies), Ph.D. (Buddhist Studies)
- : Assoc.Prof. Dr. Samiddhipol Netnimit, Pali IX, B.A. (Philosophy), M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
- Date of Graduation** : April 9, 2019

Abstract

This thesis has three objectives, namely: to study craving in the Tipitaka, to study principles to annihilate craving in the Tipitaka, and to find the practical ways of overcoming craving in the Tipitaka. The research used the primary sources from the Tipitaka, Commentaries, sub-commentaries as well as other related, and secondary sources from books, documents, textbooks, and related research works. The collected data was revised, descriptively explained, and reviewed by specialists. From the study, it was found that;

Tanha or desire herein is the desire to become, enjoy in the objects that have form, sound, smell, flavor, touching via contraction of body and mind which cause many factors happens. Desire accompanied by mind, making it soar until struggling, seeking emotion to possess for its desire. Tanha can be divided into 3 categories: 1. Sensual desire 2. Desire to become and 3. Desire to non-become.

The overcoming of Tanha herein means to absolutely as well as completely end of Tanha by means of causes annihilated that is to say; leaving Tanha by practical ways of two levels namely; preliminarily called Lokiya (Mundane) such as charity (dana) etc. and lastly the highest level called Loguttara (Supramundane), by relying on the methodology of the Dharma practice (Satipatthana) which followed each step in order to create intelligence knowing the change of phenomena that lusts there was an occurrence, existence and cessation.

An analytical study of the way of Craving in the Tipitaka found that the overcoming of passion in the Noble Truth (Ariyasacca) and Independent Origination (Paticcasamuppada) is the circuit current periodically like sticky rubber that causes the person to revolve in Samsara which leaving circuit must follow the guidelines of Noble Eightfold Path and the Four Foundations of Mindfulness in order to know the true life with wisdom and to cut off the stream of Tanha from going on.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความร่วมมือช่วยเหลือจากหลายท่านด้วยกัน ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณในความเมตตาของพระราชปรีดีทิพย์ (ป.ธ.๙, ศ.,ดร.) อธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้เห็นความสำคัญของการศึกษาหลักสูตรพระไตรปิฎกศึกษาในระดับบัณฑิตวิทยาลัย โดยเปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา ซึ่งเป็นหลักสูตรที่สนับสนุนให้นิสิตผู้เข้ารับการศึกษามีความรู้เรื่องเกี่ยวกับพระไตรปิฎก ตลอดระยะเวลาของการศึกษาที่ผ่านมาส่งผลให้นิสิต มีความรู้ความเข้าใจในพระไตรปิฎกมากขึ้น อีกทั้งยังจะเป็นพื้นฐานในการศึกษาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรสูงขึ้นต่อไป

ขอขอบพระคุณพระเมธีวราญาณ,ป.ธ.๙, ดร. รองคณบดี ฝ่ายบริหาร คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ที่ให้ความอนุเคราะห์แนะนำในการเขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้ได้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ขอขอบพระคุณ พระมหายุทธนา นรเชฎฐ, ป.ธ.๙, ดร. อาจารย์ประจำภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้ประสิทธิประสาทวิชาความรู้ให้นิสิต

ขอขอบคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร อาจารย์ภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ให้ความอนุเคราะห์แนะนำในการเขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้ได้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี และนางสาวณัชชา อมราภรณ์ เจ้าหน้าที่คอยช่วยเหลือและดูแลเอาใจใส่ต่อนิสิตด้วยดีเสมอมา ตลอดจนเพื่อนนิสิตปริญญาโท หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา รุ่นที่ ๔ ร่วมชั้นเรียนทุกท่านที่มีเมตตาช่วยเหลือเกื้อกูล รวมทั้งเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทุกท่านที่ได้อำนวยความสะดวกเป็นอย่างดี

อานิสงส์ผลบุญใดที่เกิดขึ้นจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ และจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาของข้าพเจ้า ขออานิสงส์นั้นจงบังเกิดแก่มารดาบิดา ญาติพี่น้อง ครูอาจารย์ ผู้มีพระคุณทุกท่าน ตลอดจนสรรพสัตว์ทั้งหลาย ขอจงได้มีโอกาสเจริญอยู่ในธรรมแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า トラาจนเข้าถึงพระนิพพานโดยทั่วกันเทอญ

พระมหาสุรศักดิ์ ขนติธมโม (กุนากุล)

วันที่ ๙ เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญตาราง	ช
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๔ คำศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๖ ขอบเขตการวิจัย	๑๐
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๑
บทที่ ๒ ตัณหาที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก	๑๒
๒.๑ ความหมายของตัณหา	๑๒
๒.๒ ไวกัจจนของตัณหา	๑๖
๒.๓ ลักษณะของตัณหา	๒๐
๒.๓.๑ ลักษณะของตัณหาในพระวินัยปิฎก	๒๐
๒.๓.๒ ลักษณะของตัณหาในพระสุตตันตปิฎก	๒๑
๒.๓.๓ ลักษณะของตัณหาในพระอภิธรรมปิฎก	๒๔
๒.๔ ประเภทของตัณหา	๒๖
๒.๔.๑ ตัณหาที่วาทโดยอาการ	๒๖
๒.๔.๒ ตัณหาที่วาทโดยอารมณ์	๒๘
๒.๔.๓ ตัณหาที่วาทโดยกาล	๒๙
๒.๕ สาเหตุและบ่อเกิดของตัณหา	๓๐

สารบัญ (ต่อ)

	๒.๕.๑ ตัณหาในอริยสัจ	๔๐
	๒.๕.๒ ตัณหาในปฏิจจสมุปบาท	๔๒
	๒.๖ ตัวอย่างผู้ตกอยู่ในวังวนของตัณหา	๔๓
	๒.๗ สรุปท้ายบท	๔๘
บทที่ ๓	แนวทางการละของบุคคลที่ถูกตัณหาครอบงำในพระไตรปิฎก	๕๐
	๓.๑ ความหมายของการละ	๕๐
	๓.๒ ประเภทของการละ	๕๓
	๓.๓ องค์ประกอบและแนวทางของการละ	๕๘
	๓.๔ ระดับของบุคคลผู้ละตัณหา	๖๐
	๓.๕ ประโยชน์ของการละตัณหา	๖๗
	๓.๖ สรุปท้ายบท	๖๘
บทที่ ๔	วิเคราะห์แนวทางการตัณหาในพระไตรปิฎก	๖๙
	๔.๑ แนวทางการละตัณหาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกฝ่ายโลกียะ	๖๙
	(๑) การละตัณหาด้วยทาน	๖๙
	(๒) การละตัณหาด้วยสันโดษ	๗๑
	(๓) การละตัณหาด้วยขันติ	๗๑
	(๔) การละตัณหาด้วยสมถกรรมฐาน	๗๒
	๔.๒ แนวทางการละตัณหาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกฝ่ายโลกุตตระ	๗๕
	(๑) การละตัณหาด้วยอริยสัจ	๗๕
	(๒) การละตัณหาด้วยปฏิจจสมุปบาท	๗๘
	(๓) การละตัณหาด้วยวิปัสสนากรรมฐาน	๗๙
	๔.๓ วิเคราะห์แนวทางการละตัณหาในพระไตรปิฎก	๘๔
	๔.๔ สรุปท้ายบท	๙๗
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๙๘
	๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๙๘
	๕.๑.๑ ผลการศึกษาเรื่องตัณหา	๙๘
	๕.๑.๒ ผลการศึกษาแนวทางการละตัณหา	๑๐๐
	๕.๑.๓ ผลการศึกษาวិเคราะห์แนวทางการละตัณหา	๑๐๑
	๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๐๒
	๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป	๑๐๒
	๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป	๑๐๒

สารบัญ (ต่อ)

บรรณานุกรม	๑๐๓
ภาคผนวก	๑๐๙
ประวัติผู้วิจัย	๑๑๓

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐ ฉบับมหาวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๕๓ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙ ส่วนคัมภีร์อรรถกถาบาลีและภาษาไทย ใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การอ้างพระไตรปิฎก จะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๐/๔๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๒. หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ ภาษาบาลี เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๙๐ หน้า ๔๓ ฉบับสยามรัฐสศตปิฎก พ.ศ.๒๕๕๓, ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาษาไทย เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๒๘๙ หน้า ๒๒๒ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙

ส่วนอรรถกถา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม (ถ้ามี)/หน้า เช่น ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๑๗. หมายถึง มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอรรถกถาบาลี ภาษาบาลี เล่ม ๑ หน้า ๑๑๗ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และ ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๕๒/๑๗๕. หมายถึง มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปณณาสก ภาษาไทย เล่ม ๒ ข้อ ๓๕๒ หน้า ๑๗๕ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตามลำดับดังนี้

คำอธิบายคำย่อในภาษาไทย

ก. อักษรย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

คำย่อ	พระวินัยปิฎก	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิมังค์	ภาษาไทย
วิ.ม. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค	ภาษาไทย
วิ.จ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก จุฬวรรค	ภาษาไทย
วิ.ป. (ไทย)	=	วินัยปิฎก ปริวารวรรค	ภาษาไทย

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	ภาษาไทย
ที.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ	ภาษาบาลี
ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	ภาษาไทย
ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	ภาษาไทย
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก	ภาษาไทย
ม.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาติ	ภาษาบาลี
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก	ภาษาไทย
ม.อุ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก	ภาษาไทย
ส.ส. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก สัญญตตนิกาย สคาถวรรค	ภาษาบาลี
ส.ส. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สัญญตตนิกาย สคาถวรรค	ภาษาไทย
ส.ข. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สัญญตตนิกาย ชั้นธวารวรรค	ภาษาไทย

ส.สพ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	ภาษาไทย
ส.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค	ภาษาไทย
อง.ทุก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนินบาต	ภาษาไทย
อง.ติก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ติกนินบาต	ภาษาไทย
อง.จตุกก. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	องคุตตรนิกาย	จตุกกนินบาตปาติ	ภาษาบาลี
อง.ปญจก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปญจกนินบาต	ภาษาไทย
อง.ฉก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ฉกนินบาต	ภาษาไทย
อง.อญจก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	อญจกนินบาต	ภาษาไทย
อง.นวก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	นวกนินบาต	ภาษาไทย
อง.ทสก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	องคุตตรนิกาย	ทสกนินบาต	ภาษาไทย
ช.ช. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุตทกนิกาย	ชุตทกปาฐะ	ภาษาไทย
ช.ธ. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ชุตทกนิกาย	ธมมปทปาติ	ภาษาบาลี
ช.ธ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุตทกนิกาย	ธรรมบท	ภาษาไทย
ช.อุ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุตทกนิกาย	อุทาน	ภาษาไทย
ช.สุ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุตทกนิกาย	สุตตนิบาต	ภาษาไทย
ช.เถร. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุตทกนิกาย	เถรคาถา	ภาษาไทย
ช.ชา.ติก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุตทกนิกาย	ติกนินบาตชาดก	ภาษาไทย
ช.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุตทกนิกาย	มหานิทเทศ	ภาษาไทย
ช.จู. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ชุตทกนิกาย	จูฬนิตเทศปาติ	ภาษาบาลี
ช.ป. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ชุตทกนิกาย	ปฐิสัมภิทามคคปาติ	ภาษาบาลี
ช.ป. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุตทกนิกาย	ปฐิสัมภิทามรรค	ภาษาไทย
ช.อป. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ชุตทกนิกาย	อปทาน	ภาษาไทย

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา	
อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	ภาษาไทย
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	ภาษาไทย

ข. อักษรย่อชื่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทฺธิ. (บาลี)	=	วิสุทฺธิมคคปกรณ์	ภาษาบาลี
วิสุทฺธิ. (ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	ภาษาไทย

ค. อักษรย่อคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
-------	-------------	------

ที.ม.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมงคลวิลาสินี	มหาวคคอกุฏจกถาปาติ	ภาษาบาลี
ม.ม.อ. (บาลี)	=	มชฺฉิมนิกาย	ปปัญจสูทนี	มูลปณณาสกอกุฏจกถาปาติ	ภาษาบาลี
ม.ม.อ. (ไทย)	=	มัชฉิมนิกาย	ปปัญจสูทนี	มูลปณณาสกัอรรถถา	ภาษาไทย
ส.สพ.อ. (บาลี)	=	สยัตุตตนิกาย	สารรถถปภาสินี	สพายนตวคคอกุฏจกถาปาติ	ภาษาบาลี
อง.ทุก.อ. (ไทย)	=	อังกุตตรนิกาย	มโนรถ	ทุกนินบาตอรรถถา	ภาษาไทย
อง.ทสก.อ.(ไทย)	=	อังกุตตรนิกาย	มโนรถปุรณี	ทสกนินบาตอรรถถา	ภาษาไทย
อง.ติก.อ. (บาลี)	=	อังกุตตรนิกาย	มโนรถปุรณี	ติกนินบาตอกุฏจกถาปาติ	ภาษาบาลี
อง.จตุกก.อ.(บาลี)	=	อังกุตตรนิกาย	มโนรถปุรณี	จตุกกนินบาตอกุฏจกถาปาติ	ภาษาบาลี
อง.จตุกก.อ.(ไทย)	=	อังกุตตรนิกาย	มโนรถปุรณี	จตุกกนินบาตอรรถถา	ภาษาไทย
อง.ฉกก.อ.(บาลี)	=	อังกุตตรนิกาย	มโนรถปุรณี	ฉกกนินบาตอกุฏจกถาปาติ	ภาษาบาลี
อง.สตุตท.(ไทย)	=	อังกุตตรนิกาย	มโนรถปุรณี	สตุตทบาตอรรถถา	ภาษาไทย
ขุ.ข.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปรมตถโชติกา	ขุททกปาจอกุฏจกถาปาติ	ภาษาบาลี
ขุ.ป.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	สทถมมปภาสินี	ปฏิสมภิทามคคอกุฏจกถาปาติ	ภาษาบาลี
ขุ.จ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	สทถมมปชโชติกา	จพนินเทสอกุฏจกถาปาติ	ภาษาบาลี

ง. คำย่อคัมภีร์ฎีกา

ฎีกาปกรณ์วิเสส

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา	
วิสุทฺธิ.ฎีกา (บาลี)	=	ปรมตถมณชฺสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา	ภาษาบาลี

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ต้นหาเป็นคำสอนที่พบเห็นในคัมภีร์พระพุทธศาสนา โดยเริ่มตั้งแต่คัมภีร์พระไตรปิฎกจนถึงอรรถกถาเล่าเหตุการณ์เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสรู้แล้วได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า “เราตามหานายช่างผู้สร้างเรือน เมื่อไม่พบจึงท่องเที่ยวไปในสงสารเป็นอนเกชาติเพราะการเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์ นายช่างเอ๋ย เราพบท่านแล้ว ท่านจะสร้างเรือนไม่ได้อีก ซี่โครงทุกซี่ของท่าน เราหักแล้ว ยอดเรือนเราก็อวแล้วจิตของเราถึงธรรมปราศจากเครื่องปรุงแต่งแล้ว เราได้บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นต้นหาแล้ว”^๑

ข้อความนี้ชี้ว่าต้นหาคือความอยากนี้ เป็นต้นเหตุแห่งความทุกข์น้อยทุกข์ใหญ่ที่เหล่าสัตว์ต้องประสบพบเจออยู่เนื่องนิตย์เป็นอนเกชาติหลายภพหลายชาติ และต้นหาคือความอยากยังมีเกี่ยวเนื่องกับหลักธรรมหมวดอื่น ๆ อาทิ อริยสัจ ๔ ในข้อที่ว่าด้วยสมุทัยและปฏิจจสมุปบาท เพราะหลักธรรมชาติแห่งต้นหาเป็นหลักธรรมที่มีความละเอียดลึกซึ้งมีกลไกกระบวนการที่ซับซ้อนของเหตุผลต่อเนื่องกับชีวิตมนุษย์คือมีความอยาก เป็นอยู่โดยไม่แบ่งเพศเชื้อชาติวรรณะ หรือว่าศาสนาเพราะสังคมมนุษย์ทั้งหลาย ล้วนอยากประสบกับสิ่งที่ตนเองปรารถนาใคร่หาพอใจเป็นชีวิตที่มีความอยากรักสุขเกลียดทุกข์ เพราะทั้งมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย เมื่อเกิดมาในโลกนี้แล้วล้วนต้องมีความอยากในชีวิตคือความเป็นอยู่ที่ต้องสมปรารถนาตามความต้องการมีความเป็นไปต่าง ๆ มีการเคลื่อนไหวตามลักษณะของชีวิต เช่น อิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่งนอน กินดื่ม ทำพุดคิด เป็นต้น เมื่อชีวิตคือความเป็นอยู่ก็อยากจะทำชีวิตให้มีความสุขให้มั่นคงทั้งครอบครัว

ด้วยเหตุนี้ มนุษย์ทั้งหลายในสังคมต้องดิ้นรน ขวนขวาย ในการทำงานทำมาหาเลี้ยงชีพดังมีเรื่องเล่าที่ปรากฏอยู่ในต้นหาสูตร^๒ ที่ว่าด้วยเรื่องต้นหาเมื่อเทวดาทูลถามว่า “โลกถูกอะไรนำไป ถูกอะไรผลักไล่ไป อะไรเล่าเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจ” พระผู้มีพระภาคตอบว่า “โลกถูกต้นหานำไป ถูกต้นหาผลักไล่ไป ต้นหาเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจ” ดังนั้นจะสังเกตเห็นได้ว่าพฤติกรรมของมนุษย์ล้วนถูกกระตุ้น และมีแรงจูงใจจากกิเลสต้นหาทั้งปวงในเมื่อมนุษย์ถูกแรงกระตุ้นจากต้นหาแล้วเมื่อมาอยู่รวมกันเป็นสังคมที่สมบูรณ์ด้วยวันดินสมบูรณ์ด้วยสี่สมบูรณ์ด้วยกลิ่น สมบูรณ์ด้วยรส มีสีเหมือนเนยใสหรือเนยข้นอย่างดีและมีรสอร่อยเหมือนน้ำผึ้งมีมซึ่งปราศจากโทษ เวลาต่อมาบุคคลผู้หนึ่งมีนิสัยอยากทดลองจึงใช้นิ้วช้อนวันดินขึ้นมาลิ้มดู เมื่อเขาใช้นิ้วช้อนวันดินขึ้นมาลิ้มดูอยู่สงวันดินได้แผ่ซ่านไป เขาจึงเกิดต้นหาคือความอยากในรสแม้สัตว์เหล่าอื่นก็พากันถือแบบอย่างสัตว์นั้นจึงใช้นิ้วช้อนวันดินขึ้นมาลิ้มดูเมื่อสัตว์เหล่านั้นใช้นิ้วช้อนวันดินขึ้นมาลิ้มดูอยู่สงวันดินก็ได้แผ่ซ่านไป และสัตว์เหล่านั้นก็เกิดความอยากในรสขึ้นเช่นเดียวกันมีต้นหาคือความโลภอยากเอางวันดินนั้นมาเป็นของเฉพาะตัวจนยึดมั่นถือมั่นต่อมา จึงเกิดพัฒนาการทางศีล

^๑ ชุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๒๑/๓๕, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๔-๑๕๖/๘๐.

^๒ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๓/๗๔.

ธรรมมีผู้ปกครองมีรูปแบบสังคมมีกฎระเบียบเมื่อสัตว์ได้สิ่งใดมา แล้วผู้นั้นก็จะทะเยอทะยานอยากได้ มาครอบครองเช่นกันนั้น จะต้องรักษาดูแลวันดินนั้นให้ถูกต้องกฎวิธีอย่างนั้นเพราะแนวคิดที่ว่า การเติมเต็มเสพสิ่งบริโภคนิยมตามที่ตนต้องการที่ตนต้องการที่ตนต้องการ^๓ คือชีวิตที่ทรงคุณค่าและดีงาม กลายเป็นอุดมคติของคนในสังคมปัจจุบันก่อให้เกิดความมุ่งมั่นที่แก่งแย่ง ที่แข่งขันกันทุกรูปแบบเพียง เพื่อครอบครองเสพสิ่งนำมาบริโภคสนองตามความต้องการของตนเอง และสังคมเพราะผู้มีตัณหา มาก ยิ่งเห็นแก่ตัวมากโดยปรากฏการณ์เช่นนี้เป็นเหตุให้การดำเนินชีวิตของคนในสังคมได้ประสบกับปัญหา คือความทุกข์อันเป็นปมปัญหาหลักของชีวิต เพราะเมื่อสภาวะการณ์เป็นเช่นนี้แล้วในด้านการดำเนิน ชีวิตของแต่ละบุคคลล้วนอาจก่อให้เกิดปัญหาตามมาหลายด้านอาทิ ทั้งทางร่างกายจิตใจและสังคม เป็นต้น แต่ในส่วนที่เป็นปัญหาสำคัญและมีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์มากที่สุด ก็คือมีความ อยากคิดแสวงหาผลประโยชน์ในทางทุจริตที่เกิดจากตัณหาที่อยากได้ อยากมีอยากเป็นจนอยากครอบ ครองให้ได้มากที่สุดซึ่งเป็นอกุศลมูลอย่างหนึ่ง และเป็นเหตุให้เกิดทุกข์เพราะมีการเบียดเบียนต่อกัน และกันในสังคมที่สร้างความเดือดร้อนวุ่นวายแท้จริง

ตัณหาเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งของมนุษย์ ที่เป็นทุกข์ทางจิตใจที่ส่งผลกระทบต่อร่างกาย เพราะเมื่อมีอารมณ์เข้ามากระทบต่อทวารทั้งหกประการ แล้วตัณหาคือความอยากปรากฏจิตใจและ ร่างกายของมนุษย์ก็ได้รับผลกระทบอย่างเต็มที่ และเห็นได้ชัดเจนบุคคลผู้ประสบกับตัณหาคือความ อยากแล้วย่อมจะเกิดอาการอยากแสวงหาเอามาครอบครองให้ได้ ถึงแม้จะได้มาโดยถูกต้องชอบ ธรรมหรือไม่ชอบธรรมก็ตาม แต่ตัณหาคือความอยากก็ทำให้บุคคลนั้น เกิดอาการมีศักยภาพที่จะ สามารถหรือดำเนินการไปเอาสิ่งนั้นมาเป็นของตนให้ได้ ตัณหาคือความอยากเป็นอาการที่เกิดขึ้น เพราะขาดวิตุมาเติมเต็มในส่วนจิตใจ และเพราะไม่สมหวังหรือไม่สมปรารถนาเป็นภาวะที่เห็นแก่ตัว เป็นอย่างมากโดยเป็นการส่งสัญญาณบอกให้รู้ว่า จิตใจต้องการวิตุหรือสิ่งของมาปรนเปรอทั้งจิตใจ และร่างกายเพื่อมีพลังใจความพร้อมในการทำภารกิจทั้งหลายต่าง ๆ ต่อไป

ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายในยุคแห่งสังคมสมัยใหม่คือยุคสมัย ๔.๐ นี้ได้มีเทคโนโลยี (Tech nology) สมัยใหม่มีความเจริญก้าวหน้าขึ้นในทางวิทยาศาสตร์มาอย่างต่อเนื่อง ทำให้ประชากรโลกทั้ง ปวงสามารถรับรู้ข้อมูลข่าวสารข้ามทวีปต่าง ๆ ในโลกได้อย่างรวดเร็วและทันสมัยที่สุดไม่ว่าจะอยู่ใน ทวีปใดของโลกนี้ เมื่อโลกของเรามีการเกิดขึ้นมาแล้วจะต้องมีวิวัฒนาการอย่างไม่หยุดนิ่ง เมื่อมีการ เจริญขึ้นก็มีการเสื่อมลงเป็นธรรมดา เพราะว่าโลกของเรานี้ไม่มีอะไรแน่นอนคงที่ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงและมีสิ่งใหม่ๆเกิดขึ้นมาให้เราเห็นอยู่เสมอเมื่อเป็นเช่นนั้นตัณหาเป็นความอยากได้อยากมีอยาก เป็นนี้เป็นภาวะพื้นฐานที่จะนำไปสู่ความเข้าใจที่คนละ เรื่องอุปาทานคือความยึดมั่นถือมั่นต่อไปเรื่อง ของตัณหานี้ได้สร้างปัญหาให้กับมวลมนุษย์ทั้งในด้านครอบครัว สังคม และประเทศชาติ เป็นต้น เพราะเป็นความทะเยอทะยานคืออยากได้ อยากมี อยากเป็น ในสิ่งที่ตนเองปรารถนาซึ่งถ้าหากเป็น ความอยากในฝ่ายอกุศลด้วย แล้วกับความทุกข์ความเดือดร้อนการดำรงชีวิตของบุคคลทั้งหลายใน ปัจจุบันนี้จะต้องประสบกับความอยากอยู่ร่ำไป และจัดได้ว่าเป็นสิ่งที่บุคคลจะต้องปรารถนาเพื่อ ความต้องการให้ใจสุขสมต่อวิตุนั้น ๆ ถ้าความอยากในวิตุนั้นเป็นไปอย่างถูกต้องกฎวิธีการแห่ง

^๓ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๒๐/๘๙.

ฝ่ายกุศลก็ทำให้เกิดความสุขในขั้นพื้นฐานได้ และไม่มีโทษแต่เมื่อใดบุคคลมีความอยากมากมายจนเกินอัตราคืออยากเอามาเป็นของตนโดยมิได้ยึดหลักประเพณีวัฒนธรรม หรือความดีงามจึงยอมทำ ความผิดตามครรลองแห่งธรรม

ในท่ามกลางกระแสต่อความเจริญทางด้านวัตถุและด้านเทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งมีความก้าว หน้าไปไกลสำหรับสังคมโลกปัจจุบันที่มนุษย์เราเผชิญอยู่นี้ ในโลกที่อยู่ภายใต้กระแสที่เรียกว่า “โลกาภิวัตน์” (Globalization) ที่มีความเข้มข้นเป็นอย่างสูง มีการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสารหรือสื่อสาร ต่าง ๆ ถึงกันอย่างรวดเร็วและหลากหลายรูปแบบที่เกิดขึ้นในโลก มีผลกระทบถึงกันอย่างกว้างขวาง และลึกซึ้งลงไปในจนถึงระดับวิถีการดำเนินชีวิตไม่ทางตรงก็ทางอ้อม เพราะสังคมไทยแห่งโลกยุค ปัจจุบันนี้ล้วนตกอยู่ภายใต้สภาวะการณ์ที่ได้รับผลกระทบจากปัจจัยหลายด้านตามมาโดยเฉพาะในด้าน อารมณ์หรือความรู้สึกนึกคิดของแต่ละบุคคลที่มีส่วนทั้งดีและไม่ดี หรือมีผิดบ้างถูกบ้างที่จะสนอง ตัณหาของตนให้สมตามความปรารถนา

ตัณหาเป็นต้นตอของปัญหาชีวิต และยังเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชีวิตประสบความทุกข์ทั้ง ในระยะสั้นและระยะยาว กล่าวคือ ในระยะสั้น ได้แก่ชีวิตต้องประสบความทุกข์เพราะประสบกับสิ่ง อันไม่พึงประสงค์บ้าง สูญเสียสิ่งพึงประสงค์บ้าง ไม่ได้รับผลตามความปรารถนาบ้าง ส่วนในระยะยาว ได้แก่ชีวิตต้องประสบกับความทุกข์ในเพราะการเกิดแก่ เจ็บและตายในสังสารวัฏฏ์ ฉะนั้น วิถีชีวิตของ มนุษย์ผู้เป็นปุถุชนทั้งหลายจึงต้องวุ่นวายและวนเวียนอยู่ในวังวนแห่งความทุกข์อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ตัณหาในพระไตรปิฎกจัดว่าหลักธรรมประการหนึ่ง ที่ได้แสดงบทบาทของชีวิตให้หลงไหล เพลิดเพลินเพราะเป็นภยชนิดหนึ่งคือก่อให้เกิดทุกข์ ซึ่งเกิดจากต้องการอยากได้อะไรอยากเป็นต่อวัตถุ ปัจจัยเงินทอง เป็นต้น ในการหล่อเลี้ยงชีวิตให้สะดวกสบายเพื่อเพลิดเพลินยินดี ก่อให้เกิดการสร้างภพ ใหม่ชาติใหม่จึงได้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งอาจทำให้เป็นอันตรายต่อการดำเนินชีวิต เพราะความอยากเป็น อุกิเลสที่เกาะติดอยู่ที่จิตใจของมนุษย์ประดุจยางเหนียว ยากที่จะกำจัดให้หมดสิ้นไปได้และไม่มีใคร พบหรือรู้จักมาก่อน สมัยต่อมาเมื่อมีพระพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบตัวต้นหาจนรู้ว่าเป็นตัวการสำคัญอัน เป็นต้นเหตุทำให้สัตว์โลกต้องประสบความทุกข์ คือ เวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏไม่สิ้นสุดพระพุทธองค์ ครั้นทรงพบตัวต้นหาในวันที่ตรัสรู้แล้วทรงนำมาแสดงเปิดเผย ต่อพุทธบริษัทเพื่อให้ทราบชัดถึงฤทธิ์เดชพิษภัยของตัณหาแล้วตรัสสอนแนวทางการละตัณหานั้น ซึ่งก็เป็นที่น่าประหลาดใจว่า มีผู้ประสบ ความสำเร็จบรรลุประอรหันต์เพราะการละอวิชชาและตัณหาได้เด็ดขาด

ดังนั้น ผู้วิจัจึงมีความสนใจที่จะศึกษาและวิเคราะห์เรื่องแนวทางการละตัณหาในพระไตร ปิฎกว่าเป็นหลักธรรมคำสอนที่จะช่วยให้บุคคลทั้งหลายในสังคมโดยมีจุดมุ่งหมายสูงสุดคือการมีแนวทาง ละตัณหาภายในจิตใจของตนเองเพื่อให้ทุกข์ลดลงหรือบรรเทาเบาบางลงเพื่อนำชีวิตให้พบสุข ดังนั้น การ ละตัณหาหรือลดบรรเทาตัณหาควรมีแนวทางและขั้นตอนการใช้ชีวิตในสังคมอย่างไรบ้างเพื่อใช้เป็นแนว ทางในการประพฤติปฏิบัติของผู้ที่สนใจ และยังเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่การพัฒนาตนเองตามแนวทาง ของพระผู้มีพระภาคและยังสามารถประยุกต์นำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้อีกต่อไปด้วย

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาค้นหาที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาแนวทางการละของบุคคลที่ถูกค้นหาครอบงำในคัมภีร์พระไตรปิฎก
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวทางการละค้นหาในคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

การวิจัยเรื่องแนวทางการละค้นหานี้ เป็นการศึกษาที่มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก และอรรถกถา โดยมีประเด็นที่ต้องการศึกษา ดังนี้

- ๑.๓.๑ ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้กล่าวถึงการละค้นหาของบุคคลไว้อย่างไรบ้าง
- ๑.๓.๒ ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้เสนอหลักการ และแนวทางการละค้นหาไว้อย่างไรบ้าง
- ๑.๓.๓ ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้แสดงวิธีการและแนวทางการละค้นหาว่ามีสถานะเป็นอันตรายต่อบุคคลและหลักการละค้นหาเป็นฐานแห่งการเกิดคุณค่าได้มากน้อยเช่นไร

๑.๔ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

แนวทาง หมายถึง ทางที่ควรประพฤติปฏิบัติที่ได้วางไว้เป็นแนวเพื่อนำไปปรับประยุกต์ใช้ต่อการดำเนินชีวิตตามครรลองครองธรรมที่ให้ขึ้นไปตามระบบศาสนธรรมในพระไตรปิฎก

ค้นหา หมายถึง ความอยาก ความทะยานอยาก ความปรารถนาที่จะบำรุงบำเรอปรนเปรอตน เป็นความอยากได้ อยากมี อยากเป็น และไม่ยอมมี ไม่อยากเป็น

การละ หมายถึง การทำความอยาก ทะยานอยากให้ลดลงหรือให้หมดสิ้นไป กำจัดหรือให้เสื่อมสลายไปทำให้แจ้งชัดด้วยอริยมรรคและสติปัญญา

พระไตรปิฎก หมายถึง คัมภีร์ที่ประมวลหลักคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๕ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ก. หนังสือ

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) ทรงนิพนธ์เกี่ยวกับค้นหาเป็น ความอยาก ความดิ้นรน ทะยานอยากแบ่งออก ๖ ชนิดได้เป็นรูปค้นหา ความดิ้นรนทะยานอยากในรูป สัททค้นหา ความดิ้นรนทะยานอยากในเสียงไพเราะ คันธค้นหา ความดิ้นรนทะยานอยากในกลิ่นที่ถูกลิ้น รสค้นหา ความดิ้นรนทะยานอยากในรส โผฏฐัพพค้นหา ความดิ้นรนทะยานอยากต่อสิ่งที่กายถูกต้อง ธรรมค้นหา ความดิ้นรนทะยานอยากในธรรมคือเรื่องราวทางใจทั้งหลาย เพราะค้นหา ๓ อย่างได้แก่กามค้นหา คืออยากไปในกามโดยมีกามมณฺฑลทั้ง ๖ ประการที่นำสนองความอยากทั้งภายในภายนอกให้สมบูรณ์แก่บุรุษสตรี กวาดค้นหาคืออยากไปในภพหรือทะยานอยากเพื่อเป็นเพื่อมิให้ได้ในสิ่งที่ตัวเองต้องการปรารถนา หรือเป็นความอยากที่สิ่งนั้นอยู่น้อยอย่างมั่นคงตลอดไป และวิภวค้นหา คือความอยากที่เป็น

ไปในวิภพที่ไม่เป็นนั่นไม่เป็นนี่ โดยไม่ต้องการให้สูญเสยสิ่งนั้นไป^๔

พุทธทาสภิกขุ ได้แสดงแนวคิดเกี่ยวกับตัณหาว่าเมื่อเวลาที่อารมณ์เข้ามากระทบรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกายและสัมผัสทางใจ ก็จึงทำให้อารมณ์เหล่านั้น ไม่ปรุงเป็นความรู้สึกสุขทุกข์ขึ้นมาได้หรือถ้าปรุงเป็นสุขทุกข์ขึ้นมาได้เสียแล้วก็ต้องไม่ให้ปรุงเป็นความอยากขึ้นมาได้คือให้มันหยุดเสีย เพียงแค่ความรู้สึกเป็นสุขทุกข์นั่นเอง เมื่อความอยากเกิดขึ้นไม่ได้ การยึดความเป็นนั่นเป็นนี่และการเกิดความรู้สึกว่าเป็น“ตัวตน” ก็เกิดขึ้นไม่ได้แต่การที่จะทำให้เวทนาไม่ปรุงตัณหาขึ้นก็ต้องอาศัยวิชา หรือสัมมาทิฐิที่ทำให้เห็นแจ้งชัดว่าเวทนาทั้งหลายไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา หรือเป็นเพียงมายา หลอกหลวงล้วน ๆ ส่วนการฝึกจิตให้เป็นสมาธินั้น ไม่มีอะไรดีไปกว่าลมหายใจเข้าออก เพราะถ้าเราต้องการที่จะให้มีความรู้ความเข้าใจและความเห็นแจ่มแจ้งแห่งตลอดว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นตัวตนหรือของตน ให้มาประทับใจอยู่ตลอดเวลาอย่างแน่นแฟ้น เฉียบขาด พอที่จะดับหรือจะทำลายกิเลสตัณหาอุปาทาน หรือแม้อย่างน้อยที่สุดก็ป้องกันมันไม่ให้เกิดขึ้นมาได้แล้วเราจะต้องหัดกำหนดสิ่งที่เราจะต้องกำหนดให้ได้อยู่ทุกลมหายใจเข้า-ออกแต่ต้องเลือกเอาสิ่งที่ง่าย ๆ มาทำให้สำเร็จก่อนสิ่งที่เหมาะสมในระยะแรกที่สุดนี้ ก็คือตัวลมหายใจของเราเองเพราะมันเนื่องอยู่ในกายของเราเอง^๕

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ให้ทัศนะเรื่องตัณหาไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่าเป็นคำศัพท์ธรรมที่รู้จักกันทั่วไปสำหรับใช้ในหมายถึงความอยาก ซึ่งบางทีแปลให้มีความหมายจำเพาะมากขึ้นว่าความทะยานอยาก เหตุที่คำนี้มีมาก เพราะเป็นคำศัพท์เฉพาะซึ่งท่านใช้เป็นคำจำกัดความของอริยสังขข้อที่ ๒ คือเหตุแห่งทุกข์ ตัณหาเป็นความอยากชนิดที่มีมูลรากมาจากอวิชชาเป็นต้นตอให้เกิดทุกข์และจะต้องกำจัดเสียจึงเป็นข้อธรรม ที่คนทั้งปวงผู้ต้องการดับทุกข์แก้ปัญหาคชีวิต หรือเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนาจะต้องเกี่ยวข้องสนใจอย่างไรก็ตาม เมื่อรักความอยากที่เป็นตัณหาแล้วจะเหมาเอาความอยากทุกอย่างเป็นตัณหาไปทั้งหมดก็ไม่ถูกต้องในเมื่อตัณหาเป็นความอยากจำเพาะแก่ก็ควรรู้จักความอยากที่เป็นความหมายกว้างด้วย และการรู้จักความอยากในความหมายกว้างนั้นแล้วจะช่วยให้เข้าใจความอยากจำเพาะแก่ที่เรียกว่าตัณหาได้ชัดเจนขึ้นด้วย^๖

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ได้อธิบายความหมายตัณหาไว้ในหนังสือ “วิปัสสนาญาณโสภณ” ว่าตัณหา มีลักษณะที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ที่มีความเพิลิตเพิลินติดอยู่ในอารมณ์สามารถไหลไปตามอารมณ์ภายในคือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอารมณ์ภายนอกคือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ทำให้บุคคลลืมนัตถิ ลืมตายก่อให้เกิดทุกข์ทำให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารซึ่งในหลักคำสอนพระไตรปิฎก ที่สอนให้ละเลิกการเกี่ยวข้องกับกิเลสตัณหาเหมือนสุภาสิตว่า“ผู้เอาชนะตัณหาอันลามกที่ยากจะเอาชนะได้นี้ ทุกข์โศกย่อมหายไปจากผู้นั้นเหมือนหยาด

^๔ สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), ความเข้าใจเรื่องปฏิจจสมุปบาท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑-๑๒.

^๕ พุทธทาสภิกขุ, ตัวกูของกู วิธีลัดตัดตา, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๖๐), หน้า ๖๑-๖๒.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๔๘๖.

น้ำที่ตกจากใบบัว ฉะนั้น”^๗

พระธรรมกิตติวงศ์(ทองดี สุรเตโช) ได้อธิบายความหมายตัณหาไว้ในหนังสือ “คำวัต” ว่า ความทะยานอยาก, ความติดใจ, ความยึดติดตัณหาเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์เป็นสิ่งที่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้นทำให้ ตัณหารทำให้เดือดร้อนวุ่นวายไม่สงบและไม่รู้จักพอ ความอยากที่เป็นตัณหาคือความอยากที่เป็นไปเพื่อ เพิ่มราคาเพิ่มกิเลสคือโลภะ โทสะ โมหะ ก่อภพก่อชาติประกอบด้วยความกำหนัดยินดี เพลิดเพลิน ติดใจอยู่กับสิ่งที่อยากได้และที่ได้มา แล้วความอยากที่ไม่เป็นตัณหาคือความอยากที่เป็นไปเพื่อขจัด ทุกข์เพื่อสละละวาง เพื่อหลุดพ้นจากกิเลสหรือราคา อันเป็นโลภะ โทสะและโมหะ เช่น หิวข้าวอยาก ทานข้าว เวลาเจ็บป่วยก็อยากรักษา อยากสร้างบุญ อยากไปนิพพาน^๘

พระมหาวิฑูฒิชัย วชิรเมธี (ว.วชิรเมธี) ได้อธิบายตัณหาในคำคมธรรมออนไลน์ ได้แสดง แนวคิดเกี่ยวกับตัณหาไว้ในหนังสือ “ปรารถนาอ่านคือลมหายใจ” ว่าความอยากไร้ขีดจำกัดเหมือน เส้นขอบฟ้า,อยากได้ทุกอย่างจะเสียทุกอย่าง อยากได้บางอย่างจะได้ทุกอย่างชีวิตวิ่งตามความอยากไม่ ต่างอะไรกับคนโง่เพียงตักน้ำไปเติมทะเล^๙

ธีรโชค เกิดแก้ว ได้อธิบายถึงตัณหาไว้ในหนังสือ “พุทธปรัชญา” ว่าเป็นสาเหตุของความ ทุกข์คือความทะยานอยาก เป็นอาการทางจิตที่ต้องอาศัยองค์ประกอบต่าง ๆ มี ๖ ประการคือ ๑. ความทะยานอยากในรูป (รูปตัณหา) ๒.ความทะยานอยากในเสียง (สัทตตัณหา) ๓.ความทะยานอยาก ในกลิ่น (คันธตัณหา) ๔.ความทะยานอยากในรส (รสตัณหา) ๕.ความทะยานอยากในสิ่งที่ถูกต้อง ร่างกาย (โณภูมิตัณหา) ๖.ความทะยานอยากในอารมณ์ที่เกิดกับใจ หรือสิ่งที่ใจนึกคิด(ธรรมตัณหา) เพราะตัณหาทั้ง ๖ ข้อนี้เมื่อว่าตามลักษณะแล้วจะมีอยู่ ๓ ประเภทคือ กามตัณหา ความทะยานอยาก ในกามเช่นรูป เสียง กลิ่น รสเป็นต้น ภวตัณหา ความทะยานอยากในรูปภพและอรุภพเป็นภาวะของ ตัวตนที่จะได้และวิภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ ความอยากในความพรากกันไปแห่งตัวตนที่ มนุษย์ไม่ปรารถนา อยากทำลาย อยากดับสูญความใคร่ อยากที่ประกอบด้วยวิภวทิกขุหรืออุจเฉท ทิกขุ^{๑๐}

พิน ดอกบัว ได้อธิบายถึงตัณหาไว้ในหนังสือ “สังสารวัฏการเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธ ศาสนา” ว่ามีตัณหาก็คือเป็นปัจจัยให้ชอบใจมากในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูมิตัณหา ฌัมมารมณฺจณเกิดติดใจ อยากได้อยากเป็นหากไม่ชอบใจก็ไม่อยากได้ไม่อยากเป็นและตัณหายังเป็นปัจจัยเกิดอุปาทานด้วย^{๑๑}

^๗ พระธรรมธีรราชฆานุมณี (โชดก ภาณสิทฺธิ), **วิปัสสนาญาณโสภณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศรีอนันต์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๕๒.

^๘ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), **คำวัต**, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๕๘), หน้า ๒๕๗.

^๙ พระมหาวิฑูฒิชัย วชิรเมธี, **คำคมธรรมออนไลน์**, ปรารถนาอ่านคือลมหายใจ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทปรารถนา, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๙-๑๑๒.

^{๑๐} ธีรโชค เกิดแก้ว, **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๕๔-๑๕๕.

^{๑๑} พิน ดอกบัว, **สังสารวัฏการเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๕๗), หน้า ๒๑๙.

วศิน อินทสระ ได้อธิบายถึงตัณหาไว้ในหนังสือ “ไตรลักษณ์และปฏิจสมเด็จพระพุทธบาท” ว่า ตัณหาในอารมณ์ทั้ง ๖ คือรูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โภกัณฑัตถตัณหา อัมมตัณหา ได้แก่ ตัณหาในรูป ในเสียง ในรส ในกลิ่น ในสัมผัสทางกายและในธรรมารมณ์เป็นสภาวะอารมณ์ทั้งสองประการผสมกันให้เกิดแรงกระตุ้นทางจิตใจให้เกิดตัณหาคือความอยากที่ต้องการสร้างภพชาติ^{๑๒}

วัชระ งามจิตรเจริญ ได้กล่าวถึงตัณหาไว้ในหนังสือ “พุทธศาสนาเถรวาท” ว่าตัณหา ๖ ได้แก่ความทะยานอยากได้รูป (รูปตัณหา) ความทะยานอยากได้เสียง (สัทตตัณหา) ความทะยานอยากได้กลิ่น (คันธตัณหา) ความทะยานอยากได้รส (รสตัณหา) ความทะยานอยากได้โภกัณฑัตถะ (โภกัณฑัตถตัณหา) และความทะยานอยากได้ธรรมารมณ์ (อัมมตัณหา) ซึ่งตัณหาเกิดขึ้นบ่อย ๆ เป็นเหตุแห่งทุกข์ที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้ในอริยสัจ ๔ และปฏิจสมเด็จพระพุทธบาท^{๑๓}

สมักร บุรวาส ได้กล่าวถึงตัณหาไว้ในหนังสือพุทธปรัชญาว่าเหตุของทุกข์คือตัณหาเป็นความอยากได้ อยากเป็น อยากให้เสื่อมสูญเพราะตัณหานี้เป็นเหตุให้เกิดอกุศลมูล คือโลภะ โทสะและโมหะซึ่งอกุศลมูลนำไปก่อการกระทำเป็นบ่อเกิดทุกข์แก่ตนและผู้อื่น ฉะนั้นการแก้ไขทุกข์จึงควรระงับหรือละกิเลสตัณหาเสียทั้งหมด^{๑๔}

แสง จันทร์งาม ได้กล่าวถึงตัณหาไว้ในหนังสือ “พุทธศาสนวิทยา” ว่าความอยากที่เป็นชนิดต่าง ๆ ตามชนิดหรือตามคุณภาพของอายตนะภายนอกที่ได้ประสบเมื่อเกิดตัณหาขึ้นมาแล้วก็เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ขึ้นซึ่งเป็นความอยาก ความต้องการที่มีอายตนะภายนอกเป็นแรงผลักดัน^{๑๕}

สรุปความจากงานวิจัยทางวิชาการพบว่าตัณหาคือความอยาก ทะยานอยากจนถึงกระทั่งอยากได้ อยากมีหรืออยากเป็นเพื่อให้สมปรารถนาตามอารมณ์ที่แสวงหามาได้คือครอบครองอย่างเห็นแก่ตัว ไม่สามารถที่จะถอนตัวจากการยึดมั่นถือมั่นได้จนเป็นเหตุแห่งทุกข์ ดังนั้นผู้วิจัยจึงศึกษาถึงแนวทางการละตัณหาที่เป็นภาวะของการปลดแอกชีวิตให้เป็นอิสระเสรีจากความทะยานอยากต่อไป

ข. วิทยานิพนธ์

พระครูบวรสิกขการ (บุญเสริม ชนะฤทธิ์) ได้ศึกษาตัณหาในงานวิจัยเรื่อง “พุทธจริยาวัตรกับพระจริยาวัตรของพระเยซูคริสต์: การศึกษาเปรียบเทียบในมหาปริณิพพานสูตรกับพระวรสารลูกา” ได้พบว่าพระพุทธองค์อดทนต่ออำนาจกิเลสที่ชวนให้เกิดความโลภ..เมื่อมารได้ทดสอบพระองค์ด้วยการสำแดงให้เห็นราชอาณาจักรทั่วพื้นพิภพและหลอกว่าจะมอบสมบัติให้พระองค์ จึงไม่หลงไปตามอำนาจกิเลสตัณหาที่ทรงอาศัยขันติบารมีคือความอดทน อดกลั้น อาศัยกำลังจิตใจพิจารณาถึงเหตุของทุกข์เพื่อไม่ให้กิเลสตัณหาเหล่านั้นมาอยู่เหนือจิตใจในที่สุดทรงชนะจิตใจของพระองค์ได้

^{๑๒} วศิน อินทสระ, **ไตรลักษณ์และปฏิจสมเด็จพระพุทธบาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมดา, ๒๕๕๘), หน้า ๙๔.

^{๑๓} วัชระ งามจิตรเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: นสพ.ธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๘๘.

^{๑๔} แสง จันทร์งาม, **พุทธศาสนวิทยา**, (กรุงเทพมหานคร: ธีระการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๖.

^{๑๕} สมักร บุรวาส, **พุทธปรัชญา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๕๒), หน้า ๑๘๘.

บรรลุปิณญาณแสดงพระสัทธรรมเพื่อประโยชน์สุขแก่เวไนยสัตว์เหล่านั้น^{๑๖}

พระมหากษณะ ตรุโณ (บุชากุล) ได้ศึกษาค้นหาในงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องทุกข์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยเปรียบเทียบกับปรัชญาเอกซิสเตนเซียลิส ของฌอง-ปอล ซาทร์” พบว่าต้นหานี้แปลให้เข้าใจง่าย ๆ ว่าความอยากมี อยากในกาม อยากมีอยากเป็นและอยากไม่มีไม่เป็น แม้เรื่องทุกข์ที่กล่าวในมหาทุกขัชั้นธสุตรและจุฬทุกขัชั้นธสุตร ก็มีสาเหตุมาจากต้นหาเช่นกันอาจกล่าวได้ว่าวิชาทำให้เกิดต้นหา ต้นหาทำให้เกิดทุกข์เพราะฉะนั้นเหตุแห่งทุกข์คือต้นหา ความจริงเหตุแห่งทุกข์นั้นมีมากเหตุชั้นมูลฐานจริง ๆ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้คือ ต้นหาความรู้ในสาเหตุของทุกข์คืออะไร การเข้าใจเหตุที่ทำให้เกิดผลที่ได้เกิดเป็นมนุษย์แล้วมนุษย์ต้องประสบความทุกข์โดยเป็นธรรมชาติทุกชีวิตล้วนต้องประสบมากน้อยตามแต่บุคคลนั้นได้พบเจอ เพราะทุกข์เป็นเหตุเป็นความจริงในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาท^{๑๗}

พระมหาธีระพล สุขแสง ได้ศึกษาค้นหาในงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเรื่องกิเลสตามแนวคิดของพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่ากิเลสที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างสิ่งต่าง ๆ คือกิเลสตระกูลโลภะ ซึ่งกิเลสที่จัดอยู่ในตระกูลนี้ได้แก่ กามราคะ กามฉันทะ กามตัณหา ฯลฯ กิเลสเหล่านี้ที่แสดงอาการในรูปความต้องการของมนุษย์เพื่อสร้างความเจริญภายนอกและภายในกล่าว คือความเจริญภายนอกหมายถึงความเจริญทางวัตถุอันเป็นสิ่งสนับสนุนหรือเกื้อกูลการดำเนินชีวิตของมนุษย์ให้เป็นไปได้ด้วยดีความต้องการของมนุษย์จึงเป็นแรงจูงใจ ที่จะผลักดันให้เกิดการคิดค้น เพื่อการค้นพบและวิธีพัฒนาวิทยาการในด้านต่าง ๆ อันนำไปสู่การสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ สนองความต้องการของมวลมนุษย์อย่างไร้ขีดจำกัด ส่วนความเจริญภายในหมายถึงความเจริญทางจิตใจ หรือการพัฒนาการทางจิตขั้นสูงที่ทำให้มนุษย์ประสบกับความสุขที่แท้และยั่งยืน^{๑๘}

พระมหานุกูล มหาวิโร (พรหมขันธ) ได้ศึกษาค้นหาในงานวิจัยเรื่อง “วิธีคิดเพื่อบรรเทาอกุศลจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่ามูลเหตุของอกุศลจิตคือ โภภ-โกรธ-หลง เกิดจากอวิชชา ความไม่รู้หรือเกิดจากกายกับใจ ที่ไม่ได้เจริญสติสัมปชัญญะในกาย ความรู้สึกในจิตและในธรรมชาติแห่งชีวิตที่สัมผัสรับรู้แล้วหลงผิด ไม่ศึกษาเรื่องชีวิตว่าชีวิตคืออะไรไม่รู้เรื่องลมหายใจการรู้ตัวทั่วพร้อม ไม่ศึกษาว่าชีวิตไม่โลภ-ไม่มีโลภ มือหนึ่งทานข้าวได้ไม่เกิน ๒ ขาม นอนไม่เกิน ๑ วาใส่เสื้อผ้าไม่เกิน ๒ ชุดต่อวัน เมื่อไม่ได้ตั้งใจก็โกรธเพราะขาดสติแล้วหลงรัก-หลงชังเพราะการเห็นผิดจึงเกิดโลภและโกรธเข้าแทรกแซง หลงเกิดจากสาเหตุ ๓ ประการนี้และความอยากที่มนุษย์ปล่อยกาย-ปล่อยใจให้หลงอยู่ในโลก โดยไม่ศึกษาไม่ปฏิบัติธรรมจึงไม่สามารถเรียนรู้ เพื่อลดละ-เลิกในความโลภ-ความโกรธ-

^{๑๖} พระครูบรรลุปิณญาณ (บุญเสริม ชนะฤทธิ), “พุทธจริยาวัตรกับพระจริยาวัตรของพระเยซูคริสต์: ศึกษาเปรียบเทียบในมหาปรินิพพานสูตรกับพระวรสารลูกา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๔๙.

^{๑๗} พระมหากษณะ ตรุโณ (บุชากุล), “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องทุกข์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทเปรียบเทียบกับปรัชญาเอกซิสเตนเซียลิสของฌอง-ปอล ซาทร์”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๓๒.

^{๑๘} พระมหาธีระพล สุขแสง, “การศึกษาเรื่องกิเลสตามแนวคิดของพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๖), หน้า ๓๑-๓๒.

และความหลงผิด ฉะนั้น การอบรมใจจึงเป็นการแก้ที่ปฐมเหตุคือหากว่ามนุษย์ได้รับการศึกษาก็จะไม่หลงปล่อยกายปล่อยใจไปตามตัณหาที่เป็นความอยากที่เป็นฝ่ายอกุศลนั้น ๆ^{๑๙}

พระมหาอุทัย อุทโย (ศิริภักดิ์), ได้ศึกษาตัณหาไว้ในงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องตัณหาในพระไตรปิฎก”, ตัณหาให้ผลเป็นพิษเป็นโทษแก่บุคคลผู้มีความทะยานอยากในอารมณ์ ๖ นั้นคือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและธรรมารมณ์ที่น่าใคร่ น่าชอบใจ เพราะตัณหาเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ เมื่อมีความชอบใจก็อยากได้ เมื่ออยากได้ก็ต้องแสวงหาครั้นแสวงหาได้แล้วก็มี ความเพลิดเพลินพอใจมัวเมาในสิ่งที่ตนชอบนั้นหลงยึดติดในสิ่งนั้น หากสิ่งนั้นยังอยู่ที่ดีใจ แต่พอหายไปก็เศร้าโศกาอาลัย อารมณ์ จึงจัดได้ว่าตัณหาให้ผลเป็นพิษ มีผลเป็นโทษ เป็นทุกข์ทั้งเป็นเครื่องจูงใจไปสู่ภพ ทำให้เกิดใหม่ จึงต้องวนเวียนอยู่จนกว่าจะละตัณหาได้อย่างสิ้นเชิง ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตัณหานี้ใด นำให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความกำหนัด ด้วยอำนาจแห่งความเพลิดเพลินมีปกติเพลิดเพลินยิ่งในภพหรืออารมณ์นั้น ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา” เพราะตัณหาทั้งสามนี้ล้วนสร้างทุกข์ให้แก่มนุษย์โลกตลอดเวลาตราบเท่าที่ยังไม่หลุดพ้น^{๒๐}

เด่น ทัพข้าย ได้ศึกษาตัณหาในงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องความเห็นแก่ตัวตามหลักพุทธศาสนาเถรวาท” ได้พบว่าตัณหาคือความอยาก ทะยานอยากร่ำรนาหาสิ่งอันวิเศษสุดต่อเวทนาหลักหนี่สิ่งทีก่อทุกข์เวทนา ตัณหาเมื่อว่าโดยลักษณะแล้วเป็นอาการของจิตที่ดิ้นรนต่อทะยานอยากใคร่จะได้ในสิ่งที่ตนปรารถนาเมื่อได้สิ่งนั้นแล้ว ก็มี ความเพลิดเพลินอยู่กับสิ่งที่ตนได้มาตามปรารถนาดังพุทธพจน์ที่ว่า “ตัณหานี้ใด นำให้เกิดภพใหม่ประกอบด้วยความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลินมีปกติ เพลิดเพลินยิ่งในภพหรืออารมณ์นั้น ๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา”^{๒๑}

สุนันทา เรียงแหลม ได้ศึกษางานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิธีการแก้ปัญหาเรื่องความโลภในสังคมปัจจุบันตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่าองค์ธรรมที่สามารถนำมาปรับประยุกต์ใช้เป็นวิธีการแก้ปัญหาความโลภในสังคมคือทาน การให้วัตถุสิ่งของต่าง ๆ แก่ผู้อื่น เพื่อตัดความโลภที่เป็นความตระหนี่ออกจากใจ ศิลเป็นข้อห้ามทางกายวาจาเพื่อการไม่ละเมิดในทรัพย์สินและบุคคลที่เป็นกรรมสิทธิ์ของผู้อื่นสันโดษ คือความยินดีพอใจในสิ่งของที่ตนมีและสิ่งที่ตนพึงได้ในทางธรรมเป็นองค์ธรรมสำหรับ ปิดกั้นความโลภ ความเห็นแก่ตัวด้วยอำนาจตัณหาอุปาทาน ชันติความอดทนต่อกิเลสประเภทความโลภอยากได้ของผู้อื่นในทางที่ผิดต่อศีลธรรม อดกลั้นไม่ให้ทำชั่วและปัญญาซึ่งเป็นองค์ธรรมที่สูงสุดทางพระพุทธศาสนามี ๓ ประเภทคือ ๑.ญาณปริญา กำหนดรู้โทษความโลภ ๒.ศีลปริญา พิจารณาความโลภซึ่งอยู่ในกฎไตรลักษณ์ และ ๓.ปหานปริญา ความรู้เพื่อละความโลภ อันเป็นการตัดกิเลสตัณหาออกไปอย่างสิ้นเชิง ฉะนั้น ปริญาทั้งสามประการนี้ เป็นข้อกำหนดรู้ให้เห็นถึง

^{๑๙}พระมหานุกูล มหาวีโร (พรหมขันธ), “การศึกษาวิธีคิดเพื่อบรรเทาอกุศลในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗.

^{๒๐}พระมหาอุทัย อุทโย (ศิริภักดิ์), *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องตัณหาในพระไตรปิฎก*, *วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๕.

^{๒๑}เด่น ทัพข้าย “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องความเห็นแก่ตัวตามหลักพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๑), หน้า ๓๗.

ความจริงต่อการกำหนดรู้ กำหนดพิจารณาและกำหนดละเอียดอย่างจริงจัง^{๒๒}

สุตารัตน์ วงศ์คำ ได้ศึกษาค้นหาในงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์คำสอนเรื่องโลภะในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่าค้นหาเป็นเหตุแห่งทุกข์ที่ได้ชัดเจนกว่ากิเลสชนิดอื่นที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนในอริยสัจ ๔ และปฏิเสธสมุปบาทเพราะค้นหาเป็นเครื่องมือทำให้มีการเกิดอีกเช่นบุคคลทำบุญโดยหวังเกิดในสุคติภูมิหรือการลักขโมยสิ่งของผู้อื่นมาซึ่งผู้นั้นคิดว่าทำแบบนี้จะมีความสุขแต่ความจริงการทำความทั้งสองนี้เป็นปัจจัยให้ผู้นั้นเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏต่อไปเพราะค้นหาเป็นความอยากที่มีความกระหาย ความทะยานอยากความอยากที่ไม่รู้อิ่ม ค้นหาเกิดจากเวทนาเป็นปัจจัย โดยมีอวิชชาเป็นมูลรากทำให้เกิด ค้นหาอาศัยอวิชชาคอยหล่อเลี้ยงและให้โอกาส ต้องการสิ่งที่จะปรนเปรอตัวตนทำให้เกิดอึดอัดและนำไปสู่การแสวงหา^{๒๓}

สรุปความว่าในงานวิจัยเรื่องแนวทางการละตัณหา นี้ โดยมีวิธีการสืบเนื่องมาจากสมุทัยอริยสัจโดยภาวะเป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งหมด ฉะนั้น ตัณหาถึงเป็นสิ่งที่ควรละเพื่อนำไปสู่การพ้นจากทุกข์ในวัฏฏสังสารซึ่งตัวของตัณหาเป็นอกุศลมูลเป็นกิเลสตัณหาที่มีบทบาทสำคัญมาก เป็นความอยากที่มีโทษแบบเห็นแก่ตัวตลอดจนถึงเกิดความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน ตัณหาประเภทนี้มีทั้งละเอียด กลางหยาบ ซึ่งเป็นจิตใจที่มีความอยากเป็นมูลฐานที่ประกอบไปด้วยอวิชชาหรือมิจฉาทิฐิเป็นตัวชักนำไปเป็นเหตุให้น้ำมันเข้าหาอารมณ์คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธัมมารมณ เพราะตัณหาที่มักครอบงำจิตใจบุคคลย่อมเป็นเหตุให้ประพฤติดิถีศีลธรรม เช่น มีการเบียดเบียนทำร้ายกันพยายามจองเวรปองร้ายต่อกันจนถึงการลักทรัพย์สมบัติเงินทอง เป็นต้น นับว่าเป็นปัญหาพื้นฐานของสังคมอย่างยิ่ง ดังนั้นงานวิจัยนี้จึงเป็นการศึกษาที่แตกต่างโดยเฉพาะเรื่องละตัณหา เป็นแนวทางแก้ไขและป้องกันปัญหาชีวิตให้พ้นจากทุกข์ตามหลักพุทธธรรม เพื่อส่งผลให้ชีวิตตนเองและสังคมมีความสุขตามเป้าหมายแห่งพระพุทธศาสนาต่อไป

๑.๖ ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมุ่งเน้นศึกษาค้นคว้าประเด็นเรื่องแนวทางการละตัณหาในพระไตรปิฎก โดยการสืบค้นข้อมูลที่เกี่ยวข้องจากเอกสาร (Documentary Research) เป็นหลัก โดยผู้วิจัยได้วางขอบเขตของการศึกษาวิเคราะห์ค้นหาคือความอยากกับการใช้ชีวิตในสังคมจากหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกดังนี้

๑.๖.๑ **ขอบเขตด้านเนื้อหา** ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวทางการละตัณหาในอริยสัจและในหลักปฏิเสธสมุปบาท และวิธีการละตัณหาในอริยสัจและปฏิเสธสมุปบาทโดยอาศัยข้อมูลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา พร้อมกับคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น วิสุทธิมรรค เป็นต้น รวมทั้งค้นคว้าจากงานวิจัยทางวิชาการ วิทยานิพนธ์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้อง

^{๒๒} สุนันทา เรียงแหลม, “การศึกษาวิธีการแก้ปัญหาเรื่องความโลภในสังคมปัจจุบันตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ข.

^{๒๓} สุตารัตน์ วงศ์คำ, “การศึกษาวิเคราะห์คำสอนเรื่องโลภะในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๖-๑๗.

๑.๖.๒ **ขอบเขตด้านการศึกษา** คือต้นหาที่เป็นความอยากเฉพาะในพระไตรปิฎกโดยมุ่งเน้นต่อแนวทางการละต้นหาที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาวิจัยคุณภาพในเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับหลักธรรมในเรื่องการละต้นหาโดยใช้วิธีวิทยา (Methodology) จากความรู้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาหลายสาขาได้แก่ ปรัชญา จิตวิทยา สังคมและมานุษยวิทยาเป็นต้น สำหรับการวิจัยเชิงเอกสารในการค้นคว้าชั้นปฐมภูมิคือพระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ส่วนข้อมูลทุติยภูมิได้ศึกษาค้นคว้าจากตำราทางวิชาการ ตำรา เอกสาร ผลงานทางวิชาการและรายงานการวิจัยอันเกี่ยวข้องกับต้นหารวมทั้งหนังสือ ตำรา เอกสาร รวมทั้งผลงานทางวิชาการและรายงานการวิจัยที่มีความเกี่ยวข้อง มีระบบขั้นตอน ดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลและเอกสารซึ่งเกี่ยวข้องกับงานวิจัยจากสถานที่ต่าง ๆ ได้แก่ หอสมุด มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ หอสมุดมจร. ส่วนกลาง หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร เป็นต้น

๑.๗.๒ นำข้อมูลที่ได้ศึกษามาเรียบเรียง วิเคราะห์ วิพากษ์และบรรยายเชิงพรรณนาโดยตรวจสอบความถูกต้องต่อไป

๑.๗.๓ สรุปผลข้อมูลที่น่ามาศึกษาจากการวิจัยและเสนอแนะในสิ่งที่เป็นประโยชน์สืบต่อไป

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบต้นหาที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๘.๒ ทำให้ทราบแนวทางการละของบุคคลที่ถูกต้นหาครอบงำในคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๘.๓ ทำให้ทราบวิเคราะห์แนวทางการละต้นหาในคัมภีร์พระไตรปิฎก

บทที่ ๒

ตัณหาที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก

ในบทที่ ๒ นี้ผู้วิจัยต้องการศึกษาเรื่องตัณหาในพระไตรปิฎกโดยมีประเด็นความหมายของตัณหา ไหวพจน์ของตัณหา ประเภทของตัณหา ลักษณะของตัณหา สาเหตุและบ่อเกิดของตัณหาและตัวอย่างผู้ตกอยู่ในวังวนของตัณหาและบทสรุป เพื่อที่จะทำให้ทราบและเข้าใจแนวทางตัณหาในพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้องแจ่มแจ้งชัดเจนพร้อมทั้งครอบคลุมมากยิ่งขึ้นเหตุนี้ เนื่องจากคำสอนเกี่ยวกับตัณหาในพระไตรปิฎก โดยมีหลายพระสูตรทำให้ยากการกำหนดแนวทางผู้วิจัยถึงได้กำหนดกรอบแนวคิดหรืออุบายวิธีเรื่องตัณหาไว้ ดังต่อไปนี้

๒.๑ ความหมายของตัณหา

คำว่า “ตัณหา” (CRAVING) แปลว่าความอยากหรือทะยานอยาก ที่ตรงกับศัพท์ในภาษาบาลีคือ “ตณฺหา” สำเร็จรูปมาจาก ตส ธาตุ ห ปัจจัย แปลง ส เป็น ณ. ตรงกับศัพท์ในภาษาอังกฤษว่า “CRAVING” แปลว่า ความอยาก,ความทะเยอทะยาน,ความกระหาย,ความระหาย,ความอยากได้,ความทะยานอยาก,ความกำหนด,ความว่องไว, ความสน, ความปรารถนา,ความดิ้นรน, ความแสหา ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก (ตณฺหา) เป็นอิตถิลิงค์โดยที่เป็นรูปบาลีสวิเคราะหฺว่า “ตสฺสฺติ ปาตุมิจฺจฺติ เอตยฺย ตสฺสฺสฺติ ปริตสฺสฺสฺติ วาติ ตณฺหา ซึ่งคำว่า ตสฺ ธาตุนี้ที่ประกอบด้วย ณฺหา ปัจจัย ไม่ปรากฏมีใช้ในรูปของกิริยาอาชยต ตสฺสฺนา, ตสฺสฺนา, ตสฺสฺตา, ปริตสฺสฺนา แปลว่าความอยากเช่นกันส่วนประโยคที่ว่า “ตณฺหา โปโนพ ภวิกา นนฺทึราคสฺสฺหคฺตา ตตฺร ตตฺราริณฺนฺทึ เสยฺยถึทึ กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา”^๑ แปลว่า ตัณหาอันให้เกิดในภพใหม่ สหฺรคตฺตฺวํนฺนฺทึราคกฺกล่าว คือ ความพอใจยิ่งอันเปล็ดเปลลินในอารมณฺ์นั้น ๆ ได้แก่ ตัณหาในกาม ตัณหาในภพและตัณหาในวิภวาคือปราศจากภพ^๒

ในคัมภีร์อภิธานวรรณนา ได้ให้ความหมายตัณหาไว้ว่านางตัณหาเป็นชื่อธิดาของพญามาร ทำให้ผู้คนพบเห็นเกิดความหื่นกระหาย ชื่อว่าตัณหา พร้อมแสดงรูปวิเคราะหฺไว้ดังนี้ “ตณฺหา (ตสฺปิปา สาย+ณฺหา+อา) โย ตํ ปสฺสฺสฺติ, ตํ ตสฺสฺตํ กโรตฺตีติ ตณฺหา แปลว่าตัณหา,ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, (ลบ ส ที่สุดธาตุ ลบสระหน้า)”^๓

ในพจนานุกรม บาลี-ไทยของพระอุตรคณาธิการให้ความหมายของตัณหาเอาไว้ว่าศัพท์ว่า “ตณฺหา” แปลว่า ความอยาก,ความกระหาย,ความทะยานอยาก,ความดิ้นรน,และเป็นชื่อธิดาของมาร ซึ่งสร้างความลุ่มหลงให้บุคคลตกอยู่ในอำนาจของอารมณฺ์ได้ทุกประการ และเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ที่ได้สร้างบุคคลให้วนเวียนในสงสารวัฏฏ์ เพราะมีอวิชชาและตัณหาที่สร้างกิเลส กรรม วิบากที่สืบเนื่อง

^๑ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๔/๑๙.

^๒ ชุ.ปฎิ.อ. (ไทย) ๓๑/๘๓.

^๓ พระมหาสมปอง มุทิโต,อภิธานวรรณนา, (อุตรธานี : ศูนย์วิปัสสนากรรมฐานนินหารธรรม, ๒๕๕๘),

เป็นปัจจัยให้แก่กันและกัน^๕

ในพจนานุกรม มคอ-ไทย ท่านได้ให้ความหมายพร้อมรูปวิเคราะห์ไว้ดังนี้

ก) ตณฺหา (อิต.) แปลว่า ความกระหาย, ความระหาย, ความอยาก, ความอยากได้, ความทะยาน, ความกำหนัด, ความว่องไว, ความสน ความตื่นรน, ความปรารถนา, ความเสนาหา, ความแสหา, ความโลภ โดยแสดงรูปวิเคราะห์ดังนี้

ชุดที่ ๑ ตสนฺ ตณฺหา แปลว่า ความกระหาย ชื่อว่า ตณฺหา

ชุดที่ ๒ ยาย วา ตสนฺติ สา ตณฺหา ตสฺปิปาสายํ แปลว่า หรือว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมกระหายด้วยธรรมชาติใด ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ตณฺหา ตสฺปิปาสายะ

ชุดที่ ๓ ตสฺติ ปาตุมิจฺจติ เอตยาติ วา ตณฺหา แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ย่อมกระหายคือยอมปรารถนาเพื่ออันดีด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าตณฺหา

ชุดที่ ๔ ตสฺติ ปาปํ อิจฺจติ เอตยาติ วา ตณฺหา แปลว่า อีกอย่างหนึ่งสัตว์ย่อมกระหายคือยอมอยากซึ่งบาปด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าตณฺหา (ห ปัจจัย แปลง ส เป็น ญ)

ข) ตณฺหา (อิต.) แปลว่า นางตณฺหา ชื่อธิดามาร ๑ ใน ๓ คนโดยแสดงรูปวิเคราะห์ดังนี้
-โย ตํ ปสฺสตี ตํ ตลิตํ กโรตีติ ตณฺหา (ตสฺ ธาตุ ห ปัจจัย ลบ แปลง ส เป็น ญ สำเร็จรูปเป็น ตณฺหา)^๕ แปลว่า ผู้โดยยอมเห็นตณฺหานั้น คือยอมกระทำให้ตณฺหาให้ยินดี เหตุนั้น

ในคัมภีร์สารานุกรมพระพุทธศาสนา ท่านได้ให้ความหมาย “ตณฺหา” หมายถึงความอยากได้อย่างแน่นอนอย่างแรงที่เรียกว่าทะยาน ว่าตื่นรน จัดว่าเป็นตณฺหา มี ๓ คือกามตณฺหา ตณฺหาในกาม, ภาวตณฺหา ตณฺหาในภพ, วิภวตณฺหา ตณฺหาปราศจากภพ^๖

พจนานุกรม บาลี - ไทยฉบับราชทูตูปทีปิกา ได้ให้ความหมายของตณฺหาไว้ว่า “ตณฺหา” คือความกระหาย ความอยาก ความปรารถนาและความทะยาน^๗

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔ ได้ให้ความหมายของตณฺหาหมายถึงความอยาก,ความทะยานอยาก,ว่าโดยทั่วไปใช้หมายถึงความใคร่ในกามที่เป็นอารมณ์พลิตพลิน^๘

ราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายตณฺหาไว้ว่า tanha ตณฺหา (พ) ก็เลสประเภทหนึ่งที่ยินยอมแปลว่า ความอยาก ความทะเยอทะยานอยากหรือความอยากไม่หยุด อรรถกถาธิบายว่าคือความไม่อิมในอารมณ์ทั้งหลายมีรูป เป็นต้น^๙

พจนานุกรมชุดศัพท์วิเคราะห์ให้ความหมายของตณฺหาไว้ว่าคำว่า “ตณฺหา” (อิต.) สำเร็จ

พระอุตรครณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), พจนานุกรม บาลี - ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่บริษัท ประยูรวงศ์พรินทร์ตั้ง จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๑๖๗.

^๕ ป.หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคอ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร: เรื่องปัญญาพิมพ์), หน้า ๒๙๔-๒๙๕.

^๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๗๕-๑๗๖.

^๗ หลวงเทพรัตนานุศิษฐ์ (ทวี ธรรมธัช), ธาตุอุปทีปิกา . พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๖๘.

^๘ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน. พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๔๘๔.

^๙ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๕๐๘.

รูปมาจาก ตสฺ ธาตุ (ในอรรถว่า ออยาก) ท่านได้แสดงรูปวิเคราะห์ไว้หลายชุดด้วยกันดังนี้

ชุดที่ ๑ ตณฺหา แปลว่า นางผู้ทำให้บุรุษผู้พบเห็นเกิดความหื่นกระหาย (ตสฺ ธาตุในความหมายว่ากระหาย ณฑา ปัจจัย, ลบ ส ที่สุดธาตุ) วิเคราะห์ว่า โย ตํ ปสฺสติ, ตํ ตลิตํ กโรตีติ ตณฺหา

ชุดที่ ๒ ตณฺหา แปลว่าความอยาก ความทะยานอยาก อากาโรที่หื่นกระหายเอง (ตสฺ ธาตุในความหมายว่ากระหาย ณฑา ปัจจัย, อา อิต. ลบ ส ที่สุดธาตุ) มีวิเคราะห์ว่า ตสฺติ สยํ ปริตรสตีติ ตณฺหา.

ชุดที่ ๓ ตณฺหา แปลว่า ภาวะเป็นเหตุให้หื่นกระหาย (เหมือน วิ. ต้น) มีวิเคราะห์ว่า ยาย ตสนฺตีติ ตณฺหา.

ชุดที่ ๔ ตณฺหา แปลว่า ภาวะเป็นเหตุให้กระหายอยากจะดื่มน้ำ(เหมือน วิ. ต้น) มีวิเคราะห์ว่า ตสฺติ ปาตุมิจฺฉติ เอตยาติ ตณฺหา

ชุดที่ ๕ ตณฺหา แปลว่า ภาวะเป็นเหตุให้กระหายอยากจะดื่มน้ำ (เหมือน วิ. ต้น) มีวิเคราะห์ว่า ตสฺติ ปาปํ อิจฺฉติ เอตยาติ ตณฺหา^{๑๐}

พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนาได้ให้ความหมายตณฺหาไว้ว่าคำว่า “ตณฺหา” คือความอยาก ความทะยานอยาก^{๑๑}

พจนานุกรมคำศัพท์พระพุทธศาสนาได้ให้ความหมายตณฺหาไว้ว่า ศัพท์ว่า “ตณฺหา” หมายถึงความทะยานอยาก ความปรารถนา^{๑๒}

จากคำนิยามความหมายของตณฺหาดังกล่าวข้างต้นนั้น ทำให้ได้บทสรุปของศัพท์ว่าตณฺหา คือสภาวะที่เป็นความอยาก ความทะยานอยาก ดิ้นรนหรือปรารถนาอยากได้มาครอบครองต่อภาวะทางอารมณ์ทั้ง ๖ ประการมี ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ

ความหมายของตณฺหาตามที่สนะของนักปราชญ์ ที่เป็นวิชาการแนวพุทธได้นิยามไว้ดังนี้ สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) ให้ความหมายของตณฺหาไว้ว่า สภาวะเกิดทุกข์คือทุกข์สัจจะเป็นสภาวะที่มีทุกข์จริงเพราะมีสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์คือ ยังมีตณฺหา ความดิ้นรนทะยานอยากเมื่อพิจารณาดูที่จิตใจจะมีลักษณะเป็นความอยากดิ้นรนโดยปรากฏเป็นภาพของราคะหรือโลภะเป็นโทสะหรือโมหะที่รวมอยู่ในลักษณะดิ้นรนทะยานอยาก^{๑๓}

พุทธทาสภิกขุ ให้ความหมายของตณฺหาไว้ว่า “ตณฺหา” นี้มีความหมายถึง ๓ อย่างคืออยากได้หรืออยากเอาก็ตามในวัตถุสิ่งของที่ตัวรักตัวชอบนี้อยากได้อยากเป็นอยากเป็นนั่นเป็นนี่ที่ตื่นเต้นกันนักที่อยากเป็นนั่น อยากไม่ให้เป็น เช่น อยากไม่ให้พิสูจน์ว่าเป็นคนทำผิด อยากไม่เป็นคนต้อย คนต่ำอยากไม่เป็นอย่างนั้น ไม่เป็นอย่างนี้ เป็นตณฺหาที่ทำให้บุคคลหลงไหลไปตามวัตถุสิ่งของที่เข้ามาสัมผัส เพื่อให้สมประสงค์ของสภาพทางอารมณ์ ซึ่งตณฺหา มี ๖ ชนิดคือตณฺหาในรูป ตณฺหาในเสียง, ตณฺหา

^{๑๐} พระธรรมกิตติวงศ์(ทองดี สุรเตโช), **ศัพท์วิเคราะห์**, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๒๘๑.

^{๑๑} สุชีพ ปุญญานุภาพ, **พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๗๒.

^{๑๒} ดนัย ไชโยธยา, **พจนานุกรมคำศัพท์พระพุทธศาสนา ฉบับสมบูรณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่โอ เอส พรินติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๕๗), หน้า ๗๑.

^{๑๓} สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), **พระพุทธศาสนากับปัญหาเรื่องการตาย-เกิด**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๑-๑๒.

ในกลิ่น, ตัณหาในรส, ตัณหาในสัมผัส, ตัณหาในอัมมารมณโดยเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน^{๑๔}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมายตัณหาคำว่า “ตัณหา” แปลว่าความทะยานอยากโดยมี ๓ ประเภทได้แก่ กามตัณหา ทะยานอยากในกาม ภวตัณหา ทะยานอยากในภววิภวตัณหา ทะยานอยากในวิภว จัดเป็นความอยากที่ตื้นร่นผสมกับอารมณ์ที่อยากได้อยู่เสมอ^{๑๕}

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ให้ความหมายตัณหาไว้ว่าเป็นความทะยานอยาก ความติดใจ ความยึดติดเพราะตัณหาเป็นเหตุให้เกิดแห่งทุกข์เป็นสิ่งที่ทำให้ทุกข์เกิด ทำให้ตื้นร่น ทำให้เดือดร้อนวุ่นวาย ไม่สงบและไม่รู้จักพอ ความอยากที่จัดว่าเป็นตัณหา คือความอยากที่เป็นไปเพื่อเพิ่มราคะ เพิ่มกิเลสคือโลภะ โทสะ โมหะ ก่อภพก่อชาติที่ประกอบด้วยความกำหนัดยินดีเพลิดเพลินติดใจอยู่กับสิ่งที่อยากได้และที่ได้มาแล้วส่วนความอยากที่ไม่เป็นตัณหาคือความอยากที่เป็นไปเพื่อขจัดทุกข์เพื่อสละละวาง เพื่อหลุดพ้นจากราคะ จากกิเลสคือโลภะ โทสะ โมหะ เช่นหิวข้าวอยากทานข้าว เจ็บป่วยอยากรักษา อยากทำบุญ อยากไปนิพพาน^{๑๖}

พระคัมภีร์ญาณ อภิปัญญา ให้ความหมายตัณหาไว้ว่าเป็นความต้องการที่ประกอบด้วยอวิชชา ถ้าความต้องการประกอบด้วยปัญญาหรือวิชาจัดเป็นสัมมาสังกัปปะ เป็นความปรารถนาที่ถูกต้อง ดังนั้น สิ่งที่เรียกว่าตัณหา มีอยู่ ๓ อย่างได้แก่ กามตัณหา คือความอยากต้องการ ยินดีพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ภวตัณหา คือความอยากมีอยากเป็นเช่น อยากมีเงินมีสมบัติ วิภวตัณหา คือความอยากจะไม่ มีอยากจะไม่เป็นเช่น อยากไม่เจ็บไม่แก่ เป็นต้น^{๑๗}

บรรจบ บรรณรุจิ ให้ความหมายตัณหาไว้ว่า คำว่า “ตัณหา” ประกอบด้วยคำ ตสฺส (หิว, กระหาย,อยากไม่หยุด) ณฺหฺ ปัจจยฺ อา การันต์ สำเร็จรูปเป็น ตณฺหา ไทยนำมาใช้ในรูปคำเดิมความหมาย หิวกระหาย อยากไม่หยุดเพราะตัณหาเป็นลักษณะของจิตปัจจุบันที่เวียนว่ายตายเกิด^{๑๘}

พิน ดอกบัว ให้ความหมายของตัณหาไว้ว่าคำว่า “ตัณหา” คือทะยานอยากในเรื่องต่างๆ โดยตัณหาคือความอยากมี ๓ ประเภทได้แก่ กามตัณหา ความอยากได้ ภวตัณหา ความอยากเป็น และวิภวตัณหา ความอยากไม่มีไม่เป็นอย่างหรืออยากจะพ้นไปจากสภาวะที่ไม่ชอบใจนั้น โดยที่เมื่อมีตัณหาแล้วก็จะปัจจัยให้เกิดอุปาทาน^{๑๙}

วคิน อินทสระ ให้ความหมายของตัณหาไว้ว่าตัณหาเป็นเหตุเกิดทุกขนั้นเป็นการเปิดเผยความจริงแห่งชีวิตออกมาโดยแบ่งออกเป็น ๓ ประการคือ ๑.กามตัณหา ความทะยานอยาก ติดใจของบุคคลผู้ยังข้องอยู่ในกามาวจรภูมิคือภูมิจิตยังปรารถนาเที่ยวอยู่ในกาม ที่ยังละกามไม่ได้ ๒. ภวตัณหา ความติดใจในรูปฌานมีปฐมฌาน เป็นต้น หรือติดข้องอยู่ในรูปาวจรภูมิ และ ๓. วิภวตัณหา ติดใจใน

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, *ว่างจากตัณหาอุปาทาน*, (กรุงเทพมหานคร: เพชรประกาย, ๒๕๔๙), หน้า ๗๖-๗๗.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๘๖.

^{๑๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), *คำวัด*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๓), หน้า ๒๕๗.

^{๑๗} พระคัมภีร์ญาณ อภิปัญญา, *คู่มือศึกษาภาพปฏิจจสมุปบาท*, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๕), หน้า ๘๗-๘๘.

^{๑๘} บรรจบ บรรณรุจิ, *ปฏิจจสมุปบาท*, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๕๙.

^{๑๙} พิน ดอกบัว, *ปวงปรัชญาอินเดีย*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๔๒.

อรุปรมาณพอใจอยู่ในความสุขของอรุปรมาณผู้มีอากาศอันญายตนะ เป็นต้น^{๒๐}

สมัคร บรูวาต ให้ความหมายของตัณหาไว้ว่า ตัณหาได้แก่ โลกเจตสิกนั่นเอง กามตัณหา คือความต้องการเสพอารมณ์ ๒ คือ รูปารมณ์ รสอารมณ์ คันธารมณ์ สัทธารมณ์ โภกฐัพพารมณ์ และฉัมมารมณ์ ภาวตัณหาคือความต้องการให้อุปัตติภพที่เสพอาศัยรสกามตัณหาอยู่ไม่ให้เสื่อมสูญไป วิภวตัณหา คือการอยากสิ้นชาติสิ้นภพ โดยไม่ต้องบำเพ็ญธรรมเพื่อความหลุดพ้นแต่อย่างใด^{๒๑}

สัญญาชย บุนทริกสวัสตี ให้ความหมายของตัณหาไว้ว่า ตัณหาเป็นแรงผลักดันให้อธิบายว่า ความทะยานอยากต่อความใคร่หรือความปรารถนาแบ่งได้เป็น ๒ ลักษณะคือ (๑)ภาวตัณหา คือความปรารถนาที่จะดำรงรักษาภาวะหรือสิ่งที่ตนพอใจไว้ (๒)วิภวตัณหา คือความปรารถนาที่จะให้ได้มาซึ่งสภาวะหรือสิ่งที่ดีกว่ายิ่งกว่า^{๒๒}

แสง จันทรงาม ให้ความหมายของตัณหาไว้ว่า เหตุของทุกข์คือตัณหา เพราะตัณหาคือความอยากโดยจำแนกออกเป็น ๓ ได้แก่ กามตัณหา (Desire for sensual pleasure) คือความอยากในกามมีรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ ภาวตัณหา (Desire for existence) คือความอยากในความมีอยู่หรืออยากให้อยู่ วิภวตัณหา (Desire for extinction) อยากในความดับสูญ^{๒๓}

จากความหมายของตัณหาตามทัศนะของนักปราชญ์ข้างต้นนั้น ได้อธิบายความหมายอันพอจะสรุปได้ความว่าตัณหา เป็นอาการของความอยาก ความทะยานอยากจนถึงอยากได้ อยากมีและอยากเป็นเพราะในบริบทของพระไตรปิฎกได้อธิบายไว้อย่างชัดเจนมากแล้ว ฉะนั้นผู้วิจัยพยายามรวบรวมสาระสำคัญของเนื้อหาของตัณหาที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมหมวดอื่น ๆ เพราะตัณหาเป็นความอยาก โดยที่มีความกำหนัดยินดีพอใจในกามคุณทั้งหลาย ความเพลิดเพลินในอำนาจตลอดจนทั้งความห่วงใย และความผูกพันแม้แต่ความปรารถนาที่และความหวังที่มีก็ยังเป็นตัณหา แม้บุคคลที่ผู้แสวงหาไปทุกภพทุกชาติก็ยังความอยากที่ฝังอยู่ในจิตใจอันหนาแน่น เพราะการแสวงหาซึ่งความอยากได้สิ่งนั้นได้มาเพื่อสนองความต้องการของตนเองเป็นหลักโดยไม่คำนึงถึงศีลธรรมเฉกเช่นเดียวกันกับคนที่มีตัณหาคือความทะยากอยาก ความดิ้นรน ความต้องการที่ฝังอยู่ในจิตใจ ก็เหมือนกับยางขุมที่มีอยู่ในเมล็ดของผลไม้เหล่านั้น ปรารถนาความกระหายในวัตถุสิ่งของประกอบด้วยอารมณ์ยินดีพอใจ ทำให้จิตใจมีความต้องการที่ไม่รู้จักพอหรือไม่รู้จักอิ่ม เหมือนกับคนโง่ที่เพียรตักแล้วเติมลงไปในทะเลน้ำ ซึ่งเป็นสาเหตุให้เกิดความทุกข์นานาชนิดเป็นกระบวนการนำไปสู่ทะเลแห่งสังสารวัฏฏ์ต่อไป

๒.๒ ไหวพจน์ของศัพท์ว่าตัณหา

อนึ่ง เมื่อได้ศึกษาความหมายของตัณหาคือความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่ โดยมีจำนวนคำศัพท์เพื่อจะช่วยให้เข้าใจบทบาทตัณหาคือมีคำไวพจน์ที่ใช้แทนได้โดยต่างกันที่พยัญชนะแต่มีความหมายหรือมีเนื้อหาตรงกันและอาการที่เหมือนกันดัง ต่อไปนี้

^{๒๐} วศิน อินทสระ, อริยสัจ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมดา, ๒๕๕๔), หน้า ๘๙.

^{๒๑} สมัคร บรูวาต, พุทธปรัชญา ๒๕ ศตวรรษ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๓๑๕.

^{๒๒} สัญชัย บุนทริกสวัสตี, อริยสัจ, (กรุงเทพมหานคร: กรีน ปัญญาญาณ, ๒๕๕๖), หน้า ๑๔๓.

^{๒๓} แสง จันทรงาม, ประทีปธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธีระการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๒๖.

๑.ตณหา (ตส ปิปาสาຍ+ณหา+อา) ตัณหา,ความอยาก,ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่, ยาย ตสนฺติ สา ตณหา คือความอยากที่ทำให้กระหายชื่อว่าตัณหา เวทนาปัจจยา ตณหา^{๒๔} ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย (ลป ส ที่สุดธาตุ ลปสรรหน้า)

๒.ตสิณา (ตส ปิปาสาຍ+อิน+อา) ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่, ตสนฺ ตสิณา ความอยาก ชื่อว่าตสิณา (อาเทศ น เป็น ณ, ลปสรรหน้า). เยสํ ตสิณา ตณหา อปปินา^{๒๕} ความอยาก ความต้องการที่บุคคลเหล่าใดยังไม่ละ

๓.เอชา (เอช กมฺเปตฺติ+อา) ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่, เอชติ กมฺเปตฺติ เอชา ความอยากที่ทำให้ห้วนไหว ชื่อว่า เอชา (ลปสรรหน้า). เอชา ภิกฺขเว โรโค เอชา คณฺโฑ เอชา สลฺล^{๒๖} ภิกษุทั้งหลาย ตัณหาที่เป็นตั้งโรค เป็นตั้งห้วน เป็นตั้งลูกศร

๔.ชาลินี (ชาล+อิน) ตัณหา, ความอยาก,ความต้องการ,ความปรารถนา,ความใคร่,สํสารโตนิสสรฺติมฺปปทานวเสน ชาลสทิสตฺตา ชาลินี ตัณหาชื่อว่าชาลินี เพราะเป็นเหมือนข้าย ด้วยอำนาจการไม่ให้หลุดออกจากสงสาร (ลปสรรหน้า). ยสฺส ชาลินี วิสตติกา ตณฺหา นตฺถิ^{๒๗} พระพุทธเจ้าผู้ไม่มีตัณหาที่เป็นดุจข้ายอันแผ่ไปในอารมณ์ต่าง ๆ

๕.วิสตติกา (วิสต+อิก+อา) ตัณหา,ความอยาก,ความต้องการ,ความปรารถนา,ความใคร่, สพฺพตฺร วิสตา ปตฺถภูตฺติ วิสตติกา ตัณหาที่ขานไปในอารมณ์ทั้งปวง ชื่อว่าวิสตติกา (ลปสรรหน้า)

๖.ฉนฺท (ฉนฺท+อิจฺฉาย+อ) ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ,ความปรารถนา,ความใคร่, ฉนฺทนํ ฉนฺโท ความพอใจ ชื่อว่า ฉนฺท. ตตฺถ เม วิคฺโต ฉนฺโท^{๒๘} เราปราศจากความพอใจในอารมณ์

๗.ชฎา (ชฎา+วีย) ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่,ชฎุคือ ตัณหา.เตสุ เตสุ อารมฺมณฺเสสุ อากฺขิณฺนตฺตฺตา ชฎา วียาติ ชฎา ตัณหาเหมือนชฎา เพราะมีความสับสนในอารมณ์นั้นๆ จึงชื่อว่าชฎา (ลป วีย). อนฺโต ชฎา พหิ ชฎา ชฎาย ชฎิตา ปชา^{๒๙} หมู่สัตว์ที่ถูกตัณหาทั้งภายในทั้งภายนอกจึงรัดเอาไว้

๘.นิกฺนติ (นิ+กมฺ อิจฺฉาย+ติ) ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา,ความใคร่, ความพึงพอใจ. นิกามเตตฺติ นิกนฺติ อากฺรทํอียาก ชื่อว่านิกนฺติ (อาเทศ ม เป็น น). นิกนฺติ นตฺถิ ชีวเต^{๓๐} ไม่มีความอยากในชีวิต

๙.อาสา (อิสฺ อิจฺฉาย+อา) ตัณหา,ความอยาก,ความต้องการ,ความหมายมั่น,ความหวัง, อิจฺฉติ เอตยาติ อาสา ตัณหาที่ให้อยาก ชื่อว่า อาสา (อาเทศ อี เป็น อา, ลปสรรหน้า) ดังความว่า “อาสา ยสฺส นวชฺชนฺติ อสฺมี โลก ปรมฺหิ จ^{๓๑}” ผู้ใดไม่มีความหวังทั้งในโลกนี้และโลกหน้า”

๑๐. สิพฺพินี (สิวุ ตฺนตฺสนฺตฺตาน+อา+อิน) ตัณหา, ความอยาก,ความต้องการ,ความปรารถนา

^{๒๔} อ้างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๘, วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๑.

^{๒๕} อ้างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๘, ชุ.อฎ. (บาลี) ๔๙/๙๐/๑๕๔

^{๒๖} อ้างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๘, ส.ส. (บาลี) ๑๘/๑๒๐/๘๑

^{๒๗} อ้างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๘, ส.ส. (บาลี) ๑๕/ ๔๓๖/๑๕๗.

^{๒๘} อ้างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๙, วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๓/๔๐.

^{๒๙} อ้างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๙, ส.ส. (บาลี) ๑๕/๖๔๕/๒๔๒.

^{๓๐} อ้างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๙, ชุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๑๕๗/๒๖๕.

^{๓๑} อ้างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๙, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๗๐๗/๖๔๖.

ความใคร่. ภาวทีหิ ภาวทโย สัพพตติ สัพพินี ตัณหาที่ร้อยภพติดไว้กับภพเป็นต้น ชื่อว่าสัพพินี (ซ้อน ว, อาเทศ วุ เป็น พพ, ลบสระหน้า)

๑๑.ภาวเนตติ (ภาวสทูปปท+นี นเย+ติ)ตัณหา,ความอยาก,ความต้องการ,ความปรารถนา, ความใคร่, สดเต ภาว เนตติ ภาวเนตติ ตัณหาที่นำสัตว์ไปสู่ภพ ชื่อว่าภาวเนตติ (วุทธิ อี เป็น เอ, ซ้อน ต). ภาวเนตติติ ภาวชช,ตณหาเยต นาม^{๓๒} บทว่า ภาวเนตติ คือเชือกที่ร้อยรัดภพไว้ คำนี้เป็น ชื่อของตัณหา

๑๒. อภิขมา ตัณหาจ้องต่ออารมณ์ มาจาก (อภิ+แถม จินตายุ+อ+อา) ตัณหา, ความอยาก,ความต้องการ, มีรูปวิเคราะห์ว่า อารมณณามิขุ อภิขมา หมายถึง ตัณหาที่จ้องต่ออารมณ์ ชื่อว่า อภิขมา (ซ้อน ช, ลบสระหน้า) ดังความว่า “ภิกขุโน อภิขมาลุสสุ อภิขมา อปปหีนา โหติ^{๓๓} ภิกขุผู้มีอภิขมายังละอภิขมาไม่ได้”

๑๓.วนถ ตัณหาเป็นเครื่องทำให้อยากมาจาก (วน สมุกตติย+ถ) ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, มีรูปวิเคราะห์ว่า วนติ อเนนาติ วนโถ หมายถึง ตัณหาอันเป็นเครื่องทำให้อยาก ชื่อว่า วนถะ ดังความว่า “สัสสะคา วนโถ อสัสสะเคน นิชชติ^{๓๔} ตัณหาเกิดขึ้นเพราะความคลุกคลี ตัณหาขาดไปเพราะความไม่คลุกคลี”

๑๔.วาน (วา คติย+ยุ) ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา,ความใคร่,วาติ อารมณณติ วานํ ตัณหาที่ไปสู่อารมณ์ ชื่อว่าวานะ (อาเทศ ยุ เป็น อน, ลบ อ). สดเตสุ วาติตัณหา ที่ไปสู่อารมณ์ ชื่อว่าวานะ (อาเทศ ยุ เป็น อน, ลบ อ). สดเตสุ วาติ ปวตตติติ วานํ ตัณหาที่เป็น ไปใน สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าวานะ (วา ปวตตเน+ยุ, อาเทศ ยุ เป็น อน, ลบ อ), สุกคิตุคคิตวเสน วินาติติ วานํ ตัณหาที่ร้อยสัตว์ไว้ด้วยอำนาจสุคติและทุกคติ ชื่อว่าวานะ (วิ สัสสิพเพ +ยุ, อาเทศ อี เป็น อา, ยุ เป็น อน, ลบ อ). วานํ วุจจติ ตณหา^{๓๕} ตัณหาเรียกว่าวานะ

๑๕.โลภ (ลฺภ อิจฉาย+ณ) โลภะ, ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่,ความโลภ. ลุพฺภนํ โลภ ความอยาก ชื่อว่าโลภะ (ลบ ณ, วุทธิ อุ เป็น โอ), โลภ จ ปาปโก โทโส จ ปาปโก^{๓๖} หมายถึงโลภะและโทสะ เป็นบาปกรรม

๑๖.ราค ความกำหนดราคะ มาจาก (รณช ราค+ณ) ตัณหา, ความอยาก, ความกำหนด, ราคะ มีรูปวิเคราะห์ว่า รณชนํ รณชนติ วา อเนนาติ ราโค หมายถึง ความกำหนดหรือตัณหาที่ทำให้ เกิดกำหนด ชื่อว่าราคะ (ลบ ณ, อาเทศ ช, เป็น ค, ลบ ณ แปลง อ เป็นอา) ดังชื่อว่า “ราโค อูปปโถติ วุจจติ”^{๓๗} ราคะท่านกล่าวว่าเป็นทางผิด

๑๗.อาลัย (อา+ลย คติย +อ) ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่, ความอาลัย อา ปุนปฺปนํ อารมณณสุ ลยติติ อาลัย ตัณหาที่ไปในอารมณ์ทั้งหลายอยู่ เนื่อง ๆ ชื่อว่าอาลัยะ. ปุนปฺปนํ ลยติ สัสสิเสสติ เอเตนาติ วา อาลัย หรือตัณหาที่เป็นเหตุให้ติดแน่น

^{๓๒} อ่างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๙, ม.อ. (บาลี) ๙/๓๕๒/๒๔๔.

^{๓๓} อ่างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๙, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๘๐/๕๑๒.

^{๓๔} อ่างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๙, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๗๒/๑๙๐.

^{๓๕} อ่างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๐, ชุ.จ. (บาลี) ๓๐/๓๘๑/๑๘๔.

^{๓๖} อ่างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๐, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๖/๒๖.

^{๓๗} อ่างในพระมหาสมปอง มุทิต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๐, ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๑๐/๕๙.

(ในอารมณ์) ชื่อว่าอาลยะ. น หิ ชีวีเต อลยํ กุพพานो^{๑๘} ไม่กระทำความอาลัยในชีวิต

๑๘.ปีหา มาจาก (ปีห อิจฉาย+อ+อา)ค้นหา,ความอยาก,ความต้องการ,มีวิเคราะห์ ปิหยติ เอตยาติ ปีหา ค้นหาที่ทำให้ต้องการ ชื่อว่า ปีหา (ลบสรรหน้า) ปีหา วุจจติ ตณหา^{๑๙} ค้นหาท่าน เรียกว่าปีหา

๑๙.มโนรถ ค้นหาเหมือนรถของจิต มาจาก (มน+รถ) ค้นหา, ความอยาก, ความต้องการ,มโนรถ, มีรูปวิเคราะห์ว่า จิตตสส นานารมมณฺโส วิภกมกรณโต มนโส รโถ อิว มโนรโถ หมายถึง ค้นหาเหมือนรถของจิต เพราะทำให้จิตแล่นไปในอารมณ์ต่าง ๆ ชื่อว่ามโนรถ มโน เอวรโถ วียาติ วา มโนรโถ หรือใจนั้นแหละเป็นเหมือนรถ ชื่อว่ามโนรถ (อาเทศ อ ที่สุดของ มน เป็น โอ กลางสมาส) อชช มม มโนรโถ ปุเรติ^{๒๐} ความต้องการแห่งใจของเราจะเต็มในวันนี้

๒๐.อิจฉา ความต้องการ มาจาก (อิสุ อิจฉากนตีส+อ+อา) ค้นหา,ความอยาก, ความต้องการ,ความปรารถนา, มีรูปวิเคราะห์ว่า อิจฉนํ อิจฉา หมายถึง ความต้องการ ชื่อว่า อิจฉา (อาเทศ ส เป็น จฉ, ลบสรรหน้า).ตั้งความว่า “ชาติธมมานํ ภิกขเว สตตานํ เอว อิจฉา อุปฺปชฺชติ^{๒๑}” ภิกขุทั้งหลาย ความปรารถนาเกิดแก่สัตว์ทั้งหลายผู้มีการเกิดเป็นธรรมดาอย่างนี้”

๒๑.อภิลาส (อภิ+สล กนฺตีย+ณ) ค้นหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่, อภิมุขํ กตฺวา ลสฺติ เอเตนาติ อภิลาโส ค้นหาเป็นเหตุให้อยากเฉพาะหน้า ชื่อว่าอภิลาสะ (ลบ ณ, วุทธิ อ เป็น อา), สเจ เต มจฺจฺราทิเกเท รเส ตณฺหา อิลลาโส อุปฺปชฺชเยย^{๒๒} หากว่า ความอยากความต้องการในรสต่างๆ มีรสหวานเป็นต้นเกิดขึ้นแก่ท่าน

๒๒.กาม มาจาก (กมุ อิจฉาย+ณ) กาม, ค้นหา,ความอยาก,ความต้องการ,ความปรารถนา ความใคร่, มีรูปวิเคราะห์ว่า กามเตตติ กามो^{๒๓} อากาการที่ปรารถนา ชื่อว่ากามะ (ลบ ณ วุทธิ อ เป็น อา) ตั้งความว่า กามียนฺติ กามา, ปญจ กามคฺคณา, กามเสสุ ฉนฺโท, กามฉนฺโท แปลว่าอากาการที่น่าปรารถนา ชื่อว่า กามะได้แก่ กามคฺคณ ๕ หรือความพอใจในกาม ชื่อว่ากามฉนฺทะ

๒๓.โทหฬ (โทหฬทูปฺปท+ลา เลทเน+อ) ค้นหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่, ทุหนํ โทโห, ตํ ลาตฺติติ โทหฬो ความเต็ม ชื่อว่าโทหฬะ (ทฺหิ ปฺริปุรณฺ+ณ, ลบ ณ, วุทธิ อ เป็น โอ), ค้นหาที่ตัดความเต็มนั้น(ทำให้พร่องอยู่เสมอ) จึงชื่อว่าโทหฬะ (อาเทศ ล เป็น ฬ, ลบสรรหน้า), ทฺภฺนฺนํ หทยเมเตนาติ วา โทหฬो หรือค้นหาเป็นเหตุให้ใจเสีย ชื่อว่าโทหฬะ (ทฺ+ หทย ,อาเทศ อ เป็น โอ, หทย เป็น หฬ). มีบาลีว่า“ยาทีโส มม โทหฬโ”^{๒๔} ความต้องการ (การแพ้พระ ครรรค์) ของหม่อมฉันเป็นเช่นใด

๒๔. อากงฺขา ค้นหาคือความหวัง มีรูปวิเคราะห์ว่า อากงฺขตฺติ อากงฺขา หมายถึง ค้นหา คือความอยาก ชื่อว่า อากงฺขา (ลบสรรหน้า) ตั้งความว่า “ตสฺมา ตลฺลีนํ วิโนทเย ภิกขุ อากงฺขํ วิราค

^{๑๘} อังในพระมหาสมปอง มุทิตโต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๐, ชุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๓๙๖/๑๐๗.

^{๑๙} อังในพระมหาสมปอง มุทิตโต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๐, ชุ.ม. (บาลี) ๒๙/๓๙๘/๒๗๑.

^{๒๐} อังในพระมหาสมปอง มุทิตโต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๐, ธ.อ. (บาลี) ๒๕/๔๓.

^{๒๑} อังในพระมหาสมปอง มุทิตโต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๐, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๙๕/๓๔๓.

^{๒๒} อังในพระมหาสมปอง มุทิตโต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๐, ชุ.อ. (บาลี) ๓๓/๔๔๖/๑๒๙.

^{๒๓} อังในพระมหาสมปอง มุทิตโต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๑, ชุ.อ. (บาลี) ๔๕/๑/๑๒.

^{๒๔} อังในพระมหาสมปอง มุทิตโต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๑, ชุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๒๓๒๘/๔๙๑

มตตโน^{๕๕} เพราะเหตุนั้น ภิกษุเมื่อความหวังปราศจากราคะแก่ตนควรบรรเทาตัณหาที่หึงห้อยเสีย”

๒๕. รุจิ มาจาก (รุจ อิจฺฉาย+อิ) ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความชอบใจ, ความปรารถนา รุจจติ อิจฺฉตฺติ รุจิ ตัณหาที่ต้องการชื่อว่ารุจิ รุจิ เจปิ ภากรทฺวาช ปุริสสส โหติ^{๕๖} ท่านภารทวาชะ หากบุรุษมีความชอบใจ^{๕๗}

จากคำที่เป็นไวพจน์ของตัณหาตามที่ได้อธิบายไว้ข้างต้นแล้วนั้น พอสรุปได้ว่าคำศัพท์ของตัณหาแม้จะเขียนไม่เหมือนกัน แต่ก็มีที่ความหมายหรือใกล้เคียงกันโดยเป็นสาเหตุทำให้จิตใจยังเศร้าหมองเป็นอาการของจิตที่ยากได้ ยากมี ยากเป็น ในสิ่งที่ตนยังไม่ได้ยังไม่มียังไม่เป็นซึ่งเป็นอาการของกิเลสชนิดตัณหาที่ขัดขวางการพัฒนาจิตใจที่ไกลไปตามกระแสของกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส (โณฏฐัพพะ)^{๕๘} โดยเป็นความกำหนัด ความยินดี หรือความชอบใจ เป็นความชอบใจที่คนธรรมดาสามัญชนทั่วไปมีด้วยกันทุกคน เช่น เห็นของสวยงาม กลิ่นหอม เสียงไพเราะ ได้สัมผัสใจนุ่มนวล ใจก็นึกชอบ เพราะตัณหาคือความอยากนำไปสู่การแสวงหา เป็นความต้องการที่ประกอบ ด้วยอวิชชา ประจักษ์ใจที่ยินดีอยากได้อารมณ์คือสิ่งเร้าต่าง ๆ มีลักษณะที่ก่อให้เกิดภพใหม่ มีความเพิลิตเพลินติดอยู่ในอารมณ์ภายในและภายนอกเป็นการก่อให้เกิดทุกข์ ทำให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารซึ่งยังมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ขึ้นชื่อว่าเป็นปุถุชนแล้วย่อมมีอารมณ์และแสดงอาการต่าง ๆ โดยไม่ยับยั้งซึ่งใจพิจารณาถึงความถูกต้องเหมาะสมตามสถานะของตน

๒.๓ ลักษณะของตัณหา

เมื่อกล่าวถึงลักษณะของตัณหา ที่เป็นทัศนหรือแนวคิดที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกย่อมมีหลากหลายมิติตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายขยายความไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก และอรรถกถา โดยจำแนกลักษณะของตัณหาตามแต่ละหมวดปิฎก ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก โดยที่เนื้อหาสาระสำคัญของปิฎกทั้ง ๓ นั้นได้มีคำอธิบายลักษณะของตัณหาคือความอยากที่มีปรากฏอยู่หลายแห่งดังนี้

๒.๒.๑ ลักษณะตัณหาที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก

เนื่องจากในพระวินัยปิฎกได้มีการอธิบายความลักษณะแห่งตัณหาไว้ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขสมุทฺทยอริยสัจ คือตัณหาอันทำให้เกิดอีกประกอบด้วยความเพิลิตเพลินและความกำหนัด มีปกติให้เพิลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา” เพื่อให้มองเห็นถึงลักษณะของตัณหาคือความทะยานอยากที่แท้จริงในลักษณะทั้ง ๓ นี้คือ

(๑)กามตัณหา ได้แก่ เป็นความอยากในทางกามารมณ์ คือ ความอยากมีอยากได้ในรูป เสียง กลิ่น รส โณฏฐัพพะ เพื่อให้ได้สิ่งที่น่ารัก น่าใคร่ น่าพึงพอใจ น่าปรารถนา ที่ตนชอบ เมื่อได้แล้ว ก็ต้องการให้คงอยู่ไปนาน ๆ เพราะความปรารถนาต่อรูป เสียง กลิ่น รสและโณฏฐัพพะ ที่น่ารัก น่าใคร่

^{๕๕} อ้างในพระมหาสมปอง มุทิตโต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๑, ขุ.ขุ. (บาลี) ๒๕/๓๔/๖๑.

^{๕๖} อ้างในพระมหาสมปอง มุทิตโต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๑๑, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๖๕๖/๖๐๒.

^{๕๗} พระมหาสมปอง มุทิตโต, อภิธานวรรณนา, หน้า ๒๐๘-๒๑๑.

^{๕๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๐๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๐.

น่าพึงพอใจ น่าปรารถนา เช่น ปรารถนาอยากจะได้รูปสวย เสียงเพราะ กลิ่นหอม รสอร่อย สัมผัสกับ
สิ่งที่อ่อนนุ่ม เสื้อผ้าสวย ๆ รองเท้าราคาแพง เป็นต้น กามตัณหานี้เป็นความอยากที่เจือปนด้วยราคะ

(๒) กามตัณหา ได้แก่เป็นความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ อยากเกิดเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ เพื่อความ
เป็นอะไร ๆ ที่ตนชอบ เช่น เห็นว่าการเกิดเป็นมนุษย์นี้ดีกว่าปรารถนาว่าขอให้อยู่เป็นมนุษย์นี้ไปนาน ๆ
ยิ่งอยู่ได้ชั่วฉับนิรันดรได้ก็ยิ่งดี จึงไปแสวงหานายาอายุวัฒนะมารับประทาน แต่ก็ไร้ผลในที่สุดร่างกาย
ก็ต้องเสื่อมไปแตกทำลายไปในที่สุดเห็นว่าเกิดเป็นมนุษย์นี้ดี จึงปรารถนาไปว่าชาติหน้าขอให้เกิดมา
เป็นมนุษย์อีกหรือก็ปรารถนาว่าชาติหน้าขอให้เกิดมาเป็นเทพยา รูปพรหม หรืออรูปพรหม เป็นต้น
อย่างนี้เรียกว่ายังมีกามตัณหาอยู่ ผู้ที่จะตัดกามตัณหาได้ขาดมีบุคคลประเภทเดียวกันนั้นคือพระอรหันต์

(๓) วิภวตัณหา ได้แก่ความอยากไม่ให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้เพื่อความไม่มีอะไร ๆ เพื่อความ
ไม่เป็นอะไร ๆ ที่ตนไม่ชอบ เช่น เห็นว่าการเกิดในภพใด ๆ ก็ไม่ดีเลยจึงปรารถนาว่า ขออย่าให้เกิดใน
ภพใด ๆ อีกเลย จึงอยากไปบำเพ็ญพรต ด้วยวิธีทรมานตนเองเพื่อจะได้ไม่ต้องเกิดในภพใด ๆ อีกแต่ก็
ไม่สำเร็จเนื่องจากเชื้อของตัณหายังมีอยู่ในจิตหรือเห็นว่าการเกิดมาเป็นมนุษย์นี้ไม่ดีก็ปรารถนาว่า ขอ
อย่าได้มาเกิดเป็นมนุษย์อีกเลยเห็นว่าขณะนี้หน้าตาไม่สะสวยไม่หล่อก็ปรารถนาว่าขออย่าให้หน้าตาไม่
สะสวยหล่อเหลาเช่นนี้ต่อไปอีกเลย เป็นต้น เป็นวิภวตัณหาคือความอยากของใจเพื่อความไม่มีภพเพื่อ
ความไม่มีอะไร ๆ เพื่อความไม่เป็นอะไรความอยากเหล่านี้คือวิภวตัณหา^{๔๙}

ก็พอสรุปได้ว่าลักษณะแห่งตัณหาพระวินัยปิฎกได้แก่เป็นความทะยานอยากต่อกามคุณ ๕
ประการมีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธัมมารมณ์เป็นจุดเริ่มต้นของการเกิดภาวะยึดมั่นถือมั่นอัน
ชวนหลงใหลไปตามสภาวะความอยากที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ภายนอกจนเกิดมีภพใหม่อยู่รำไป

๒.๒.๒ ลักษณะตัณหาที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก

พระผู้มีพระภาคได้อธิบายลักษณะของตัณหาไว้ในตัณหาสูตร (เรื่องว่าด้วยตัณหา) โดยที่ได้
มีเทวดาทูลถามว่า “โลกถูกอะไรนำไป ถูกอะไรผลักไล่ไป อะไรเล่าเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมด
ตกอยู่ในอำนาจ” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “โลกถูกตัณหาไป ถูกตัณหาผลักไล่ไป ตัณหาเป็น
ธรรมอย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจ”^{๕๐}

จากพุทธพจน์นี้จะทำให้เห็นว่าบุคคลผู้มีตัณหาเป็นความอยาก มักจะลุ่มหลงต่อสภาพของ
อารมณ์คือกามารมณ์ให้ฝึกฝืนต่อการแสวงหาความสุข ความสบายอยู่รำไป จึงได้ถูกอวิชชาที่เป็นต้น
แบบไม่ให้เรียนรู้อชีวิตตามเป็นจริง จึงได้ถูกตัณหาราคะทำให้จิตใจกระสับกระส่ายจนจิตมีความกำหนัด
ยิ่งนักในกามจนทำให้ตกอยู่ในอำนาจแห่งตัณหาจนถอนตัวไม่ขึ้น

มหาบพิตร อาตมภาพได้ฟังธรรมเทศ ๔ ประการจากพระบรมศาสดาแล้วจึงออกบวช
มหาบพิตร ธรรมเทศ ๔ ประการนั้นก็คือ

๑. โลกคือหมู่มัจจุรย์ อันชราเป็นผู้นำ นำเข้าไปใกล้ไม่ยั้งยืน
๒. โลกคือหมู่มัจจุรย์ ไม่มีผู้ป้องกัน ไม่เป็นใหญ่เฉพาะตน
๓. โลกคือหมู่มัจจุรย์ ไม่มีอะไรเป็นของตน จำต้องละสิ่งทั้งปวงไป

^{๔๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๕๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๓/๗๔.

๔. โลกคือหมู่มืด พร่องอยู่เป็นนิจ ไม่รู้จักอิม เป็นทางแห่งตณหา^{๕๑}

เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นถึงลักษณะเด่นของตณหาในอัมมุตเทศนี้ มีความบกพร่องตลอดเวลา ไม่มี จนถึงไม่มีเวลาอิมด้วยอารมณ์จึงได้ยอมเป็นทาสแห่งตณหาอันเป็นความสมเหตุสมผลของตณหา มนุษย์ปุถุชนทั้งหลายที่ต้องการหาสิ่งวัตถุภายนอกมาตอบสนองความอยากอยู่รำไป หรือตลอดไปดังที่พระรัฐบาลได้อธิบายว่า มหาบพิตร ขณะนี้พระองค์ทรงครอบครองแคว้นกรุงอันกว้างใหญ่ไพศาลนี้โดยสิทธิ์ขาด ก็ถ้ามีคนมาทูลว่า ด้านทิศตะวันออก มีชนบทใหญ่กว้างขวางสมบูรณ์มั่งคั่งด้วยทรัพยากรต่าง ๆ พระองค์ก็คงจะยกกรีธาทัพแผ่อำนาจออกไปยึดมาเป็นสมบัติของพระองค์ครั้งต่อ ๆ มามีคนมาพูดอีกว่า ทิศตะวันตกก็ดี ทั้งทิศใต้ก็ดีทิศเหนือก็ดี มีชนบทใหญ่มั่งคั่งเช่นกัน พระองค์ก็คงจะยกทัพไปยึดครองเป็นของพระองค์อีกเป็นแน่ มหาบพิตร ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสอัมมุตเทศข้อที่ ๔ ว่า “โลกคือหมู่มืด พร่องอยู่เป็นนิตย์ ไม่รู้จักอิมเป็นทาสแห่งตณหา”

อีกนัยหนึ่งพระพุทธเจ้าทรงหมายเอาลักษณะ คือ ตณหาอันประกอบไปด้วยความเพิลิตเพลินและความกำหนด มีปกติให้เพิลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ ที่ปรากฏในอัมมจักกัปปวัตตนสูตรได้แก่ กามตณหา ภวตณหา วิภวตณหา^{๕๒} อันเป็นลักษณะที่ทำให้บุคคลจมอยู่ในกองทุกข์เช่นกัน ซึ่งจากพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นถึงลักษณะของตณหาที่แยกออกไปอีกสามประการ ได้แก่ กามตณหา จัดอยู่ในระบบความทะยานอยากในกามารมณ์ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์ โดยกามตณหานี้ยังบ่งถึงวัตถุกามและกิเลสกามนี้ ที่ผู้ใดมีแล้ว ก็อยากครอบครองตลอดไปส่วนภวตณหาคือความทะยานอยากในภพ เป็นลักษณะที่กำหนดยินดีพอใจต่อสิ่งที่เป็นอยู่หรืออยากที่เป็นเช่นนั้นตลอดไปฝ่ายวิภวตณหา คือความทะยานอยากไม่เป็นนั้นเป็นนี้ โดยเป็นความอยากเชิงปฏิเสธเพื่อให้สิ่งที่ตนชอบใจ ยินดีพอใจนั้นไม่เป็นไปอย่างอื่น

ลำดับต่อมาพระพุทธองค์ได้ตรัสถึงลักษณะของตณหาไว้ในภวารสูตร แห่งสังยุตตนิกายชั้นธรรควา “ตณหาอันทำให้เกิดอีกที่ประกอบไปด้วยความเพิลิตเพลินและความกำหนด มีปกติให้เพิลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ อันได้แก่ ๑.กามตณหา (ความทะยานอยากในกาม) ๒.ภวตณหา ความทะยานอยากในภพ) ๓.วิภวตณหา (ความทะยานอยากในวิภพ)”^{๕๓}

ต่อมาพระพุทธองค์ยังได้ทรงแสดงลักษณะของตณหาไว้ในธรรมบท ตณหาวรรคดังนี้

“ตณหาย่อมเจริญแก่คนผู้มีปกติประพฤติประมาทดุจเครื่องเกาเยนทราย บุคคลนั้นย่อมเร่ร้อนไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ ดั่งวานรปรารถนาผลไม้เร่ร้อนไปในป่าฉะนั้น ตณหานี้เป็นธรรมชาติลามกมักแผ่ซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ในโลกย่อมครอบงำบุคคลใด ความโศกทั้งหลายย่อมเจริญแก่บุคคลนั้นดุจหย้าคมบางอันฝนตกเซยแล้วงอกงามอยู่ในป่า ฉะนั้น

บุคคลใดแล ย่อมครอบงำตณหาอันก้าวล่วงไปได้ โดยยากในโลก ความโศกทั้งหลาย ย่อมตกไป จากบุคคลนั้นเหมือนหยาดน้ำตกไปจากใบบัว ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ เราจึงกล่าวกะท่านทั้งหลายผู้มาประชุมกันในที่นี้ ท่านทั้งหลายจงขุตรากแห่งตณหาเสีย ดุจบุรุษต้องการแผ่กชุดแผ่ก ฉะนั้น มารอย่าระรานท่านทั้งหลาย

^{๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๕/๓๖๕.

^{๕๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

^{๕๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๒/๓๔.

บ่อย ๆ ดูจกระแสน้ำระรานไม้้อ ฉะนั้น

ต้นไม้ เมื่อรakahอันตรายมิได้ มันคงอยู่ แม้ถูกตัดแล้วก็กลับงอกขึ้นได้ ฉันทิด
ทุกข์นี้ เมื่อบุคคลยังถอนเชื้อตัณหาขึ้นไม่ได้แล้วย่อมเกิดขึ้นบ่อย ๆ แม้ฉันทิดนั้น ความ
ดำริทั้งหลายที่อาศัยราคะ เป็นของใหญ่ย่อมนำบุคคลผู้มีตัณหาดังกระแสน้ำไหล
ไปในอารมณ์ซึ่งทำให้ใจเอบอาบเป็นของกล้าไปสู่ทิวฏฐิชั่ว กระแสน้ำหาย่อมไหลไป
ในอารมณ์ทั้งปวง ตัณหาดังเครื่องเกาเกิดขึ้นแล้วย่อมตั้งอยู่ ก็ท่านทั้งหลายเห็น
ตัณหาดังเครื่องเกานั้นอันเกิดแล้ว จงตัดรากเสียด้วยปัญญาโสมนัสที่ขานไปแล้วและ
ที่เป็นไป

แสวงหาสุข นรชนเหล่านั้นแลเป็นผู้เข้าถึงชาติ และชราหมีสัตว์ถูกตัณหาอันทำ
ความสะดุ้งล่อมแล้วย่อมกระสับกระส่าย ดูจกระต่ายติดแล้ว กระสับกระส่ายอยู่
ฉันทิดนั้น สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้ข้องแล้วด้วยสังโยชน์ และธรรมเป็นเครื่องข้องนั้น ย่อม
เข้าถึงทุกข์บ่อย ๆ สิ้นกาลนาน^{๕๔}

พระสูตรแรกของตัณหาว่าเป็นเหตุให้เกิดอีกประกอบด้วยความกำหนด ความเพลิตเพลิน
ยินดีในอารมณ์นั้น ๆ ได้บอกชัดเจนถึงลักษณะของตัณหาที่ว่า ทำให้บุคคลเพลิตเพลินลุ่มหลงติดใจยึด
ติดอย่างเหนียวแน่น ลักษณะของตัณหาหลายนัย สามารถที่จะกล่าวได้โดยสรุปดังนี้

๑. ผู้ใดที่ไปเกิดในภพน้อยภพใหญ่อีกเป็นเพราะถูกตัณหาเข้าครอบงำจิตใจ
๒. ผู้ที่พบกับความเศร้าหมองแห่งจิตหรือเศร้าโศกทุกเวลาเป็นเพราะถูกตัณหาเข้าครอบงำ
จิตใจ

๔. ผู้มีความทุกข์เกิดขึ้นบ่อย ๆ นั้นเป็นเพราะไม่สามารถเอาชนะตนเองหรือไม่พยายามที่จะ
ถอนเชื้อตัณหาออกไปจากจิตใจ

๔. ผู้เป็นมิจฉาทิฐิมักจะมีความกำหนดเพลิตเพลินในกามารมณ์ทั้งหลาย

๕. ผู้ที่ถูกตัณหาเข้าครอบงำแล้วมักจะยึดติดต่อสภาพความสุข และยังได้แสวงหาความสุข
มาปรนปรอดตนเองตลอดเวลาจึงต้องวนเวียนอยู่ในกำเนิดต่อไป

๖. เมื่อเห็นตัณหาเกิดขึ้นแล้วจงฝึกฝนและควรแก้ไขด้วยสติปัญญาตามด้วยอริยมรรค

๗. สัตว์ทั้งหลายที่ถูกตัณหาครอบงำจิต ติดข้องอยู่ในสิ่งทั้งหลาย ย่อมจะได้รับผลคือเป็น
ความทุกข์อยู่เสมอ^{๕๕}

สรุปได้ว่า ผู้มีตัณหาหรือถูกตัณหาเข้าครอบงำแล้วมักจะเป็นทุกข์หากยังไม่สิ้นเชื้อความ
อยากจะต้องไปเกิดใหม่ซ้ำไป เพราะตัณหา มีลักษณะที่ชักนำให้ผู้เกี่ยวข้องจะต้องไปเกิดภพใหม่
ประกอบด้วยความกำหนด ด้วยอำนาจแห่งความเพลิตเพลิน มีปกติเพลิตเพลินยิ่งนักในภพหรือใน
อารมณ์นั้น ๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา เพราะบุคคลใดถูกตัณหาเข้าครอบงำแล้วจะ
ต้องพบกับความเศร้าโศกอยู่เสมอก่อให้เกิดความทุกข์ซ้ำไป มักจะทำให้เป็นผู้มีความเห็นผิดและจะ
ต้องเวียนเกิดเวียนตายตามวงจรของวัฏฏะต่อไป ดังนั้น ใจความลักษณะแห่งตัณหา ผู้วิจัยจึงเห็นว่
การแสวงหาตัณหาเป็นไปตามอารมณ์ เป็นทุกข์ ดิ้นรน ปรารถนา กำหนด เพลิตเพลิน ทะยานอยาก,

^{๕๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๔-๓๓๗/๑๓๘, พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๙๙-๔๐๒/๔๐๘-๔๐๙.

^{๕๕} พระมหาอุทัย อุทโย, การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องตัณหาในพระไตรปิฎก, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์
มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: สภาการศึกษามหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๓๘.

ไม่รู้จักอีกม ความทุกข์มีไว้เพื่อให้บุคคลได้บริหารจัดการทุกข์ให้อยู่ในระบบถูกต้องกับธรรมชาติ

๒.๒.๓ ลักษณะต้นหาที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก

มีคำอธิบายต้นหาไว้ว่าเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ต้นหาจึงมีเป็นไฉน รูปต้นหา สัททต้นหา คันธต้นหา รสต้นหา โผฏฐัพพต้นหาและฉัมมต้นหานี้เรียกว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ต้นหาจึงมีได้ ปรากฏผู้มีพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สงสารนี้มีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ (ที่สุด) เบื้องต้น (ที่สุด) เบื้องปลายไม่ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้ถูกอวิชชาคิดขวาง ถูกต้นหาผูกไว้ วนเวียน ท่องเที่ยวไป มีอยู่จริงมิใช่หรือ”^{๕๖}

สมุทยสังทุกขสมุทยอริยสัง เป็นไฉน ต้นหานี้เป็นเหตุให้เกิดในภพใหม่ สหระคต ด้วยความกำหนัดยินดี เป็นเหตุเพิลิตเพลินในอารมณนั้นๆ คือกามต้นหา ภวต้นหา และวิภวต้นหา ก็ต้นหานี้แหละเมื่อเกิด เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน ปิยรูป สาดรูป^{๕๗} เป็นสภาวะที่มีอยู่ในโลก ต้นหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่ปิยรูปสาด รูปนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาดรูปนี้ ก็อะไรเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก

จักขุเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ต้นหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่จักขุนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่จักขุนี้ โสตะ ฯลฯ ในโลก หานะ...ในโลก ชิวหา ...ในโลก กาย...ในโลก มโนเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ต้นหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่มโนนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนนี้

รูปเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ต้นหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่จักขุนี้เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่จักขุนี้ โสตะ ฯลฯ ในโลก หานะ...ในโลก ชิวหา ...ในโลก กาย...ในโลกธรรม เป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ต้นหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่ธรรมนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมนี้

จักขุวิญญาณเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ต้นหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่จักขุวิญญาณนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่จักขุวิญญาณนี้ โสตะวิญญาณ ฯลฯ ในโลก หานะวิญญาณ...ในโลก ชิวหาวิญญาณ...ใน โลก กายวิญญาณ...ในโลก มโนวิญญาณเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ต้นหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่มโนวิญญาณนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนวิญญาณนี้

จักขุสัมผัสเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ต้นหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่จักขุสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่จักขุสัมผัสนี้ โสตสัมผัส ฯลฯ ในโลก หานสัมผัส...ในโลก ชิวหาสัมผัส...ในโลก กายสัมผัส...ในโลก มโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ต้นหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่มโนสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้ง อยู่ที่มโนสัมผัสนี้

เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ต้นหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้น

^{๕๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๒/๒๒๑., อภิ.กถา. (ไทย) ๓๗/๕๗/๔๖.

^{๕๗} ปิยรูปสาดรูป สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจ ส่วนที่เป็นอิฏฐารมณซึ่งเป็นเหตุให้เกิดต้นหา, อภิ.วิ.๑๒๐๓/

ที่เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสนี้
 เวทนาที่เกิดแต่โสตสัมผัส ฯลฯ ในโลก เวทนาที่เกิดแต่ฆานสัมผัส...ในโลก เวทนาที่
 เกิดแต่ชีวหาสัมผัส...ในโลก เวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส...ในโลก เวทนาที่เกิดแต่มน
 สัมผัสเป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดขึ้นก็เกิดขึ้นที่เวทนาที่เกิดแต่มน
 สัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่เวทนาที่เกิดแต่มนสัมผัสนี้

รูปสัญญา (ความหมายรูปร่าง) เป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิด
 ขึ้นที่รูปสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญา ฯลฯ ในโลก คันธ
 สัญญา...ในโลก รสสัญญา...ในโลก โผฏฐัพพสัญญา...ในโลก ัมมสัญญาเป็นปีย
 รูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่ัมมสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่
 ที่ัมมสัญญานี้

รูปสัญญาเจตนา (ความคิดอ่านในรูป) เป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด
 ขึ้น ก็เกิดขึ้นที่รูปสัญญาเจตนา เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญา
 เจตนา ฯลฯ ในโลก คันธสัญญาเจตนา...ในโลก รสสัญญาเจตนา...ในโลก โผฏฐัพพ
 สัญญาเจตนา...ในโลก ัมมสัญญาเจตนาเป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิด
 ขึ้น ก็เกิดขึ้นที่ัมมสัญญาเจตนา เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ ัมมสัญญาเจตนา

รูปตณหา (ความติดใจในรูป) เป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิด
 ขึ้นที่รูปตณหานี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปตณหานี้ สัททตณหา ฯลฯ ในโลก คันธตณหา
 ...ในโลก รสตณหา ...ในโลก โผฏฐัพพตณหา...ในโลก ัมมตณหาเป็นปียรูป
 สาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่ัมมตณหานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่
 ัมมตณหานี้

รูปวิตก (ความตรึกถึงรูป) เป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่
 รูปวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิตกนี้ สัททวิตก ฯลฯ ในโลก คันธวิตก...ในโลก รส
 วิตก...ในโลก โผฏฐัพพวิตก...ในโลก ัมมวิตกเป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อ
 เกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่ัมมวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ ัมมวิตกนี้

รูปวิจารณ์ (ความตรองถึงรูป) เป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิด
 ขึ้นที่รูปวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิจารณ์นี้ สัททวิจารณ์ ฯลฯ ในโลก คันธวิจารณ์
 ...ในโลก รสวิจารณ์ ...ในโลก โผฏฐัพพวิจารณ์...ในโลก ัมมวิจารณ์เป็นปียรูปสาตรูป
 ในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นที่ัมมวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ ัมมวิจารณ์นี้
 นี้เรียกว่า ทุกขสมุทยอริยสัง^{๕๘}

สรุปได้ว่าลักษณะตณหาในอิทธิธรรมปฏิภังถึงความทะยานอยากที่มุ่งตรงไปกับสิ่งที่น่ารัก
 นำปรารถนา นำใคร่เพื่อมาตอบสนองตณหาตัวเองให้สมปรารถนาโดยมีอารมณ์ทั้ง ๖ ประการเข้ามา
 ประกอบพร้อมด้วยอีกประการหนึ่ง จึงทำให้ลักษณะตณหาในอิทธิธรรมที่เป็นแรงหนุนส่งให้ทะยานอยาก
 ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

เพราะฉะนั้นจะเห็นได้ว่า ตณหาอันเป็นลักษณะให้เกิดทุกข์ทั้งเป็นปัจจัยให้เกิดปัญหาสืบ

^{๕๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗.

ต่อไปภายภาคหน้าอันได้แก่ วิญญาณ ๒ อย่างที่ในพระไตรปิฎกมีหลักคำสอนการเวียนว่ายตายเกิดที่เรียกว่า “สังสารวัฏฏ์” โดยมีหลักความเชื่อว่าตรารบใดที่มนุษย์ทั้งหลายยังมีกิเลสตัณหาอยู่ เมื่อเสียชีวิตไปแล้วต้องไปเกิดในภพใดภพหนึ่ง และเมื่อตายไปในภพใหม่ก็ต้องไปเกิดใหม่อีก เป็นเช่นนี้ไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะละหรือดับกิเลสตัณหาให้หมดสิ้นจากวงจรการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์นี้ได้ ในพระไตรปิฎกแสดงวิญญาณ ที่แปลว่า วนหรือวงกลม หมายถึง วงจรแห่งการเวียนว่ายตายเกิดมี ๓ อย่างได้แก่ (๑)กิเลสวัฏฏะ วงจรกิเลส (๒)กรรมวัฏฏะ วงจรกรรม (๓) วิบากวัฏฏะ วงจรวิบากหรือผลของกรรม โดยจากวัฏฏะสามประการมีอธิบายว่า กิเลส คือสิ่งที่ทำให้เกิดกรรม เมื่อมีกรรมแล้ววิบาก ซึ่งเป็นผลของกรรมก็เกิดมีขึ้น กรรมจึงเป็นเหตุที่ก่อให้เกิดผลหรือวิบาก กล่าวคือ ผู้ทำกรรมย่อมได้รับผลของกรรม (วิบาก) อย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ ถ้าผลแห่งกรรมดีเป็นความสุขก็เกิดกิเลสตัณหา หลงระเริงยินดีและยึดมั่นถือมั่นแล้วกระทำการกรรมต่าง ๆ เพื่อให้มีความสุขดำรงอยู่ตลอดกาล เพราะกิเลสกรรม และวิบาก เป็นภาวะวงจรอยู่ตลอดตราบเท่าที่มนุษย์ยังตัดวงจรของวัฏฏะด้วยการทำลายหรือละตัณหาให้หมดสิ้นไปไม่ได้ ชีวิตของมนุษย์ก็ติดข้องวนเวียนอยู่ในวงจรของวัฏฏะทั้งสามประการเหมือนปลาที่ติดข้องอยู่ในตาข่ายของแหอวนตราบนั้น ต่อเมื่อเข้าถึงกระแสนิพพานแล้วเท่านั้น วิญญาณหรือสังสารวัฏฏ์จึงจะหยุดลงโดยสิ้นเชิง

๒.๔ ประเภทของตัณหา

การศึกษาเรื่องตัณหาทำให้เห็นว่ามิชอบเขตกว้างและเชื่อมโยงกัน จึงจำเป็นที่จะต้อง มีประเภทที่เหมาะสมเพราะตัณหาเป็นส่วนที่สำคัญในการดำรงชีวิตอยู่ในโลกนี้เมื่อตัณหาเกิดขึ้นแล้ว เข้าไปครอบงำบุคคลใดแล้วก็ย่อมทำให้บุคคลนั้น จึงหาวิธีการเพื่อหาทางออกและเป็นองค์ประกอบที่ทำให้สาระสำคัญในชีวิตสำเร็จสมประสงค์ ผู้วิจัยจึงจำแนกตัณหาโดยแบ่งประเภทในพระไตรปิฎกนั้นมี ๓ ประเภทคือ ๑) ตัณหาแบ่งโดยอาการ ๒) ตัณหาแบ่งโดยอารมณ์ และ๓) ตัณหาแบ่งโดยกาล ควรได้พรรณนาดังต่อไปนี้

๒.๔.๑ ตัณหาที่ว่าโดยอาการ

พระไตรปิฎกได้แบ่งตัณหาโดยอาการไว้ ๓ ประการคือ ๑.กามตัณหา (ความทะยานอยากในกาม) ๒.ภวตัณหา (ความทะยานอยากในภพ) ๓.วิภวตัณหา (ความทะยานอยากในวิภพ)^{๕๙} มีอธิบายดังนี้

๑. กามตัณหา หมายถึงความทะยานอยากในกาม ความอยากได้กามคุณและสิ่งที่สนองความต้องการทางประสาททั้งห้าประการหรือความยินดีติดใจพอใจในอารมณ์ ๖ อย่างที่เกี่ยวข้องกับกามคุณทั้ง ๕ อย่าง แต่ไม่ประกอบไปด้วยสัสสสติภูมิและอุจเฉทภูมิที่ตั้งมีพระบาลีรับรองว่า “กามเมตติกาโม กามโ จ โส ตณฺหา จาติ กามตณฺหา” แปลความว่าสภาวะธรรมอันใด ย่อมยินดีอยากได้ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ ฉะนั้น สภาวะธรรมอันนั้นชื่อว่ากาม

ส่วนสภาวะธรรมอันใด ย่อมยินดีอยากได้ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ ด้วย ติดอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย

^{๕๙} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๓.

ฉะนั้น สภาวะธรรมอันนั้นชื่อว่ากามตัณหา ได้แก่ โลกเจตสิก^{๖๐} โดยที่กามตัณหาจะปรากฏอยู่เกือบตลอดเวลา และโดยส่วนใหญ่คนมักจะเข้าใจว่ากามตัณหาอันนั้นเป็นเรื่องของคนที่มีครอบครัวเท่านั้น แต่ตามความเป็นจริงกามตัณหาเกิดขึ้นกับคนทุกชนชั้นโดยทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจความพอใจยินดีที่เกิดจากการกระทบของทวารทั้ง ๖ ทางนี้เรียกว่ากามตัณหาทั้งหมด การมีสติเท่านั้นจะทำให้เราสามารถมองเห็นกามตัณหาอันนั้นได้

๒. กามตัณหา หมายถึง ความทะยานอยากในภพ, ความอยากในภาวะของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง อยากเป็นหรืออยากอยู่ตลอดไป ความใคร่อยากที่ประกอบไปด้วยภวทัญญูหรือสัสสตทัญญูโดยอาศัยรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หมายถึงบุคคลที่มีความเห็นว่ารูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสที่ตนกำลังได้รับอยู่นี้ ตั้งอยู่เป็นนิจ ไม่เข้าใจว่ามีการเกิดดับดังมีพระบาลีรับรองว่า “ภวตีติ ภโว ภโว จ โส ตณฺหา จาติ ภวตณฺหา” แปลความว่า สภาวะธรรมอันใด ย่อมเห็นว่าตัวตนที่อยู่ในอภิมณ ๖ นั้นปรากฏมีอยู่เสมอไปไม่สูญหาย ฉะนั้นสภาวะธรรมอันนั้น ชื่อว่า ภาวะ ได้แก่ สัสสตทัญญูสภาวะธรรมอันใด ย่อมเห็นว่าตัวตนที่อยู่ในอภิมณ ๖ นั้น ปรากฏมีอยู่เสมอไม่สูญหายด้วย และยินดีติดอยู่ในอภิมณนั้นด้วย ฉะนั้นสภาวะธรรมอันนั้น ชื่อว่า กามตัณหา ได้แก่ โลภะที่เกิดพร้อมกันกับสัสสตทัญญู^{๖๑}

ยังมีกามตัณหาอีกนัยในลักษณะเวียนว่ายตายเกิด คือความเป็นยินดีในกามภพ รูปภพ อรูปภพ ฌานสมาบัติเป็นความพอใจอยากให้ได้มีชีวิตสืบต่อไป เช่น เข้าใจว่าสัตว์ทั้งหลายมีตัวตนอยู่ตัวตนนี้ไม่สูญหาย ตายแต่ร่างกายนี้แต่จิตยังมีอยู่ กามตัณหา นี้ เป็นอภิมณที่เกิดขึ้นได้ตลอดเวลามากกว่า กามตัณหาเป็นความยินดีพอใจที่ละเอียดกว่ากามตัณหา การมีสติระลึกถึงก็สามารถที่จะมองเห็นได้เป็นอภิมณปรุงแต่งตัณหาให้มีความต้องการอีกต่อไป

๓. วิภวตัณหา หมายถึง ความทะยานอยากในวิภพ, ความอยากในความพรากห่างไปแห่งตัวตนจากความเป็นหรือมีอย่างใดอย่างหนึ่งอันไม่ปรารถนา อยากทำลายอยากให้ดับสูญไป ความใคร่อยากที่ประกอบไปด้วยวิภวทัญญู หรืออุจเฉททัญญูโดยอาศัยอภิมณ ๖ อย่างซึ่งบุคคลที่มีความเห็นในอภิมณ ๖ อันได้แก่สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายในโลกนี้มีตัวตนอยู่และตัวตนนี้ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไปแล้วมีความยินดีติดใจในอภิมณนั้นหรือมีความเห็นว่าเป็นไม่ว่าใคร ๆ ทั้งสิ้นเมื่อตายแล้วก็สูญหายไปไม่เกิดอีกแล้วมีความยินดีติดใจในความเห็นนั้นบุคคลที่มีความเห็นในพระนิพพานว่ามีตัวมีตนแล้วปรารถนาพระนิพพาน ความปรารถนาที่ชื่อว่าวิภวตัณหาตั้งมีบาลีรับรองว่า “น ภวตีติ วิภโว วิภโว จ โส ตณฺหา จาติ วิภวตณฺหา (วา) วิภเว ตณฺหา วิภวตณฺหา” แปลความว่า สภาวะธรรมอันใดย่อมเห็นว่าตัวตนที่อยู่ในอภิมณ ๖ นั้น ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไป เหตุฉะนั้น สภาวะธรรมอันนั้นชื่อว่า วิภวตัณหาเมื่อแปลอีกนัยหนึ่ง สภาวะธรรมอันใดมีความเห็นว่าเป็น สัตว์ทั้งหลายเมื่อตายแล้วย่อมสูญหายไป ไม่เกิดอีกต่อไป ฉะนั้น สภาวะธรรมอันนั้นชื่อว่า วิภวะ ได้แก่ อุจเฉททัญญู และสภาวะธรรมอันใดย่อมเห็นว่า ตัวตนที่อยู่ในอภิมณ ๖ นั้นไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไปด้วยและยินดีติดอยู่ในอภิมณนั้นด้วย ฉะนั้น สภาวะธรรมอันนั้นชื่อว่า วิภวตัณหา หรือความยินดีพอใจในอุจเฉททัญญู ชื่อว่าวิภวตัณหา ได้แก่ โลภะที่เกิดพร้อมกันกับอุจเฉททัญญู เพราะวิภวตัณหาอันนี้เป็นอาการที่ปฏิเสธอภิมณที่เกิดขึ้น ต่อจากกามตัณหาเช่นเดียวกันแต่เป็นอภิมณต่อที่

^{๖๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปฏิจจนุสุมปบาททีปนี**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทวิอินเตอร์พรีนซ์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๗๖.

^{๖๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปฏิจจนุสุมปบาททีปนี**, หน้า ๗๖.

จะปฏิเสธอารมณ์ หมายถึง อยากไม่ให้เกิดขึ้นที่ขัดกับความต้องการของตนเองหรืออยู่ตรงกันข้ามกับความต้องการที่จะมีหรือจะเป็น^{๖๒}

๒.๔.๒ ตัณหาที่ว่าโดยอารมณ์

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้จัดแบ่งตัณหาตามอารมณ์ ๖ ไว้ประการ ได้แก่ รูปตัณหา (อยากได้รูป) สัททตัณหา (อยากได้เสียง) คันธตัณหา (อยากได้กลิ่น) รสตัณหา(อยากได้รส) โผฏฐัพพตัณหา (อยากได้โผฏฐัพพะ) และอัมมตัณหา (อยากได้อัมมารมณ์)^{๖๓} ซึ่งมีอธิบายดังต่อไปนี้

(๑)รูปตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้เห็นรูปจึงเกิดความอยากได้ เกิดความรักใคร่ปรารถนา เป็นความติดใจในรูปารมณ์ มีบาลีรับรองว่า “รูปเต ตณฺหา-รูปตณฺหา”^{๖๔} รูปตัณหาเป็นความพอใจ ความต้องการ ความปรารถนาที่เกิดขึ้นทางจักขุเป็นสาเหตุ ในปัจจุบันรูปตัณหานี้มีการรับรู้ทางสายตาได้ในหลากหลายรูปแบบ นอกจากการเห็นสิ่งต่าง ๆ จากการมองเห็นตามธรรมชาติแล้ว เทคโนโลยีที่ทันสมัยยังเอื้อในการมองเห็นไปไกลได้อีกมากมาย เช่น ทางทีวี ทางโทรศัพท์ ผ่านการสื่อสารต่าง ๆ ทำให้ตัณหาที่เกิดขึ้นกับรูปนั้น มีความพิสดารมากขึ้นกว่าในสมัยก่อนมากมาย

(๒)สัททตัณหา ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้ยินเสียง จึงเกิดความอยากได้ ความรักใคร่ติดใจในเสียงนั้น เป็นความติดใจในสัทธารมณ์มีบาลีรับรองว่า “สทฺเต ตณฺหา-สทฺทตณฺหา”เป็นตัณหาที่เกิดขึ้นทางหู ทั้งที่เป็นความติดใจพอใจ รวมไปถึงความอยากและไม่อยากได้ยินล้วนแล้วแต่เป็นตัณหาทั้งสิ้นตัณหาที่เกิดขึ้นทางเสียงนี้ก็สามารถทำให้ชีวิตมีความสุขและทุกข์ได้มากเช่นเดียวกัน เช่นการได้ยินคำสรรเสริญก็เกิดความสุข การได้ยินคำนิทาเกิดความทุกข์ การขาดสติในการฟังเกิดความหลงจึงมีทุกข์ ทั้งหมดนี้รวมเรียกว่าสัททตัณหา คือตัณหาที่เกิดจากเสียง

(๓)คันธตัณหา ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้กลิ่น จึงเกิดความอยากได้ ความรักใคร่ ติดใจในกลิ่นนั้น เป็นความติดใจในคันธารมณ์ มีบาลีรับรองว่า “คนฺเฑ ตณฺหา-คนฺธาตณฺหา” จะเห็นได้ว่าความสุขของคนส่วนใหญ่นั้นจะมีความสุขในการได้กลิ่นหอม ยิ่งในยุคสมัยปัจจุบันเน้นการแต่งกลิ่นในของใช้ต่าง ๆ นั้นมีมาก ไม่ว่าจะเป็นอย่างรับประทานของใช้สอยที่ต้องเต็มไปด้วยความหอม รวมไปถึงการประดับประดาตกแต่งร่างกายที่ต้องเต็มไปด้วยกลิ่นที่พอใจ เมื่อมีความพอใจในกลิ่นที่หอมย่อมอยากที่จะไม่มีสิ่งที่ไม่พอใจเกิดขึ้น ตัณหาที่เกิดขึ้นจากกลิ่นในรูปแบบต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นมา

(๔)รสตัณหา คือตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้รส จึงเกิดความอยากได้ ความรักใคร่ ติดใจในรสนั้น เป็นความติดใจในรสารมณ์ มีบาลีรับรองว่า “รเส ตณฺหา-รสตณฺหา”^{๖๕} เป็นตัณหาที่เกิดขึ้นจากการกระทบระหว่างลิ้นและรสของอาหาร เป็นความพอใจที่อยากจะได้ในยุคปัจจุบันนี้ผู้ประกอบการที่ทำอาหาร พยายามที่จะค้นหาวิธีเพื่อตอบสนองต่อตัณหาของผู้บริโภค แต่ปรากฏว่าความพยายามในการตอบสนองต่อตัณหาของผู้บริโภคในด้านรสชาติไม่เคยที่จะพอทำให้เห็นได้จากการประเมินจากข้อมูลที่พอจะมองเห็นด้วยสายตาตามกาลเวลาที่ผ่านมานั้น พอจะมีคำตอบที่แน่นอนได้ว่าตัณหาในเรื่อง

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๘.

^{๖๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๑/๖๐.

^{๖๔} พระสังฆมณฑลสังฆคัมภีร์ อัมมมาจริยะ, ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี, หน้า ๗๔.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔.

ความต้องการรสชาติของมนุษย์ไม่เคยพอ

(๕) โฝงฐัพพัตถนา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการสัมผัส จึงเกิดความอยากได้ ความรักใคร่ ตัดใจในสัมผัสนั้นเป็นความตัดใจ ในโฝงฐัพพารมณฺมีบาสิริรับรองว่า “โฝงฐัพเพ ตณฺหา-โฝงฐัพพ ตณฺหา” ความสัมผัสที่เกิดขึ้นทางกาย อันได้แก่ ความเย็น ความร้อน ความอ่อน ความแข็ง ที่เข้ามา กระทบทางร่างกายที่เกิดความพอใจ ความตัดใจเช่น การถูกต้องและการสัมผัสระหว่างแม่กับลูก สามี กับภรรยา รวมไปถึงการสัมผัสระหว่างเพื่อนที่แสดงถึงไมตรีจิตทางด้านต่าง ๆ เป็นความยินดีระหว่าง บุคคลความยินดีทางกายในด้านวัตถุ เช่นการได้นอนในที่นอนอ่อนนุ่มการได้อยู่ในห้องแอร์ที่เย็นสบาย ทั้งหมดนี้ล้วนเป็นตัณหาที่เกิดขึ้นจากการสัมผัสทางกายทั้งสิ้น

(๖) ธรรมัตถนา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นทางใจ เช่น ในขณะที่นึกถึงโลภะ โทสะ โมหะ ทิฏฐิมานา เป็นฝ่ายอกุศล และการนึกถึงศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เป็นธรรมฝ่ายกุศล นึกถึงการได้เห็นได้ ยิน ได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส นึกถึงรูป เสียง กลิ่น รส การถูกต้อง และบัญญัติต่าง ๆ เรียกว่า ธรรม ตัณหา มีบาสิริรับรองว่า “ธมฺเม ตณฺหา-ธมฺมตณฺหา” เป็นตัณหาที่มองดูได้ยากแต่เกิดได้ง่าย เพราะ สามารถที่จะติดอยู่ที่ใจ จึงเป็นส่วนที่รับช่วงต่อของตัณหาที่เกิดขึ้นในทางอื่น ๆ ได้ทั้งหมดไม่ว่าจะเป็น ตัณหาที่เกิดขึ้นทางใดความพอใจต่าง ๆ ก็หนีไม่พ้นที่ที่เกิดขึ้นทางใจอย่างแน่นอน^{๖๖}

๒.๔.๓ ตัณหาที่ว่าโดยกาล

ตัณหาแบ่งโดยกาล ได้แก่ ตัณหา ๑๐๘ ในพระบาลีเดิมเรียกว่า ตัณหาวิจิริต หมายถึง ความเป็นไป หรือการออกเที่ยวแสดงตัวของตัณหา ตัณหาวิจิริต ๑๘ อันอาศัยเบญจขันธ์ภายในมา รวมกับตัณหาวิจิริต ๑๘ อันอาศัยเบญจขันธ์ภายนอก รวมเป็น ๓๖ แล้วนำอดีต ปัจจุบัน อนาคตมา คูณ จึงได้ตัณหา ๑๐๘ ชนิดซึ่งเป็นตัณหา ๓ ว่าโดยอาการ ตัณหา ๖ ว่าโดยอารมณ์ ว่าโดยกาลมา ประกอบของตัณหาที่เกิดขึ้นของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ที่นำไปสู่ความทุกข์นั้นคือการที่จะต้องเวียน วายตายเกิดอีกในสังสารวัฏต่อไป

อีกนัยหนึ่ง ตัณหา มี ๑๐๘ คือ กามตัณหา มี ๓๖ ภาวตัณหา มี ๓๖ วิภวตัณหา มี ๓๖ รวม เป็น ๑๐๘ กามตัณหา ภาวตัณหา วิภวตัณหา ที่มีอย่างละ ๓๖ อย่างนั้น ก็เกี่ยวกับอารมณ์ ๖ เป็นหลัก คืออารมณ์ ๖ ที่กำลังมาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ มีในจักขุ(ทางตา)เป็นต้นก็มี อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็น ปัจจุบันเหล่านี้เป็นเหตุให้กามตัณหา ภาวตัณหา วิภวตัณหาเกิดขึ้นได้ เมื่อเป็นเช่นดังนี้ กามตัณหา ภาวตัณหา วิภวตัณหา จึงได้มีอย่างละ ๖ รวมเป็นตัณหาที่เกี่ยวกับปัจจุบันอารมณ์ ๑๘

อารมณ์ ๖ ที่เคยปรากฏมาแล้วทางทวารทั้ง ๖ ก็มี อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นอดีตเหล่านี้เป็น เหตุให้ตัณหาทั้ง ๓ เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น กามตัณหา ภาวตัณหา วิภวตัณหา ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ ๖ ที่เป็นอดีต จึงมีอย่างละ ๖ รวมเป็นตัณหาที่เกี่ยวกับอดีตอารมณ์ ๑๘

อารมณ์ ๖ ที่จะมาปรากฏในทวารทั้ง ๖ ก็มี อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นอนาคตเหล่านี้ เป็น สาเหตุให้ตัณหาทั้ง ๓ เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น กามตัณหา ภาวตัณหา วิภวตัณหา ที่เกิดขึ้น โดยอาศัยอารมณ์ ๖ ที่เป็นอนาคต จึงมีอย่างละ ๖ รวมเป็น ตัณหาที่เกี่ยวกับอนาคตอารมณ์ ๑๘ อย่าง

เมื่อจำแนกตัณหาทั้ง ๓ อย่างโดยอารมณ์และอาการแล้ว กามตัณหา มี ๑๘ ภาวตัณหา

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

มี ๑๘ วิภวตัณหา มี ๑๘ รวมเป็น ๕๔ อารมณ์ทั้ง ๖ นี้ ปรากฏภายในตัวเรา ชื่อว่า อัชฌัตตอารมณ์ก็มี ปรากฏภายนอกตัวเราซึ่งได้แก่คนอื่น และสิ่งที่ไม่มีชีวิต ชื่อว่า พหิททอารมณ์ก็มี ฉะนั้น

กามตัณหา ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอัชฌัตตอารมณ์ มี ๑๘ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพหิททอารมณ์ มี ๑๘ ถึงได้รวมเป็นกามตัณหา ๓๖

ภวตัณหา ๑๘ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอัชฌัตตอารมณ์ มี ๑๘ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพหิททอารมณ์ มี ๑๘ ถึงได้รวมเป็นภวตัณหา ๓๖

วิภวตัณหา ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอัชฌัตตอารมณ์ มี ๑๘ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพหิททอารมณ์ มี ๑๘ ถึงได้รวมเป็นวิภวตัณหา ๓๖

ฉะนั้นเมื่อรวมตัณหาเป็น กามตัณหา มี ๓๖ ภวตัณหา มี ๓๖ วิภวตัณหา มี ๓๖ รวมตัณหา ๖ ตัณหา ๓ ตัณหา ๑๐๘ ดังกล่าวมานี้ เกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายก็โดยอาศัยเวทนา คือการเสวยอารมณ์ ที่เป็นสุข เป็นทุกข์ อุเบกขานั่นเองถ้าขาดการเสวยอารมณ์เหล่านี้เสียแล้ว ตัณหาคือความอยากต่าง ๆ เหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ด้วยเหตุนี้แหละพระองค์จึงทรงตรัสว่า เวทนาปจฺจยา ตณฺหา เมื่อนั้นควรแสดง ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐานา ปทฎฐานาของตัณหา ดังนี้

๑. เหตุสุลกขณา มีการเป็นเหตุของทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ

๒. อภินนฺทนรสา มีความยินดีพอใจในอารมณ์ ภูมิและภพเป็นกิจ

๓. อดีตตภาวปจฺจุปฏฐานา มีความไม่เื่อมในอารมณ์ต่าง ๆ ของจิตหรือบุคคลเป็นอาการ ปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

๔. เวทนาปทฎฐานา มีเวทนาเป็นเหตุใกล้

แสดงการสงเคราะห์ปัจจัย ๒๔ เข้าในบทว่าเวทนาปจฺจยา ตณฺหา เวทนาเป็นปัจจัยช่วย อุปการะแก่ตัณหา นี้ ได้อำนาจปัจจัย ๑ ปัจจัยคือ ปกตฺวาปนิสสยปัจจัย

สรุปได้ว่าตัณหาในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้นมี ๓ ประเภทคือ ๑) ตัณหาแบ่งโดยอาการ ได้แก่ (๑) กามตัณหา ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ชนิด (๒) ภวตัณหา ความอยากมีอยากเป็น (๓) วิภวตัณหา ความไม่อยากมีไม่อยากเป็น ๒) ตัณหาแบ่งตามอารมณ์ ได้แก่ รูปตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้เห็นรูป สัทตตัณหา ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้ยินเสียง คันธตัณหา ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้กลิ่น รสตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นทางใจ และ ๓) ตัณหาแบ่งโดยกาล ได้แก่ ตัณหา ๑๐๘ ได้แก่ ตัณหา วิจิริต ๑๘ อันอาศัยเบญจขันธภายใน มารวมกับตัณหาวิจิริต ๑๘ อันอาศัยเบญจขันธภายนอก รวมเป็น ๓๖ แล้วนำอดีต ปัจจุบัน อนาคต มาคูณจึงได้เป็นตัณหา ๑๐๘ ซึ่งเป็นตัณหา ๓ ว่าโดยอาการ ตัณหา ๖ ว่าโดยอารมณ์และว่าโดยกาล มาประกอบของตัณหาที่เกิดขึ้นของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย นำไปสู่ความทุกข์นั้นคือการที่จะต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

๒.๕ สาเหตุและปอเกิดของตัณหา

สาเหตุและปอเกิดของตัณหา โดยที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงตัณหาว่าเป็นสาเหตุแห่งทุกข์มี ปรากฏอยู่ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า^{๖๗} “ภิกษุทั้งหลาย ทุกขสมุทยอริยสัจ คือ ตัณหาที่ทำให้เกิดอีก อันประกอบด้วยความเพลิตเพลิน และความกำหนัดมีปกติให้เพลิตเพลินอยู่ในอารมณ์นั้น เพราะใน

^{๖๗} ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

พระไตรปิฎกได้อธิบายถึงสาเหตุไว้โดยมี ๒ ประการคือ

๑) กิเลสกาม หมายถึง กิเลสเป็นเหตุไคร่ ได้แก่ ราคะ โลภะ อิจฉาเป็นความอยากได้ อิสสาเป็นความริษยาหรือความหึง อรติ ความไม่ยินดีด้วย อสังตมฺภูติ ความไม่สันโดษ เป็นต้น เพราะความใคร่ที่มีอยู่ภายในจิตใจเป็นสภาวะที่ต้องการ ความอยากได้ ความดิ้นรน กระสับกระส่ายที่มีอยู่ภายในจิตใจ นอนเนืองอยู่ในจิตใจ แม้ในกามสุดตนิทเทศได้อธิบายว่ากิเลสกามเป็นความพอใจความกำหนด ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ ความดำริ ความกำหนด ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยาก ความเยื้อย ความเร่าร้อน ความติดใจด้วยอำนาจความใคร่ กิเลสเครื่องประกอบคือความใคร่ กิเลสเครื่องยึดมั่นคือความใคร่ กิเลสเครื่องกั้นจิต คือ ความพอใจด้วยอำนาจความใคร่ในกามทั้งหลาย กามเหล่านี้เรียกว่ากิเลสกาม เพราะเหตุนี้ กิเลสกามนี้ ย่อมสามารถให้ความใคร่ที่มีอยู่ภายในจิตใจ หรือความคิดนึกของบุคคลทั้งหลายโดยเป็นสภาวะที่นอนเนืองอยู่ในจิตใจ แต่ในกาลใด มีสิ่งมาเร้ามากระตุ้นเตือนหรือมาช่วยยุททางตา หู จมูก ลิ้นกายและใจแล้วกิเลสกามอันนอนเนืองอยู่ในจิตใจนั้นจะฟุ้งขึ้นหรือมีปฏิกิริยาตอบสนองขึ้นมาทันใด

๒) วัตถุกาม หมายถึง กามคุณมี ๕ อย่างคือรูป เสียง กลิ่น รส โภกฺฐัพพะ อันน่าใคร่ นำปรารถนา น่ายินดี น่าพอใจ วัตถุกามหมายถึง วัตถุที่เป็นเหตุให้ใคร่ ให้อยากได้ทุกประเทศ ตั้งแต่วัตถุประเภทหยาบ ๆ เช่น ทรัพย์ที่เคลื่อนที่ได้ นำเอาไปไหนมาไหนก็ได้ เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย โค กระบือ และทรัพย์ที่นำไปไหนมาไหนไม่ได้เช่น บ้าน ที่ดิน เรือกสวน ไร่นาในปัจจุบันก็เครื่องมือสื่อสาร ไปจนถึงวัตถุอันละเอียดที่เรียกว่าวัตถุอันเป็นทิพย์ ดังในกามสุดตนิทเทศที่พระสารีบุตรได้อธิบายเกี่ยวกับกามสูตรไว้ว่า วัตถุกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โภกฺฐัพพะ ที่น่าพอใจ เครื่องปูลาด เครื่องนุ่งห่ม ทาสหญิงชาย แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา ที่นา ที่สวน เงิน ทอง หมูบ้าน นิคม ราชาธานี แคว้น ชนบท^{๖๘} กองพลรบ^{๖๙} คลังหลวง^{๗๐} และวัตถุที่น่ายินดีอย่างใดอย่างหนึ่ง เหล่านี้ชื่อว่าวัตถุกาม^{๗๑}

ในกามทั้งสองประการนี้ มีกามที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบัน กามที่เป็นภายในที่เป็นภายนอกที่เป็นทั้งภายในและภายนอก กามอย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างประณีต กามที่เป็นของสัตว์ในอบายที่เป็นของมนุษย์ที่เป็นของทิพย์ หรือกามที่เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งตัณหา เป็นอารมณ์แห่งตัณหา ที่ชื่อว่ากาม เพราะมีความหมายว่าน่าปรารถนา น่ายินดี นำลุ่มหลงเหล่านี้จัดเรียกว่าวัตถุกามเช่นกัน^{๗๒} วัตถุเหล่านี้ ได้ชื่อว่าเป็นวัตถุกาม เพราะเป็นสิ่งที่คนทั้งหลายอยากได้ออยากมีไว้ครอบครอง เป็นสมบัติของตัวเอง เมื่อมีแล้วได้มาแล้วก็ไม่รู้จักพอ ยังอยากจะมีเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังนั้น สาเหตุและบ่อเกิดตัณหาตามที่กล่าวมานี้เมื่อยึดเหนี่ยวเกาะเกี่ยวจิตใจของบุคคลทั้งหลายอย่างมั่นคงแล้วจะยึดเหนี่ยวในอารมณ์เพิ่มขึ้นตามแรงผลักดันของตัณหาและตัณหานี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดตัวอุปาทาน คือความยึดมั่นถือมั่นต่อไป ดังนั้น จึงสรุปได้ว่าตัณหาเป็นเหตุแห่งทุกข์โดยมีกามเป็นต้นเหตุ

สาเหตุและบ่อเกิดตัณหาในประการต่อมา ได้แก่ ตัณหาเบื้องต้นประกอบให้เกิดคืออาศัย

^{๖๘} ชนบทหมายถึงรัฐหลาย ๆ รัฐมารวมตัวกันมีกาสีชนบทและโกศลชนบท, ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๔.

^{๖๙} กองพลรบมี ๔ เหล่าคือ ๑)กองพลช้าง ๒)กองพลม้า ๓)กองพลรถ ๔)กองพลทหารราบ (ขุ.ม.อ. บาลี) ๑/๑๔.

^{๗๐} คลังหลวงมี ๓ อย่างคือ ๑)คลังทรัพย์สิน ๒)คลังพืชพันธุ์ธัญญาหาร ๓)คลังผ้า, ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๔.

^{๗๑} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๑.

^{๗๒} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๒.

อายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอกเกิดความรู้สึกขึ้นเรียกว่าเกิดผัสสะ และผัสสะนั้นก็ก่อให้เกิดเวทนา กล่าวคือเป็นธรรมชาติเสวยอารมณ์หรือการเสวยอารมณ์ ได้แก่ความรู้สึกอารมณ์ที่เข้ามานั้นว่าเป็นสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง หลังจากนั้นต้นหาคือความอยากในอารมณ์แห่งเวทนานั้นก็จักเกิดขึ้นตามมากล่าวคือถ้าเป็นสุขเวทนาต้นหาก็ชอบ ถ้าเป็นทุกข์เวทนา ต้นหาก็ไม่ชอบสาเหตุหรือการเกิดขึ้นของต้นหานั้นพระพุทธรองค์ได้ตรัสไว้ในทุกขสมุทยสูตร^{๗๓} (สูตรว่าด้วยความเกิดแห่งทุกข์)ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิดและความดับแห่งทุกข์ เธอทั้งหลายจงฟังความเกิดแห่งทุกข์เป็นอย่างไร” คือ

เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ต้นหาก็เกิด ความเกิดแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้แล

เพราะอาศัยโสตและเสียง โสตวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ต้นหาก็เกิด ความเกิดแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้แล

เพราะอาศัยฆานะและกลิ่น ฆานวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ต้นหาก็เกิด ความเกิดแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้แล

เพราะอาศัยชีวหาและรส ชิวหาวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ต้นหาก็เกิด ความเกิดแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้แล

เพราะอาศัยกายและผัสสะ กายวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ต้นหาก็เกิด ความเกิดแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้แล

เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ มโนวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ต้นหาก็เกิด ความเกิดแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้แล

จากพุทธพจน์ข้างต้นนี้ได้กล่าวถึงสาเหตุและบ่อเกิดของต้นหา จะต้องอาศัยองค์ประกอบคือ อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ที่มากระทบอายตนะภายนอกคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์แล้วเกิดความรู้สึกขึ้น เช่น ตากระทบกับรูปก็เกิดความรู้ทางตาซึ่งเรียกว่าจักขุวิญญาณอาการที่ตากระทบรูปแล้วแล้วเกิดความรู้สึกขึ้นนี้ เรียกว่าผัสสะหมายถึงการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในและอายตนะภายนอก จากนั้นก็เกิดการรับรู้อารมณ์ขึ้นได้รู้ว่า รูปนั้นสวยหรือไม่สวย อาการรับรู้ตนเองเรียกว่าเวทนา ถ้ารูปสวยก็ชอบไม่สวยก็ไม่ชอบ การชอบหรือไม่ชอบนั้นจัดเป็นต้นหาเพราะว่าถ้าสวยก็ชอบ ชอบก็อยากจะได้หรืออยากดูรูปนั้นนาน ๆ หรืออยากจะได้ไว้เป็นสมบัติของตนเอง เมื่อได้มาแล้วก็เกิดการยึดมั่นถือมั่นในรูปนั้นหากรูปนั้นสูญหายไปก็เกิดทุกข์ เพราะอาลัยหรือเสียดายรูปสวยนั้น ๆ ลักษณะดังที่ขยายความมานี้ถือว่าเป็นขั้นตอนหรือกระบวนการที่เกิด

^{๗๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๐๖/๑๑๙-๑๒๐.

ขึ้นของตัณหา แม้เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ตลอดจนถึงธรรมารมณ์ก็มีกระบวนการเกิดขึ้นของตัณหา ในทำนองเดียวกันกับการเกิดของตัณหาในรูปทั้งปวง การเกิดขึ้นของตัณหาดังที่ได้กล่าวมานั้นเป็นเหตุ แห่งทุกข์ทั้งสิ้น

เพราะบุคคลที่ยังต้องวนเวียนตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ ยังเป็นปุถุชนเป็นผู้ที่ยังมีกิเลสตัณหา มากมายเกิดขึ้นในจิตใจตนเองเพราะตัณหาคือเป็นเครื่องนำไปสู่ภพ และยังเป็นเครื่องเพิดเพลินใจใน ภพนั้นๆ ดังข้อที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในตติยขนสูตรว่า

เทวดาทูลถามว่า

“อะไรเล่า ทำให้คนเกิด อะไรเล่าของคนนั้นย่อมพล่านไป อะไรเล่าเวียนว่ายใน
สังสาร อะไรเล่าเป็นที่ไปไปในเบื้องหน้าของคนนั้น”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

“ตัณหาทำให้คนเกิด จิตของคนนั้นย่อมพล่านไป สัตว์ทั้งหลายเวียนว่ายใน
สังสาร กรรมเป็นที่ไปไปในเบื้องหน้าของคนนั้น”^{๗๔}

จากพุทธพจน์นี้จะเห็นได้ว่าบุคคลที่เกิดในภพต่อ ๆ สืบไปได้คือมีพื้นฐานที่เกิดแห่งตัณหา เป็นเหตุสำคัญ เมื่อตัณหาเกิดขึ้นในจิตใจของบุคคลแล้วย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานคือยึดมั่นถือมั่น ที่จะสร้างภพโดยมีกรรม กิเลส วิบากเป็นสภาวะที่หนุนนำให้เกิดขึ้นเรื่อย ๆ เพราะโดยทั่วไปย่อมจะ ยึดมั่นในปัจจัย ๔ อย่าง คือ เครื่องนุ่งห่มที่ประณีตที่สวยงาม อาหารที่มีรสอร่อยหรือมีรสเลิศ ที่อยู่ อาศัยสะดวกสบายหรูหราและความได้เป็นหรือความไม่ได้เป็นอย่างต่าง ๆ ปัจจัยเหล่านี้เป็นสิ่งที่ ปุถุชน ทุกคนปรารถนา มีความต้องการอยากได้ไว้เป็นสมบัติของตน หากได้ไว้เป็นสมบัติของตน หาก สิ่งนั้นตนมีอยู่แล้ว ก็ยังปรารถนาที่จะมีของใหม่ที่ดีสิ่งกว่าเดิมอีก ยึดติดปัจจัยอันประณีตเหล่านั้น เกิด ความต้องการอยากได้ในปัจจัยเหล่านั้นอยู่เสมอ ดังนั้น จึงถือว่าปัจจัย ๔ อย่างเป็นฐานที่เกิดของ ตัณหา ฉะนั้น

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึงฐานที่เกิดของตัณหาไว้ในตัมहुปปาทสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย มี เหตุเกิดแห่งตัณหา ๔ ประการนี้ ที่ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกษุทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นได้ มีเหตุเกิดแห่ง ตัณหา ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

- (๑) ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกษุ ย่อมเกิดเพราะจิวรเป็นเหตุ
- (๒) ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกษุ ย่อมเกิดเพราะบิณฑบาตเป็นเหตุ
- (๓) ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกษุ ย่อมเกิดเพราะเสนาสนะเป็นเหตุ
- (๔) ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกษุ ย่อมเกิดเพราะปัจจัยที่ดีและดีกว่า

ภิกษุทั้งหลาย มีเหตุเกิดแห่งตัณหา ๔ ประการนี้แลที่ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกษุย่อมเกิดขึ้น ได้แล้วตรัสพระคาถาว่า

“บุคคลมีตัณหาเป็นเพื่อนเที่ยวไปตลอดกาลยาวนาน ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏฏ์ ที่ มีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่นภิกษุรู้โทษนี้ รู้ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์พึงเป็น ผู้ไม่มีตัณหา ไม่มีความถือมั่น มีสติสัมปชัญญะอยู่”^{๗๕}

^{๗๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๗/๗๐.

^{๗๕} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๙/๑๕.

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าตัณหาเป็นความอยาก ที่วนเวียนอยู่กับผัสสะสิ่งของที่เป็นอุปกรณเครื่องใช้สอยทั้งยังเป็นแรงจูงใจให้เกิดตัณหาคือความอยากที่จะใช้ผัสสะแต่สิ่งดี ๆ สิ่งที่ถูกใจหรือสิ่งที่ประณีต จนบางทีภาวะจิตใจก็ลุ่มหลงไปกับผัสสะนั้นไปด้วย จนได้เกิดการยึดมั่นโดยมิต้องการให้เสื่อมไปและไม่ต้องการให้สูญหายไป

ส่วนสถานที่อาศัยหรือที่ตั้งอาศัยเกิดแห่งตัณหาที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก มีที่ตั้งอาศัยเกิดได้แก่ ปิยรูปคือรูปที่น่ารักและสาตรูปคือรูปที่น่าพอใจซึ่งมี ๑๐ หมวดคือ

(๑) อายตนะภายใน ๖ นั้นบางครั้งเรียกว่าอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจซึ่งมีความหมายดังนี้ (๑) ตา หมายถึง ประสาทตาที่เห็นรูปต่าง ๆ ได้อยู่ในลูกนัยน์ตา บางทีเรียกว่าจักขุประสาท (ไม่ใช่หมายถึงลูกตา) (๒) หู หมายถึง ประสาทที่รับฟังเสียงได้ อยู่ในช่องหูบางทีเรียกว่าโสตประสาท (ไม่ใช่หมายถึงใบหู) (๓) จมูก หมายถึง ประสาทที่สูดกลิ่นได้ อยู่ในรูจมูก บางทีเรียกว่าฆานประสาท (ไม่ใช่หมายถึงโครงจมูก) (๔) ลิ้น หมายถึง ประสาทลิ้มรสได้ อยู่ที่แผ่นลิ้นบางทีเรียกว่าชีวหาประสาท (ไม่ใช่หมายถึงแผ่นลิ้นที่เป็นเนื้อทั้งหมด) (๕) กาย หมายถึงประสาทที่ได้รับสัมผัส (สิ่งที่มากระทบกาย) ได้กระจายอยู่ตามผิวหนังรอบกายบางทีเรียกว่ากายประสาทตามร่างกายนั้นบางแห่งไม่มีกายประสาท เช่น ที่ผม ที่เล็บ (๖) ใจ หมายถึง จิตหรือภาวะรับรู้

๒) อายตนะภายนอก ๖ บางครั้งเรียกว่า อารมณ ๖ หมายถึงสิ่งที่นอกตัว ที่เข้ามาสัมพันธ์กับอายตนะภายใน สิ่งทั้งหลายในโลก จะเข้ามาเกี่ยวข้องกับตัวเราในลักษณะเป็นอารมณ ๖ อย่างคือ (๑) รูป ได้แก่ สิ่งที่เห็นด้วยตา (๒) เสียง ได้แก่ สิ่งที่ฟังด้วยหู (๓) กลิ่น ได้แก่ สิ่งที่ดมด้วยจมูก (๔) รส ได้แก่ สิ่งที่ชิมด้วยลิ้น (๕) โภภุญัพพะ ได้แก่ สิ่งที่ถูกต้องด้วยกาย (๖) อัมมารมณ ได้แก่ สิ่งที่รับรู้ด้วยใจ^{๗๖} อายตนะทั้ง ๖ อย่างเหล่านี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ตัณหาเกิดมีขึ้นอย่างสมบูรณ์

๓) วิญญาณ ๖ อย่างโดยที่ศัพท์ของวิญญาณแปลว่า ความรู้แจ้ง ความรู้พิเศษ ความรู้ต่าง ๆ ซึ่งศัพท์ว่าวิญญาณนี้ถ้าขาดการศึกษาโดยละเอียดแล้ว อาจทำให้เข้าใจสับสนได้เพราะในหลักธรรมบางแห่งกล่าวว่า คนตายแล้วขันธทั้งห้าดับหมดไม่มีเหลือ และในขันธห้าอันก็มีอยู่ขันธหนึ่งชื่อว่า “วิญญาณ” ครั้นไปพบข้อความธรรมะบางแห่งกลับกล่าวถึงว่า ปฏิสนธิวิญญาณ เข้าคือ ปฏิสนธิ(เกิด) ในครรภ์ของมารดาเมื่อความเชื่อนี้ดูสับสนอยู่ว่า วิญญาณมาจากที่ไหนอีก

คำว่า “วิญญาณ” นี้มีที่ใช้ ๒ แห่งคือวิญญาณธาตุกับวิญญาณขันธ แต่ในสำนวนพูดและเขียนแบบพรรณนาคำพูด เมื่อคำว่า “ธาตุ” กับคำว่าขันธนั้นถูกตัดทิ้งไปพูดกันแค่คำว่า “วิญญาณ” เฉย ๆ เวลาพูดถึงคนตายก็ว่า “วิญญาณดับ” ครั้นเวลาพูดถึงตอนเกิดก็ว่า “วิญญาณเกิด” เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เลยเกิดความสับสนปัญหา จึงเกิดขึ้นว่าเมื่อวิญญาณของคนก่อนดับลงแล้ว คนเกิดใหม่ไปได้อย่างไร^{๗๗}

จากข้อความนี้เป็นสิ่งที่น่าจะได้นำมาพิจารณาเพราะเมื่อเวลาคนตาย ก็กล่าวว่าวิญญาณนั้นได้ดับไปแล้ว แต่เมื่อคราวมีคนเกิดก็กล่าวว่าวิญญาณมาเกิด วิญญาณธาตุหมายถึง ธาตุรู้ที่ว่า ธาตุรู้นั้นก็คือ ธรรมชาติที่เรียกว่า จิตนั่นเองเป็นสิ่งเดียวกัน แต่ธรรมชาติที่ว่านี้มีคุณสมบัติอยู่อย่างหนึ่งคือ รู้รู้อะไร ๆ ได้ท่านจึงสมมติเรียกธรรมชาตินี้ว่า วิญญาณ ซึ่งแปลว่า “ผู้รู้แจ้งชัด” รวมความว่าจิต มโน

^{๗๖} ปิ่น มุกกันต์, แนวสอนธรรมะ, (กรุงเทพมหานคร: กมลการพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๕๔-๕๕.

^{๗๗} ปิ่น มุกกันต์, คำบรรยายพุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: พิศนคการพิมพ์, ๒๕๐๗), หน้า ๑๕๕-๑๖๐.

วิญญาน หมายถึงสิ่งเดียวกัน แต่เรียกชื่อได้สามอย่างได้แก่ วิญญานชั้น ๕ หมายถึง ความรู้ทางอารมณ์ อากาโรของจิตหรือกิริยาของจิต โดยที่วิญญานชั้น ๕ ได้แก่อาการที่จิตได้รู้อารมณ์ เมื่อได้เห็น จิตได้รู้เสียง เมื่อได้ยิน จิตได้รู้กลิ่นเมื่อได้สูดดม จิตได้รู้รสเมื่อได้ลิ้ม จิตได้รู้สัมผัสเมื่อกระทบ จิตได้รู้อารมณ์เมื่อเกิดขึ้นและจิตคือวิญญานธาตุ รู้คือวิญญานชั้น^{๗๘}

จะเห็นได้ว่าถ้าไม่มีตัวรู้อยู่เดิมอาการที่รู้เป็นวิญญานชั้นดับได้ทั้งที่ธาตุรู้ก็ยังมี เช่น ความรู้รูปทางตา ถ้าหลับตาเสียการรู้ก็ไม่ได้ บุคคลที่นอนหลับนั้นแท้จริงธาตุรู้ หรือวิญญานธาตุยังอยู่แต่ วิญญานชั้นคืออาการของจิตนั้นระงับอยู่ชั่วขณะ เมื่อบุคคลตื่นจากอาการหลับแล้ว วิญญานชั้นก็ จะทำหน้าที่รับรู้อารมณ์สืบต่อไป บุคคลเมื่อตายแล้ว วิญญานชั้นนั้นดับ แต่จิตหรือวิญญานธาตุยังมี อยู่และจิตนั้นเองไปถือปฏิสนธิในภพใหม่ความสืบเนื่องไปปฏิสนธิใหม่นั้นโดยที่วิญญานเป็นความรู้สึก สุข รู้สึกทุกข์และเฉย ๆ เพราะวิญญานเกิดจากเหตุปัจจัย ถ้าไม่มีเหตุปัจจัยวิญญานก็ไม่เกิด

สำหรับวิญญาน ๖ ซึ่งเป็นที่เกิดของตัณหานั้น หมายถึง วิญญานชั้นกล่าวคือวิญญาน ชั้น ๕ นั้นเอง แยกวิญญานชั้นออกเป็น ๖ ตามทางที่จิตออกไปรู้อารมณ์ เหมือนคน ๆ หนึ่งที่ได้ ทำงานหลายหน้าที่ จิตรู้อารมณ์ทางอายตนะภายใน ๖ ดังนั้น การเกิดขึ้นของวิญญาน ๖ จึงมีดังนี้

อาศัยรูปกระทบตา	เกิดความรู้ขึ้นเรียกว่าจักขุวิญญาน
อาศัยเสียงกระทบหู	เกิดความรู้ขึ้นเรียกว่าโสตวิญญาน
อาศัยกลิ่นกระทบจมูก	เกิดความรู้ขึ้นเรียกว่าฆานวิญญาน
อาศัยรสกระทบลิ้น	เกิดความรู้ขึ้นเรียกว่าชีวหาวิญญาน
อาศัยโผฏฐัพพะกระทบกาย	เกิดความรู้ขึ้นเรียกว่ากายวิญญาน
อาศัยธรรมกระทบใจ	เกิดความรู้ขึ้นเรียกว่ามโนวิญญาน ^{๗๙}

ซึ่งวิญญานที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปารมณ์ ก็เรียกว่า “จักขุวิญญาน” เป็นต้น ดังมีอุปมา เหมือนไฟเกิดขึ้นเพราะอาศัยเชื้อคือไฟ ไฟเกิดขึ้นเพราะอาศัยไม้ ฉะนั้น วิญญานที่รับรู้อารมณ์ในทาง ทวารต่าง ๆ นั้นเป็นแดนรับรู้ที่กระทบกับอารมณ์ของอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกนอกรวมไปถึง อารมณ์ ๖ และวิญญาน ๖ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัยทั้งสิ้น ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างขาดปัจจัยเพราะสภาพ ของวิญญานจึงมีการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ชั่วขณะและดับไปตลอดเวลาดังเช่น ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะมี วิญญานสร้างอารมณ์จากอายตนะภายนอกส่งต่อเข้ามานั่นเอง

๔) สัมผัสหรือผัสสะ ๖ คำว่า สัมผัสคือความกระทบ, ความประจวบ เป็นขั้นตอนของ กระบวนการรับรู้สิ่งเร้าภายนอก ๖ ประการได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์โดยผ่าน ทางอายตนะภายใน ๖ ทางคือ ทางตา ทางหู ทางลิ้น ทางกายและทางใจเข้ามารวมกระทบวิญญาน สาม ประการนี้กระทบกันท่านเรียกว่าสัมผัสมี ๖ อย่างคือจักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัสและมโนสัมผัส^{๘๐} ซึ่งสามารถทำเป็นภาพได้ดังนี้

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

^{๗๙} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **นวโกวาท**, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราช วิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๔๙.

^{๘๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๗/๒๕๖, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๒/๔.

สัมผัส ๖ ประการได้แก่			
ตา	รูป	จักขุวิญญาณ	จักขุสัมผัส
หู	เสียง	โสตวิญญาณ	โสตสัมผัส
จมูก	กลิ่น	ฆานวิญญาณ	ฆานสัมผัส
ลิ้น	รส	ชีวหาวิญญาณ	ชีวหาสัมผัส
กาย	โผฏฐัพพะ	กายวิญญาณ	กายสัมผัส
มโน	อารมณ์	มโนวิญญาณ	มโนสัมผัส

ตารางภาพแสดงสัมผัส ๖ ประการ

กล่าวได้ว่าสัมผัส ๖ อย่างเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลกนั้นสามารถกล่าวได้ว่าการรับรู้สัมผัสภายนอกนั้น ย่อมกระทบทั้งสิ่งที่ดีและไม่ดี เมื่อได้สัมผัสอารมณ์หรือภาวะที่ดี ก็รักใคร่พอใจในอารมณ์และภาวะที่ดีทั้งหลายนั้นเมื่อมีความรักใคร่พอใจเกิดขึ้นจากการสัมผัสนั้นตัณหาที่จะเกิดขึ้นในสัมผัสทั้ง ๖ ประการนั้น เช่น ตากระทบกับรูปสวย รูปร่างนั้นสวยเรียกว่าสัมผัสทางตาได้เกิดขึ้นแล้วเมื่อชอบใจในสัมผัสเช่นนั้นกล่าวได้ว่าตัณหาได้เกิดขึ้นที่จักขุสัมผัสนั้นแล้วในทำนองเดียวกันเมื่อสัมผัสทั้งหลายเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจของคนทั้งหลายดังกล่าวนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นตั้งขึ้นที่สัมผัสนั้น ๆ ๕) เวทนา ๖ ตัณหาเกิดขึ้นที่เวทนา ๖ คำว่า “เวทนา” แปลว่าความรู้สึกเวทนานั้นหมายถึง ธรรมชาติอันเสวยอารมณ์หรือการเสพรสอารมณ์ คือความรู้สึกต่ออารมณ์รับเข้ามานั้นว่า เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง เกิดเพราะสัมผัสเป็นปัจจัย หรือต้นเหตุเวทนานั้นมีหลายประเภทขึ้นอยู่กับการจัดสามารถแบ่งเวทนาเป็นประเภทต่าง ๆ เช่น เวทนา ๒ เวทนา ๓ เวทนา ๕ เวทนา ๖ เวทนา ๑๘ เวทนา ๓๖ และเวทนา ๑๐๘ เป็นต้น เวทนา ๖ นั้น เกิดตามอายตนะภายใน ๖ เมื่อเกิดเวทนาทางตาก็เรียกว่า เกิดจักขุสัมผัสสชาเวทนา เช่น เห็นรูปสวย ต้องตาต้องใจหรือติดตามติดใจในความสวยงามของรูปร่าง เกิดความรู้สึกขึ้นในใจ รูปร่างดี รูปร่างสวยแล้วเกิดชอบใจ อยากจะได้มาเป็นของตนจากนั้นจึงแสวงหา อาการของเวทนาที่เกิดขึ้นทางตาดังกล่าวนี้ เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจของคนทั้งหลาย เพราะเหตุอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ตัณหาเกิดที่เวทนา ๖ ตัณหาตั้งขึ้นที่เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนา ดังกล่าวมาแล้วเป็นต้น แม้ในโสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนาแม้มโนสัมผัสสชาเวทนามีเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของคนทั้งหลายในโลกเช่นกัน ตัณหาจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ในเวทนาทั้ง ๖ ประการนี้ด้วยอาการดังกล่าวมาแล้วนี้

๖) ตัณหาเกิดที่สัญญา ๖ คำว่า สัญญา หมายถึง ความจำได้หมายรู้ คือ จำรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและอารมณ์ที่เกิดกับใจได้เรียกว่า สัญญา^{๕๑} รวมความว่า สัญญาได้แก่ ความจำกล่าวคือจิตนั้นมีหน้าที่อีกอย่างหนึ่งคือจำ หมายถึงจำสิ่งที่เราได้เห็น จำเสียงที่ได้ยิน จำกลิ่นที่ได้สูดดม จำรสที่เคยลิ้ม จำสัมผัสที่เคยแตะต้องและจำสิ่งที่ใจเคยคิด สัญญา ๖ คือกิริยากำหนดจำหรือความจำหมายมี ๖ ประเภทดังนี้

^{๕๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นวโกวาท, หน้า ๔๖.

๑. รูปสัญญา ได้แก่ กิริยาอันกำหนดจำรูปได้
๒. สัททสัญญา ได้แก่ กิริยาอันกำหนดจำเสียงได้
๓. คันธสัญญา ได้แก่ กิริยาอันกำหนดจำกลิ่นได้
๔. รสสัญญา ได้แก่ กิริยาอันกำหนดจำรสได้
๕. โผฏฐัพพสัญญา ได้แก่ กิริยาอันกำหนดจำโผฏฐัพพารมณ์ได้
๖. ัมมสัญญา ได้แก่ กิริยาอันกำหนดจำธรรมารมณ์ได้^{๕๒}

๗) ตัณหาที่เกิดสัญญาเจตนา ๖ คำว่า สัญญาเจตนา หมายถึง ความคิดอ่านอายตนะภายนอกเกิดในลำดับแห่งสัญญา มี ๖ ประการคือ

(๑) รูปสัญญาเจตนา หมายถึง ความคิดนึกในรูปอันสืบเนื่องมาจากรูปสัญญาคือความกำหนดจำรูปนั้นได้ ความคิดนึกในรูปนั้น แล้วก็คิดถึงรูปนั้นอีกเป็นที่รักใคร่ลุ่มหลงเปลิดเปลิน ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่รูปสัญญาเจตนา

(๒) สัททสัญญาเจตนา หมายถึง ความคิดนึกในเสียง อันสืบเนื่องมาจากสัททสัญญา คือความกำหนดจำเสียงนั้นได้ แล้วก็คิดถึงเสียงนั้นตามลำดับ ความคิดนึกในเสียงนั้น เป็นที่รักใคร่พอใจของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่สัททสัญญาเจตนา

(๓) คันธสัญญาเจตนา หมายถึง ความคิดนึกในกลิ่น อันสืบเนื่องมาจากคันธสัญญา คือความกำหนดจำกลิ่นนั้น ๆ ได้แล้วก็คิดถึงกลิ่นนั้น ๆ ได้ ความคิดนึกในกลิ่นนั้นอีกเป็นที่รักใคร่เป็นที่พอใจของคนทั้งหลายในโลก ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดที่คันธสัญญาเจตนา

(๔) รสสัญญาเจตนา หมายถึง ความคิดนึกในรสอันสืบเนื่องมาจากรสสัญญาคือความกำหนดจำรสต่าง ๆ นั้นได้แล้วก็คิดถึงรสนั้นอีกความคิดนึกในรสนั้นอีก ยังเป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจของคนทั้งหลายในโลก ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดที่รสสัญญาเจตนา

(๕) โผฏฐัพพสัญญาเจตนา หมายถึง ความคิดนึกในการสัมผัสถูกต้องวัตถุหรือสิ่งทั้งหลาย อันเกิดสืบเนื่องมาจากโผฏฐัพพสัญญา กล่าวคือความกำหนดจำในการสัมผัสนั้น ๆ ได้ แล้วก็คิดถึงสัมผัสนั้นอีก ความคิดนึกในการสัมผัสนั้น ๆ อีกเป็นที่รักใคร่เป็นที่พอใจของคนทั้งหลายในโลกด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดที่โผฏฐัพพสัญญาเจตนา

(๖) ัมมสัญญาเจตนา หมายถึง ความคิดนึกถึงในธรรมารมณ์ อันเกิดสืบเนื่องมาจากัมมสัญญา กล่าวคือความกำหนดจำในอารมณ์ต่าง ๆ ที่เคยคิดและเป็นอารมณ์อันประทับใจของตนได้แล้วก็คิดถึงอารมณ์นั้น อีกความคิดถึงนึกในอารมณ์นั้นเป็นที่รักใคร่เป็นที่พอใจของคนทั้งหลายในโลกด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดที่ัมมสัญญาเจตนา

๘) ตัณหาเกิดที่ตัณหา หมายถึง ความอยากได้ ในที่นี้หมายถึงเอาความอยากได้อันอิงอาศัยซึ่งอายตนะภายนอกเกิดในลำดับแห่งสัญญามี ๖ ประการ

(๑) รูปตัณหา หมายถึง ตัณหาในรูปหรือความอยากในรูปอันเกิดสืบเนื่องมาจากรูปสัญญาเจตนา กล่าวคือ ความคิดนึกในรูปแล้วก็เกิดความอยากได้ในรูปนั้นตามลำดับความอยากได้ในรูปนั้นมีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่รูปตัณหา

^{๕๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๕๒๕.

(๒) สัทตัตถา หมายถึง ตัณหาในเสียง หรือความอยากในเสียงหรือความอยากได้ในเสียง อันเกิดสืบเนื่องมาจากสัทตัญญูเจตนา กล่าวคือ ความนึกคิดในเสียง แล้วก็เกิดความอยากได้ในเสียงนั้นตามลำดับ ความอยากได้ในเสียงนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่ สัทตัตถา

(๓) คันธัตถา หมายถึง ตัณหาในกลิ่นหรือความอยากในกลิ่น อันเกิดสืบเนื่องมาจากคันธัญญูเจตนา กล่าวคือ ความคิดนึกในกลิ่น แล้วก็เกิดความอยากได้ในกลิ่นนั้นตามลำดับความอยากได้ในกลิ่นนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่คันธัตถา

(๔) รสตัณหา หมายถึง ตัณหาในรสหรือความอยากในรส อันเกิดสืบเนื่องมาจากรสัญญูเจตนา กล่าวคือ ความคิดนึกในรสแล้วก็เกิดความอยากได้ในรสนั้นตามลำดับความอยากได้ในรสนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่รสตัณหานั้น

(๕) โผฏฐัพพัตถา หมายถึง ตัณหาในโผฏฐัพพะหรือความอยากในสัมผัสอันเกิดสืบเนื่องมาจากโผฏฐัพพัญญูเจตนา กล่าวคือ ความคิดนึกในโผฏฐัพพะ แล้วก็เกิดความอยากได้ในโผฏฐัพพะนั้นตามลำดับความอยากได้ในโผฏฐัพพะนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่โผฏฐัพพัตถานี้

(๖) ฌมตัตถา หมายถึง ตัณหาในธรรมารมณฺ์ หรือความอยากในธรรมารมณฺ์อันเกิดสืบเนื่องมาจากฌมตัญญูเจตนา กล่าวคือ ความคิดนึกในธรรมารมณฺ์ แล้วก็เกิดความอยากได้ในธรรมารมณฺ์นั้นตามลำดับความอยากได้ในธรรมารมณฺ์นั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่ฌมตัตถา

๗) ตัณหาเกิดที่วิตก คำว่า วิตก หมายถึง ความตริตริก อันอิงอาศัยอายตนะภายนอก เกิดในลำดับแห่งตัณหา มี ๖ ประการคือ

(๑) รูปวิตก หมายถึง ความตริตริกในรูป อันสืบเนื่องมาจากรูปตัณหากล่าวคือความอยากได้ในรูปแล้วก็เกิดความตริตริกในรูปนั้นตามลำดับ ความตริตริกในรูปนั้นที่มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่รูปวิตกนั้น

(๒) สัททวิตก หมายถึง ความตริตริกในเสียง อันสืบเนื่องมาจากสัทตัตถา กล่าวคือความอยากได้ในเสียง แล้วก็เกิดความตริตริกในเสียงนั้นตามลำดับ ความตริตริกในเสียงนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่สัททวิตกนั้น

(๓) คันธวิตก หมายถึง ความตริตริกในกลิ่น อันสืบเนื่องมาจากคันธัตถา กล่าวคือความอยากได้ในกลิ่นแล้วก็เกิดความตริตริกในกลิ่นนั้นตามลำดับ ความตริตริกในกลิ่นนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่คันธวิตกนั้น

(๔) รสวิตก หมายถึง ความตริตริกในรส อันสืบเนื่องมาจากรสตัณหา กล่าวคือความอยากได้ในรส แล้วก็เกิดความตริตริกในรสนั้นตามลำดับ ความตริตริกในรสนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่รสวิตกนั้น

(๕) โผฏฐัพพวิตก หมายถึง ความตริตริกในโผฏฐัพพะหรือความตริตริกในการสัมผัสนั่นเอง อันสืบเนื่องมาจากโผฏฐัพพัตถา กล่าวคือ ความอยากได้ในโผฏฐัพพะแล้วก็เกิด ความตริตริกในโผฏฐัพพะนั้นตามลำดับ ความตริตริกในโผฏฐัพพะนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่โผฏฐัพพวิตกนั้น

(๖) ธรรมวิตก หมายถึง ความตริตริกในธรรมารมณ อันสืบเนื่องมาจากธรรมัตถหา กล่าวคือ ความอยากได้ในธรรมารมณ แล้วก็เกิดความตริตริกในธรรมารมณนั้นตามลำดับความตริตริกในธรรมารมณนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่ธรรมวิตกนั้น

๑๐) ตัณหาเกิดที่วิจาร์ ๖ คำว่า วิจาร์ หมายถึง ความตริตระง อันอิงอาศัยอายตนะภายนอกเกิดขึ้นตามลำดับแห่งวิตก มีอยู่ ๖ ประการ

(๑) รูปวิจาร์ หมายถึง ความตริตริกในรูป อันสืบเนื่องมาจากรูปวิตก กล่าวคือความอยากได้ในรูป แล้วก็เกิดความตริตริกในรูปนั้นตามลำดับ ความตริตริกในรูปนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่รูปวิจาร์นั้น

(๑) ความตริตริกในรูป อันสืบเนื่องมาจากรูปวิตก กล่าวคือความอยากได้ในรูป แล้วก็เกิดความตริตริกในรูปนั้นตามลำดับ ความตริตริกในรูปนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่รูปวิจาร์นั้น เรียกว่า รูปวิจาร์ จัดเป็นรูปวิจาร์

(๒) สัททวิจาร์ หมายถึง ความตริตริกในเสียง อันสืบเนื่องมาจากสัททวิตก กล่าวคือความอยากได้ในเสียงแล้วก็เกิดความตริตริกในเสียงนั้นตามลำดับ ความตริตริกในเสียงนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่สัททวิจาร์นั้น

(๓) คันธวิจาร์ หมายถึง ความตริตริกในกลิ่น อันสืบเนื่องมาจากคันธวิตก กล่าวคือความอยากได้ในกลิ่น แล้วก็เกิดความตริตริกในกลิ่นนั้นตามลำดับ ความตริตริกในกลิ่นนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่คันธวิจาร์นั้น

(๔) รสวิจาร์ หมายถึง ความตริตริกในรสอันสืบเนื่องมาจากรสวิตก กล่าวคือความอยากได้ในรสแล้วก็เกิดความตริตริกในรสนั้น ตามลำดับความตริตริกในรสนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่รสวิจาร์นั้น

(๕) โผฏฐัพพวิจาร์ หมายถึง ความตริตริกในโผฏฐัพพะหรือความตริตระงในการสัมผัสอันสืบเนื่องมาจากโผฏฐัพพวิตก กล่าวคือความอยากได้ในโผฏฐัพพะ แล้วก็เกิดความตริตริกในโผฏฐัพพะนั้นตามลำดับ ความตริตริกในโผฏฐัพพะนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่โผฏฐัพพวิจาร์นั้น

(๖) ธรรมวิจาร์ หมายถึง ความตริตริกในธรรมารมณ อันสืบเนื่องมาจากธรรมวิตก กล่าวคือความอยากได้ในธรรมารมณ แล้วก็เกิดความตริตริกในธรรมารมณนั้นตามลำดับ ความตริตริกในรูปนั้น มีภาวะเป็นที่ยินดีของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ตัณหาจึงเกิดขึ้นที่ธรรมวิจาร์นั้นทั้งหมดนี้ คือที่ตั้งหรือที่เกิดตัณหา ตัณหาเมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือปิยรูปสาตรูป^{๘๓} โดยมีอยู่ในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ปิยรูปสาตรูปนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูปนี้และเมื่อจะถูกละ เมื่อจะดับ ก็ยอมถูกละได้ ดับได้ ที่ปิยรูปสาตรูปเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเรื่องนี้ไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรในทุกขสมุทัยอริยสัง^{๘๔} และในที่อื่น ๆ ความว่าทุกขสมุทัยอริยสัง เป็นอย่างไรคือตัณหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่สหระคตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุผลิตเพลินในอารมณนั้น ๆ คือกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ก็ตัณหานี้แหละเมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือ ปิยรูปสาตรูปใดมีอยู่

^{๘๓} ปิยรูปสาตรูป หมายถึงสภาวะที่น่ารัก น่าชื่นใจเป็นส่วนอิฏฐารมณที่เป็นเหตุให้เกิดตัณหา, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒๐๓/๑๑๙-๑๒๐.

^{๘๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๙, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗-๑๖๙.

ในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่ปิยรูปสาตรูปนี้เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูปนี้อะไรเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก คือจักขุเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่จักขุนี้ โสตะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ฆานะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กายเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ มโนเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่มโนนี้ ฯลฯ

สรุปได้ว่าสาเหตุและบ่อเกิดขึ้นของตัณหา ที่ช่วยให้เข้าใจถึงความเป็นมาเป็นไปจนถึงที่ตั้งที่ เกิดของตัณหามากยิ่งขึ้นตามลำดับ กล่าวได้ว่ายังมีสาเหตุของบ่อเกิดตัณหา อันเป็นที่มาแห่งตัณหาอีก อย่างหนึ่งคืออวิชชาความไม่รู้ (ตามความเป็นจริง) อวิชชานี้เป็นที่มาเบื้องต้นแห่งตัณหา ถ้าคนเราไม่มี อวิชชา (ความไม่รู้) ก็ไม่มีตัณหาคือความอยาก ทุกข์ก็ไม่มี อวิชชานั้นเป็นเหตุเบื้องต้นแห่งทุกข์ ตัณหา เป็นเบื้องต้นปลายแห่งทุกข์ ตัณหาเกิดเพราะอวิชชาปิดบังตัวปัญญาเอาไว้วิชชานั้นเปรียบเหมือนความมืดส่วนตัวปัญญาเปรียบเสมือนความสว่างเวลามีความมืดก็ไม่สามารถจะมองเห็นอะไรได้ เพราะความมืดปิดบังเอาไว้มันเองและภายใต้ความมืดนั้นเอง มีอันตรายแอบแฝงอยู่เสมอแต่เมื่อที่นั้นมีแสงสว่าง เกิดขึ้นก็จะสามารถมองเห็นสิ่งทั้งหลายได้ตามความเป็นจริงอันตรายจากหนาม หรือตัวสัตว์มีพิษ ต่าง ๆ ก็จะเบาบางลงหรืออาจไม่มีเลยก็ได้ เพราะเราสามารถมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เมื่อเห็นว่าสิ่งเหล่านั้นจะเป็นอันตรายก็หลีกเลี่ยง หรือหาวิธีป้องกันและควรขจัดออกไปคนมีปัญญาก็ เช่นเดียว กันกับมีแสงสว่างเกิดขึ้นท่ามกลางความมืดนั้นเอง ย่อมสามารถบรรเทาทุกข์ทั้งปวงลงได้ หรือดับทุกข์ได้เหมือนพระอริยะเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายเป็นต้น

เนื่องจากตัณหาคือความอยากนี้ไม่ใช่เป็นเพียงก่อให้เกิดความทุกข์เท่านั้น แต่ยังเป็นรากเหง้าหรือเป็นกระแสที่เชื่อมโยงใ้บุคคลมีผลผลิตของความอยาก ที่ไปผสมกับความเห็นแก่ตัวด้วย เพราะเมื่อมีตัณหาคืออยากได้แล้วยังเป็นกลไกที่จะสร้างภพสร้างชาติใหม่ ฉะนั้น ผู้วิจัยจึงได้นำหลักธรรมที่มีความสำคัญคืออริยสัจกับปฏิจจสมุปบาทมาแสดงให้เห็นถึงความชัดเจนในบทบาทของตัณหา ที่อาศัยอยู่เป็นองค์ประกอบหนึ่ง ที่ปรากฏอยู่ในพระสูตร โดยหลักธรรมสำคัญที่มีความเกี่ยวเนื่องกับ ตัณหาซึ่งควรนำมาอธิบายมีดังนี้

๒.๕.๑ ตัณหาในอริยสัจ

เมื่อศึกษาถึงความสัมพันธ์ตัณหากับอริยสัจนั้น จะพบว่าตามหลักอริยสัจ ๔ ประการนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงเหตุแห่งความทุกข์ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์ว่าเกิดจากตัณหาดังมีพุทธพจน์ ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทุกขสมุทัยอริยสัจเป็นไฉน ตัณหานี้ใด อันมีความเกิดอีก ประกอบพร้อมด้วยความ กำหนดด้วยอำนาจความเพิลิตเพลิน เพิลิตเพลินยิ่งนักในอารมณนั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภว ตัณหา” จากพุทธพจน์นี้แสดงชี้ชัดว่า ตัณหา ๓ ประการได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา เป็นสาเหตุของความทุกข์^{๕๕} กล่าวคือ

(๑) กามตัณหา ตัณหาประเภทนี้ปรากฏตัวในรูปของความอยากได้อย่างมีในสิ่งที่น่าใคร่ น่าพอใจทางประสาทสัมผัส เช่น ประชาชนอยากได้ผู้นำประเทศที่ซื่อสัตย์และมีวิสัยทัศน์ นักการเมืองอยากให้ประชาชนอยู่ดีกินดีกันถ้วนหน้า ประชาคมโลกอยากให้โลกมีสันติสุขไร้สงคราม กามตัณหาจัด

^{๕๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๗๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๕/๖๕.

ว่าเป็นทุกข์ ด้วยเหตุที่ว่าเป็นความอยาก ที่ยังอิงอาศัยเหตุปัจจัยหรือเงื่อนไขที่จะนำไปสู่ความสำเร็จ หรือความล้มเหลว ซึ่งการที่จะสำเร็จผลตามเจตจำนงนั้น มิใช่จะเป็นไปได้โดยง่าย ที่ประการสำคัญคือ ความอยากของมวลมนุษย์นั้นไม่มีที่สิ้นสุด

(๒) ภาวตัณหา ตัณหาประเภทนี้ปรากฏตัวอยู่ในรูปของความอยากเป็นนั่นเป็นนี่หรือเจตจำนงธรรมชาติของมวลสัตว์ที่ต้องการรักษาชีวิตและชาติพันธุ์ของตน ภาวตัณหาจัดเป็นทุกข์ด้วยเหตุว่า ธรรมชาติของมนุษย์ปุถุชนต่างเต็มไป ด้วยความต้องการอันไม่มีที่สิ้นสุด พอได้สิ่งที่ตนต้องการแล้ว ความพอใจก็หายุดอยู่แค่นั้นไม่ยังคงต้องการยิ่ง ๆ ขึ้นและต้องการสิ่งอื่นอีกต่อไปไม่สิ้นสุด จะเห็นได้ว่าเมื่อบุคคลได้ปัจจัย ๔ อันเป็นปัจจัยจำเป็นขั้นพื้นฐานของชีวิตแล้วยังอยากเป็นนั่นเป็นนี่อีกเช่นอยากมีอำนาจเหนือผู้อื่นอยากเป็นบุคคลที่สังคมให้การยอมรับนับถือ ซึ่งความอยากดังกล่าวนี้นำไปสู่การแก่งแย่ง แข่งขัน ชิงดีชิงเด่นกันทุกรูปแบบทั้งชอบธรรมและผิดธรรม ลักษณะเช่นนี้จึงจัดเป็นทุกข์ของมนุษย์ที่เกิดจากภาวตัณหา^{๕๖}

(๓) วิภวตัณหา ตัณหาประเภทนี้ มีปรากฏตัวในรูปของความอยากไม่มีอยากไม่เป็นหรืออยากพ้นจากสภาพที่เป็นอยู่ เพราะความเบื่อหน่ายระอิดระอาหรือเกิดความท้อถอยในหน้าที่การงานของตน วิภวตัณหา จัดเป็นทุกข์ด้วยเหตุที่ว่าเมื่อบุคคลอยากเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งตามอำนาจของภาวตัณหา หากได้เป็นแล้วต่อมาเกิดความยุ่งยากลำบากขึ้น เพราะประสบกับอุปสรรคปัญหาหรือข้อขัดข้องต่าง ๆ ในความเป็นอย่างนั้นหรือเพราะความอยากของตนเปลี่ยนไปจึงอยากพ้นจากสภาพเช่นนั้น แต่มีเหตุปัจจัยบางอย่างคอยหวังเหนี่ยวมิให้พ้นจากไปเนื่องจากความต้องการของมนุษย์กับสิ่งที่ต้องการมิใช่สิ่งที่จะพึงเกิดขึ้นด้วยกันทุกครั้งเสมอไป บุคคลย่อมสมปรารถนาบ้างไม่สมปรารถนาบ้าง เมื่อไม่สมปรารถนา ความอึดอัดขัดใจก็เกิดขึ้นกลายเป็นความทุกข์ได้ในที่สุด ตัวอย่างเช่น นาย ก. อยากเข้าเรียนในสถาบันการศึกษาที่มีชื่อเสียง จึงเพียรพยายามสอบแข่งขันเข้าเรียน เมื่อสามารถสอบเข้าเรียนได้ก็สมปรารถนาอยู่ในระยะหนึ่ง ต่อมาเกิดความเครียดและอยากจะเลิกเรียน เพราะประสบกับนานาปัญหาเป็นต้นว่า ในบางวิชามีความยากมากทั้งเปื้อนครูสอน ปัญหาสุขภาพทางร่างกายตลอดจนปัญหาทางเศรษฐกิจ แต่ยังไม่เลิกเรียนไม่ได้เพราะผู้ปกครองมิยอมให้กระทำเช่นนั้นหรืออาจจะอายุผู้อื่น เพราะเรียนไม่จบหลักสูตร จึงจำใจเรียนต่อไปด้วยความทุกข์ระทม

ดังนั้น คำสอนเกี่ยวกับเรื่องตัณหาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้นมีจำนวนมากแต่เมื่อว่าตามหลักอริยสัจ ๔ แล้ว พระพุทธเจ้าทรงนำเอาตัณหาซึ่งเป็นกิเลสสายโลภะมาแสดงว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์ (สมุทัย) พร้อมกับแสดงความดับแห่งตัณหาว่าเป็นความดับแห่งทุกข์ (นิโรธ) ทั้ง ๆ ที่กิเลสทุกชนิดก็จัดว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งหมดทั้งสิ้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะตัณหาเป็นกิเลสตัวเด่นหรือโดดเด่นหรือเป็นตัวแสดงบทบาทที่ปรากฏชัดกว่ากิเลสสกุลอื่นเช่นที่แสดงออกมาทางหน้าตา เป็นต้น

สรุปได้ว่าทุกข์คือสภาวะธรรมประการหนึ่ง ของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตปรากฏขึ้นกับสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งหรืออยู่ภายใต้เงื่อนไขของเหตุปัจจัย โดยมีความเกิดขึ้นและแปรเปลี่ยนไปเป็นลักษณะจำแนกออกเป็น ๓ ประการ ได้แก่ ทุกข์ในชั้น ๕ คือความรู้สึกไม่สบายทางกายและทางใจ เป็นความทุกข์ที่แยกย่อยจากทุกข์ในอริยสัจ ไม่อาจแก้ไขได้อย่างเด็ดขาดเพียง แต่บรรเทาทุกข์ตามอาการที่ปรากฏทุกข์ในอริยสัจคือความทุกข์ที่เกิดจากตัณหาของมนุษย์และสัตว์ทั่วไปแก้ไขด้วยการขจัดกิเลส

^{๕๖} วคิน อินทสระ, หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา, หน้า ๔๔.

ให้หมดสิ้นไปด้วยการปฏิบัติตามทางสายกลาง และทุกขีในไตรลักษณ์คือความบีบคั้นหรือขัดแย้งกัน ตามกฎธรรมชาติของสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ซึ่งครอบคลุมทุกขีในชั้น ๕ และทุกขีในอริยสัจ ทุกขีประเภทนี้ไม่อาจแก้ไขได้แต่ควรพิจารณาให้รู้เท่าทันตามสภาพความเป็นจริงเพื่อมิให้ตนเองต้องทนทุกข์เมื่อการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น^{๘๗}

๒.๕.๒ ตัณหาในปฏิจสุมุขปาท

หลักธรรมที่สัมพันธ์กันคือตัณหาและปฏิจสุมุขปาท โดยความหมายแห่งปฏิจสุมุขปาท หมายถึง การเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยกัน ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้นมีองค์หรือหัวข้อ ๑๒ คือ ๑)อวิชชา ความไม่รู้ ๒)สังขาร สภาพที่ปรุงแต่งสังขารหรืออภิสังขาร ๓)วิญญาน สภาพรับรู้ ๔)นามรูป นามและรูป มีสัญญาเจตนาเป็นต้น ๕)สฬายตนะ อายตนะ ๖ ได้แก่ อายตนะภายในภายนอก ๖)ผัสสะ ความกระทบหรือความประสพได้แก่ สัมผัส ๖ ๗)เวทนา ความเสวยอารมณ์ ได้แก่เวทนา ๖ ๘)ตัณหา ความทะยานอยาก ได้แก่ ตัณหา ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น ๙)อุปาทาน ความยึดมั่น ได้แก่ อุปาทาน ๔ ๑๐)ภพ ภาวะชีวิต ได้แก่ ภพ ๓ อีกนัยหนึ่งว่า ได้แก่ กรรมภพหรือรูปภพ ๑๑)ชาติ ความเกิด ได้แก่ ความปรากฏแห่งขันธทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะ ๑๒)ชรามรณะ ความแก่และความตาย ได้แก่ ชรา (ความเสื่อมอายุ ความห่อหมกแห่งอินทรีย์) กับมรณะ (ความสลายแห่งขันธหรือความขาดชีวิตินทรีย์)^{๘๘}

ปฏิจสุมุขปาท เป็นสภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยอาศัยปัจจัยเกิดขึ้นอันเป็นกระบวนการปัจจัยภาพ ซึ่งเป็นสภาวะที่ดำรงอยู่อย่างนั้น แม้ว่าพระตถาคตจะเสด็จอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ชรามรณะย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย ดังนั้น สิ่งเหล่านี้มีอยู่เป็นธรรมนิยามอย่างนั้น อีกประการหนึ่ง หลักปฏิจสุมุขปาทนี้ให้ทัศนะของกระแสที่หมุนเวียนเริ่มต้นอวิชชา ความไม่รู้ จนถึงชรามรณะ ความแก่และความตายในที่สุดทั้งเป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวงทั้งสิ้นเมื่อจะดับทุกข์ก็ต้องดับที่ต้นเหตุโดยมองให้เห็นถึงสังสารวัฏด้วยเพราะอวิชชาและตัณหา เป็นกิเลสเป็นตัวการที่ทำให้บุคคลเวียนว่ายตายเกิดท่องเที่ยว เร่ร้อนไปซึ่งมีกิเลสแล้วก็ไปทำกรรม พอทำกรรมแล้วก็มีวิบากกรรมดังที่โครงสร้างหน้าที่แห่งปฏิจสุมุขปาทสามารถแยกองค์ธรรมเป็น ๑๒ อย่างออกเป็น ๓ พวก เรียกว่า วัฏฏะ ๓ หรือไตรวัฏฏ์คือสภาพที่วนเวียนในปฏิจสุมุขปาทเพราะมีความสัมพันธ์ทั้งในแง่เกิดและดับเป็นวงจร ซึ่งวัฏฏะหรือวงจรแห่งปฏิจสุมุขปาทเรียกกันว่า “ภวัฏจักร” (วงล้อแห่งภพ) เป็นวงล้อแห่งสังสารวัฏฏ์ มี ๓ วงที่แยกจากเหตุปัจจัย ๑๒ องค์ธรรมตามหน้าที่ ได้แก่ (ก) กิเลสวัฏ คือ วนเวียนในเรื่องเศร้าหมองมีอวิชชา ตัณหา และอุปาทานเป็นสาเหตุแห่งการยึดมั่นถือมั่น (ข) กรรมวัฏ คือ วนเวียนในสิ่งที่ทำตามอำนาจของกิเลส มีสังขารและภพ เป็นกระบวนการปรุงแต่งชีวิตในรูปแบบต่าง ๆ ตามสภาพอารมณ์ที่เกิดขึ้นแล้วเข้ามากระทบแล้วทำกรรม^{๘๙} (ค) วิปากวัฏ คือวนเวียนในผลแห่งกรรมมีวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนาเป็นวิปาก อันเป็นสภาพชีวิตที่เกิดขึ้น โดยมีผลมาจากการได้กระทำกรรม

^{๘๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๘๒.

^{๘๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๐๔.

^{๘๙} ความสัมพันธ์กันเป็นวงกลมของกิเลส กรรม วิบากนี้ ได้แก่ อวิชชาเป็นประธานรวมถึงตัณหาอุปาทานที่เป็นกิเลส เข้าครอบงำและปิดบังอยู่ ให้บุคคลทำกรรม เมื่อทำกรรมแล้วย่อมมีวิบากคือผลแห่งกรรมก็คือชาติใหม่ที่เกิดขึ้นนั่นเอง ฉะนั้น หากบุคคลยังมีกิเลสอยู่เพียงใด เขาก็จะต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่เพียงนั้นหาที่สุดมิได้

นั่นเอง^{๙๐} โดยที่กิเลสตัณหาที่ประธานที่ทำให้บุคคลทำกรรมเมื่อทำกรรมไปแล้วก็เกิดวิบากตามมา

จากความสัมพันธ์ระหว่างตัณหากับปฏิจจนสมุปบาทนี้ แสดงให้เห็นถึงกระบวนการเกิด-ดับ ที่เป็นกระแสหรือเป็นวงจรที่ต้องอาศัยกันและกันหมุนเวียนเป็นสังสารวัฏ โดยที่มนุษย์ปุถุชนทั้งหลาย ยังมีวิชาตณฺหาอยู่ตราบไต่ มนุษย์เหล่านั้นต้องเกิดใหม่หมุนวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏแห่งความทุกข์ อันกำหนดเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดมิได้ตราบนั้น

เพราะมนุษย์พึงยินดีจิตใจในวัตถุตามโดยธรรมชาติ และธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งปวง ยินดีจิตใจในวัตถุตามนั้นก็คือตณฺหา ตณฺหานี้จะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยเวทนา หรือการเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข ทุกข์และอุเบกขา หากไม่มีการเสวยอารมณ์ตณฺหาต่าง ๆ ก็จะไม่เกิดขึ้นหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือตณฺหาเกิดขึ้นเพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย ซึ่งสรุปได้ดังนี้

๑. จักขุสัมผัสสชาเวทนา	รูปตณฺหา	(ความยินดีพอใจในรูปารมณ์)
๒. โสตสัมผัสสชาเวทนา	สัทตตณฺหา	(ความยินดีพอใจในสัททารมณ์)
๓. ขวานสัมผัสสชาเวทนา	คันธตณฺหา	(ความยินดีพอใจในคันธารมณ์)
๔. ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา	รสตณฺหา	(ความยินดีพอใจในรสารมณ์)
๕. กายสัมผัสสชาเวทนา	โณภูฏัพพตณฺหา	(ความยินดีพอใจในโณภูฏัพพารมณ์)
๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา	ธัมมตณฺหา	(ความยินดีพอใจในธรรมารมณ์)

สรุปได้ว่าตณฺหาเกิดขึ้นได้เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย ที่เกิดขึ้นแล้วดับไปแล้ว มีกำลังช่วยอุปการะแก่ปัจจัยอุปบัน (คือตณฺหา) ให้เกิดขึ้นภายหลังด้วยอำนาจปกตูปนิสสยปัจจัย

๒.๖ ตัวอย่างผู้ตกอยู่ในวังวนของตณฺหา

ตณฺหาเป็นภาวะทางลบที่สามารถมีอำนาจสร้างให้บุคคลหลงใหลวนเวียนอยู่กองทุกข์เป็นเวลายาวนานและยังเป็นสภาวะธรรมประการหนึ่งของอารมณ์ ๖ อย่างที่แปรเปลี่ยนไปตามสภาพสิ่งแวดล้อม บุคคลและวัตถุด้วย ดังนั้น ผู้วิจัยจึงยกตัวอย่างบุคคลผู้ตกอยู่ในวังวนของตณฺหาดังต่อไปนี้

๑) บุคคลผู้เป็นทาสแห่งตณฺหาในรูป

บุคคลผู้เป็นทาสตณฺหาในรูปารมณ์กับจักขายตนะ ได้แก่ เรื่องพระวักกิลิเถระที่เป็นชาวเมืองสวาวตี ครั้นได้เห็นพระรูปโฉมของพระพุทธรเจ้าขณะเสด็จบิณฑบาตแล้วเกิดความรักใคร่เฝ้าชมใจที่ได้พบเห็นและไม่รู้สึกเบื่อหน่ายในการแลดูท่านเกิดความคิดว่า “ถ้าเราบวชก็จะได้เห็นพระพุทธรองค์อย่างใกล้ชิดตลอดเวลา” เมื่อท่านบวชแล้ว ก็ได้แต่ติดตามดูพระบรมศาสดา ไม่ศึกษาพระธรรมวินัยไม่ได้สารถายท่องบ่น ไม่บำเพ็ญกัมมัฏฐานแม้พระบรมศาสดาก็ทรงทราบแต่มีได้ว่ากล่าวตักเตือนอะไรในเบื้องต้น ทรงรอนเธอมีบาปมีญาณแก่กล้าพอที่จะบรรลุธรรมได้แล้ว จึงตรัสเรียกมาตักเตือนมิให้ตามดูร่างกายอันจะเนาเปื่อยด้วยพระดำรัสว่า “วักกิลิ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม” ฝ่ายพระวักกิลิ แม้พระพุทธรองค์ทรงเตือนเช่นนี้แล้วก็ยังไม่นึกถึงคงติดตามชมพระรูปโฉมเช่นเดิมพระพุทธรองค์จึงทรงดำริว่า “ภิกษุนี้ ถ้าไม่ได้รับความสลดใจก็จะไม่ได้บรรลุ

^{๙๐} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจนสมุปบาท, หน้า ๑๙๗.

มรรคผลประการใด” ดังนั้น ในวันก่อนเข้าพรรษาจึงสั่งให้เข้าเฝ้าแล้วทรงไล่ออกจากสำนักด้วยพระดำรัสที่ว่า “วัฏฏลี เธอจงหลีกออกไป”

พระวัฏฏลี เมื่อได้ฟังพระดำรัสเช่นนั้นเกิดความเสียอกเสียใจ น้อยใจเกิดความท้อแท้ หมัดอาลัยในชีวิต รู้สึกผิดหวังอย่างรุนแรง ชีวิตไร้ความหมาย เดินออกจากพระวิหารเวฬุวันมีความตั้งใจจะไปกระโดดจากภูเขาชิลมกุฏ ครั้นพระพุทธร่องค์ทรงทราบความคิดของท่านแล้วจึงทรงดำริว่า “ภิกษุนี้ ถ้าไม่ได้รับคำปลอบโยนจากเรา ก็จะทำให้อุปนิสัยแห่งมรรคผลนิพพานเสียไป” จึงทรงเปล่งพระรัศมีไปปรากฏประหนึ่งว่าประทับอยู่ตรงหน้า ทรงปลอบใจด้วยพระธรรมเทศนาจนความเศร้าโศกมากถึงเพียงนั้นปล้นหายไป เธอกลับได้ความสงบสดชื่นปลื้มปิติเป็นล้นพ้นส่งกระแสจิตไปตามพระพุทธร่องค์แล้วได้บรรลุพระอรหัตตผล^{๔๑}

สรุปได้ว่าตัณหาในรูปของพระวัฏฏลีนั้น ในตอนต้น ทำให้ท่านหลงใหลมัวเมาอยู่ในรูปตัณหาโดยมิได้ใส่ใจให้ถูกต้อง ต่อมา เมื่อถูกกระตุ้นเตือนด้วยถ้อยให้ท่านพิจารณาขมต้นหาได้แล้วทำให้ท่านได้เห็นโทษของตัณหาว่าเป็นทุกข์จนละตัณหาบรรลุเป็นพระอริยบุคคลเข้าสู่พระนิพพาน

๒) บุคคลผู้เป็นทาสแห่งตัณหาในเสียง

บุคคลผู้เป็นทาสตัณหาต่อสัททวารมณกับโสตายตนะ ได้แก่เรื่องพระจักขุบาล มีเนื้อเรื่องโดยสังเขปว่า พระจักขุบาล เมื่ออุปสมบทแล้ว เรียนพระกัมมัฏฐานจากพระพุทธเจ้าแล้วกราบทูลลาไปบำเพ็ญสมณธรรมที่หมู่บ้านปลายแดนพร้อมด้วยภิกษุอีก ๖๐ รูป ท่านทำความเพียรอย่างหนักโดยตั้งจิตอธิษฐานว่า เราจะไม่เอนกายนอนเลยตลอดไตรมาส (๓ เดือน) จนเกิดโรคตาขึ้นอย่างรุนแรง แม้หมอแนะนำให้นอนหยอดตา ท่านก็ไม่ทำ ในที่สุดนัยน์ตาของท่านก็เสื่อมไปพร้อมกับได้บรรลุอรหัตตผล เวลาต่อมาพอออกพรรษาภิกษุที่ปฏิบัติธรรมด้วยกันกล่าวชวนท่านกลับไปเข้าเฝ้าพระศาสดาท่านบอกว่าจะไปคราวหลังด้วยเกรงว่าจะเป็นภาระของภิกษุเหล่านั้นแต่สิ่งถึงน้องชายให้ส่งหลานมารับท่าน

ฝ่ายน้องชายของท่านทราบความทั้งหมดแล้ว ให้ลูกชายบรรพชาเป็นสามเณร ด้วยเกรงจะเป็นอันตรายในระหว่างทาง ส่งไปรับหลวงลุงที่หมู่บ้านปลายแดน สามเณรให้หลวงลุงจับปลายไม้เท้าแล้วพาท่านเดินทางมุ่งสู่เมืองสาวัดดี ระหว่างทางผ่านป่าใหญ่แห่งหนึ่งขณะท่านเดินทางตามลำคานนั้น สามเณรได้ยินเสียงร้องเพลงของหญิงสาวแว่วมาจากในป่า นางเก็บพินพลางร้องเพลงไปพลางเสียงของนางแว่วหวานจับใจแล้วแผ่ชานไปทั่วสระของสามเณรจนสุดจะทนได้ สมดังพุทธดำรัสที่ว่า “ไม่มีเสียงใด ที่จะครอบงำจิตใจชายได้เท่ากับเสียงสตรี และไม่มีเสียงใดครอบงำใจหญิงได้เท่ากับเสียงบุรุษ” สามเณรหลงเสียงสุดจะห้ามใจ จึงบอกกับหลวงลุงว่า “หลวงลุงครับ โปรดรออยู่ตรงนี้สักครู่ นะครับ กระผมขอเข้าไปทำกิจบางอย่างในป่าสักครู่เดี๋ยวมาครับ” พุดจบก็ปล่อยไม้เท้าเข้าไปในป่า

ฝ่ายพระเถระยืนรออยู่สักครู่ใหญ่ คิดสงสัยไปว่า เมื่อตะกี้เราได้ยินเสียงหญิงสาวร้องเพลงครวญอยู่ ขณะนี้เสียงนั้นเงียบไปและสามเณรก็หายไบนานผิดปกติ สามเณรคงจะศีลวิบัติเป็นแน่แล้ว เมื่อสามเณรออกมาจากป่า แล้วกล่าวชวนพระเถระว่า “ไปเถอะครับ หลวงลุง” พระเถระถามสามเณรโดยตรงว่า “สามเณร เธอถึงศีลวิบัติ กลายเป็นคนชั่วแล้วหรือ?” สามเณรไม่ตอบยืนนิ่งอยู่เมื่อพระเถระถามย่ำบ่อย ๆ เข้าจึงรับว่า ทำผิดพลาดจริงท่านจึงตำหนิสามเณรหลานชาย อย่างรุนแรงว่าไม่ควรที่จะครองเพศสมณะ สามเณรรู้สึกสลดใจแล้วเปลี่ยนเสื้อผ้าสีจากสามเณรบอกกับพระเถระว่า

^{๔๑} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๒๓-๑๒๕.

ตนสึกแล้วออกเดินทางไปกั้นเถาะ พระเถระกล่าวว่า “เธอแม้ครองเพศสมณะแล้วยังไม่อาจทำคุณความดีเพียงรักษาศีลให้บริสุทธิ์ได้ เมื่อเป็นคฤหัสถ์จะทำความดีอะไรได้ ขึ้นชื่อว่าคนชั่วเป็นสมณะก็ดี เป็นคฤหัสถ์ก็ดีถือว่าชั่วเหมือนกัน เราแม้จะนอนตายอยู่ในป่านี้ก็จะไม่ขอเดินทาง ร่วมกับคนชั่วเช่นเจ้า” หลานชายพอได้ฟังคำอันเด็ดเดี่ยวของหลวงลุงเช่นนั้น ก็รู้สึกเสียใจร้องไห้แล้วเดินจากไปพระเถระก็นั่งอยู่ในป่านั้นตามลำพัง ในคัมภีร์แสดงว่าด้วยเดชแห่งคุณความดีเดี่ยวของพระเถระ ปันฑุกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวสักกะ ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์แสดงอาการแข็งกระด้างขึ้นมาทันที เมื่อท้าวเธอทอด พระเนตรลงมายังโลกมนุษย์ เห็นพระเถระนั่งอยู่ในป่าตามลำพังจึงเสด็จลงมาแปลงกายเป็นคนเดิน ทางชวนพระเถระไปด้วยกัน และด้วยอำนาจฤทธิ์ของท้าวสักกะได้ทรงย่นหนทางพาพระเถระมาถึงวัดเขตวันวิหาร ในเมืองสาวัตถี ยามเย็นวันนั้นเอง^{๗๒}

สรุปได้ว่าเสียงที่ไพเราะของสตรีทำให้เกิดต้นเหตุคือความอยากยิ่งจนถึงหัวใจบุรุษหวั่นไหวได้ทั้งทำให้ผู้หลงต้องทะยานอยากเข้าไปพบได้และเป็นเหตุทำให้สามเณรถึงศีลวิบัติได้เพราะไม่สำรวมและยอมตกเป็นทาสแห่งต้นเหตุได้

๓) บุคคลผู้เป็นทาสแห่งต้นเหตุในกลืน

บุคคลผู้เป็นทาสต้นเหตุในคันธารมณกับขานายตนะ ได้แก่เรื่องสุขสามเณร เนื้อความโดยสังเขปมีว่า ชายหนุ่มบ้านนอกผู้ยากจนคนหนึ่งขนพินบรรทุกเกวียนเข้าไปในเมือง เพื่อขายและเพื่อแลกเสบียงอาหารได้เข้าพักในบ้านของเพื่อน ก็วันนั้นเป็นวันเพ็ญประชาชน เทียวประกาศเชิญชวนให้มาชมลีลาการบริโภคอาหารมื้อพิเศษของคันธเศรษฐี เจ้าหนุ่มบ้านนอกได้ตามเพื่อนไปชมด้วย เมื่อคนรับใช้จัดเตรียมอาหารพร้อมแล้ว คันธเศรษฐีกำลังจะเริ่มแสดงลีลาการบริโภคอาหารพิเศษนั้น หนุ่มบ้านนอกได้กลิ่นอาหารอันหอมหวานโชนมาถึงก้นบอดทนมไม่ไหว บอกกับเพื่อนที่พาไปว่า “เพื่อนเอ๋ย เราอยากกินอาหารในถาดของเศรษฐีนั้น จนทนมไม่ไหวแล้ว ถ้าไม่ได้กินเราต้องตายแน่ ๆ” สหายบอกว่า “นะเพื่อน เจ้าอย่าได้คิดสิ่งที่เป็นไปไม่ได้เลย แค่นี้ดมกลิ่นได้มาชมก็นับว่าเป็นวาสนาอย่างยิ่งแล้ว ชาตินี้ทั้งชาติฐานะอย่างเราอย่าคิดอย่าหวังเลยเพื่อเอ๋ย”

เขาพยายามห้ามเพื่อนหนุ่มบ้านนอกอยู่เป็นนาน แต่ก็ไม่เป็นผล จนที่สุดต้องออกปากขออาหารก้อนเล็ก ๆ สักก้อนหนึ่งจากเศรษฐี เพราะสงสารเพื่อน แต่เศรษฐีก็ไม่ยอมให้เพราะเป็นอาหารพิเศษปรุงยากมีราคาแพงแต่ในที่สุดเศรษฐีก็ทนต่อการรบเร้าไม่ได้จึงพูดเป็นเชิงให้แบบประชดประชันว่า “เอาละ ถ้าเพื่อนของเจ้าอยากได้อาหารถาดนี้จริง ๆ ก็จงทำงานรับใช้ในบ้านเรา ๓ ปีแล้วเราจะยกอาหารถาดนี้ให้แก่เขา”

เจ้าหนุ่มบ้านนอกได้ยินแล้วแทนที่จะท้อแท้หมดกำลังใจหรือหายอยากไป แต่กลับมีความหวังที่จะได้ลิ้มรสอาหารวิเศษถาดนั้น เขาริบบอกตกลงทันทีด้วยความหลงใหลเพียงกลิ่นอาหารเท่านั้น รีบบอกภรรยาและบุตรขอไปทำงานในบ้านของเศรษฐี ๓ ปี เพื่อสนองความอยากของตนแล้วเริ่มปฏิบัติงานตั้งแต่นั้น ทำทุกอย่างทั้งงานในบ้านนอกบ้านในป่าในทุ่งนาทั้งกลางวันทั้งกลางคืนจัดการเรียบร้อยไม่มีข้อบกพร่องเลย ประชาชนทั้งหลายพากันเรียกเขาว่า “นายภักตมตติกะ” เมื่อความเพียรพยายามของเขาครบ ๓ ปี คันธเศรษฐีจึงสั่งจ่ายทรัพย์ ๓ พัน เพื่ออาหารมื้อเย็นและเช้าของตน ๒ พัน

^{๗๒} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๐-๒๓.

เพื่ออาหารเช้าของนายภักตติกะ ๑ พันแล้วสั่งให้บริวารทั้งหมดในบ้านปฏิบัตินายภักตติกะเหมือนกับปฏิบัติต่อตนแล้วมอบทั้งอาหารพิธีการและสถานที่ทุกอย่างของตนแก่เขาทั้งหมด ประชาชนทั้งหลายต่างพากันมาดูการบริโภคอาหารพิเศษของนายภักตติกะไม่น้อยไปกว่าคันทศเรชฐีบริโภคเอง

นายภักตติกะได้อาบน้ำ ใช้นุ่งผ้าขึ้นนั่งบัลลังก์ของคันทศเรชฐี เมื่อคนรับใช้นำอาหารมาวางข้างหน้า เขาล้างมือเพื่อเตรียมบริโภคอาหาร พลันสายตาก็เหลือบเห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าที่เพิ่งออกจากนิโรธสมาบัติ เสด็จมาเพื่อโปรดเขาโดยเฉพาะ เขาคิดว่า “เราทนเหนื่อยยากลำบากทำการรับจ้างในบ้านเรชฐีถึง ๓ ปี เพื่อให้ได้อาหารถาดเดียวนี้เท่านั้นทั้งนี้ก็เพราะความที่เราไม่เคยให้ทานในอดีตกาลบัดนี้ อาหารถาดนี้ถ้าเราบริโภคแล้วก็จะอิ่มแค้นวันเดียวเท่านั้น แต่ถ้าเราถวายแก่พระผู้เป็นเจ้าของอันสงฆ์ผลบุญจักเกิดแก่เราหลายพันโกฏิกัปทีเดียว”

ครั้นคิดแล้ว เขาได้ใส่อาหารทั้งหมดลงในบาตรพระปัจเจกพุทธเจ้าโดยไม่เหลือแล้วกราบเรียนว่า “ขอความสุข จงมีแก่กระผมในสถานที่ที่กระผมเกิดและขอให้กระผมได้มีส่วนแห่งธรรมที่ท่านเห็นแล้วด้วยเถิด” พระปัจเจกพุทธเจ้าให้พรแก่เขาว่า “ขอความคิดความมุ่งหมายของท่านจงสำเร็จโดยพลัน ดุจแก้วสารพัดนึก ขอความปรารถนาทุกสิ่งทุกประการของท่าน จงเต็มบริบูรณ์เหมือนพระจันทร์วันเพ็ญและเหมือนแก้วมณีโชติรสเถิด”

เมื่อพระปัจเจกพุทธเจ้ากลับไปแล้ว ด้วยอานิสงส์แห่งมหาทานของเขานั้น ทำให้เขาได้รับบรรณาการจากพระมหากษัตริย์และคันทศเรชฐีมากมายทั้งได้รับการแต่งตั้งเป็นเรชฐีชื่อว่า “ภักตติกะเรชฐี” เป็นสหยาภิกับคันทศเรชฐีตั้งแต่นั้น เขาดำรงชีพตลอดอายุขัยแล้วไปบังเกิดในเทวโลกเสวยทิพย์สมบัติหนึ่งพุทธันดร และในปัจจุบันชาติเขาเกิดในตระกูลอุปัฏฐากพระสารีบุตรเขาบรรพชาเป็นสามเณรชื่อว่า “สุขสามเณร” ศิษย์พระสารีบุตรได้บรรลุพระอรหัตตผล ด้วยบุญกุศลที่ถวายทานอันยิ่งใหญ่ในอดีตชาติ^{๔๓}

สรุปได้ว่าบุคคลผู้ตกเป็นทาสค้นหาในกลิ่นของต้นหาเรื่องนี้ ทำให้หนุ่มบ้านนอกต้องทนทุกข์ทรมานในตอนต้น แต่เพราะเป็นผู้มีสัมมาทิฐิอันเกิดเห็นสิ่งที่ดีกว่า จึงประสบสุขในปัจจุบันและบรรลุพระนิพพานในปัจจุบันชาติ

๔) บุคคลผู้เป็นทาสแห่งต้นหาในรส

บุคคลผู้เป็นทาสค้นหาอาหารมณีกับรสายตนะ ได้แก่เรื่องมหาสุตโสมที่ปรากฏอยู่ในอรรถกถาเนื้อความโดยสังเขปมีว่า พรหมทัตถกุมารไปศึกษาศิลปวิทยาในสำนักของอาจารย์ทิศาปาโมกข์แห่งนครตักศิลา เมื่อจบการศึกษากลับมาแล้วได้ครองราชสมบัติสืบต่อจากพระบิดา พระเจ้าพรหมทัตถนั้นเว้นจากเนื้อสัตว์แล้ว พระองค์จะไม่เสวยพระกระยาหารเลย พ่อครัวต้องประกอบอาหารด้วยเนื้อสัตว์ทุกมื้อ วันหนึ่งพ่อครัวเกิดพลั้งเผลอวางชิ้นเนื้อไว้แล้วถูกโกโลยสุนข(สุนขหลง) ในพระราชวังขโมยไปกินทั้งหมด พ่อครัวจึงเที่ยวหาซื้อเนื้อในร้านตลาดทั่วทั้งในหมู่บ้านทั้งหลาย แต่ก็ไม่ได้เนื้อสักชิ้นเลย เขาเกิดความวิตกกังวลว่าถ้าเราไม่ได้เนื้อมาปรุงอาหารถวายพระราชชีวิตก็จะสิ้นในวันนี้ เขาพยายามหาวิธีการเอาชีวิตรอดยามค้ำคั้นเขาเข้าไปยังป่าช้าฝึดิบตรวจหาศพที่ตายใหม่ ๆ เมื่อพบแล้วจึงได้ตัดเอาชิ้นเนื้อโคนขนนำมาปรุงอาหารที่พระราชวังโปรดแล้วยกไปถวายพระราช

^{๔๓} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๕/๑๒๖-๑๓๓.

พอพระราชชาติขึ้นเนื้อเข้าพระโอษฐ์ รสขึ้นเนื้อแม่ชานสู่เส้นประสาทสำหรับรับรสทั้ง ๗ พัน ชิมชามชานไปทั่วสระในทันที ทั้งนี้เพราะอดีตชาติพระองค์เคยเกิดเป็นยักษ์ได้กินเนื้อมนุษย์เป็นอาหารมาก่อน ดังนั้น เนื้อมนุษย์จึงเป็นที่โปรดปรานของพระองค์ยิ่งนัก เมื่อพระองค์ทราบว่าเป็นเนื้อมนุษย์แล้ว จึงรับสั่งเป็นความลับว่าต่อไปไม่ต้องนำเนื้ออื่นมาปรุงอาหารให้เรา เราขอเสวยเนื้อมนุษย์อย่างเดียว พ่อครัวกราบทูลว่า “ขอเดชะ จะได้เนื้อมนุษย์มาจากไหน พระเจ้าข้า? นักโทษในคุกนั้นเงิเจ้าจงนำมาประหารชีวิตแล้วนำเนื้อมาปรุงอาหารให้เรา” พ่อครัวได้ปฏิบัติตาม จนนักโทษหมดคุก พระองค์จึงออกอุบายให้พ่อครัวแก่งทำถุงเงินตกในหนทาง เมื่อพอมือใครเก็บไปได้ก็ยึดยึดเพิ่มข้อหาโจรกรรมแล้วประหารชีวิต จนประชาชนทั่วไปไม่มีใครกล้าเก็บถุงเงิน พวกนี้รับหนีเมื่อเจอถุงเงินด้วยเกรงว่าจะเจอข้อหาโจรกรรม

ในที่สุด ประชาชนทั้งหลายพากันเข้าไปปรึกษากับท่านเสนาบดีแล้ววางแผนเพื่อหาตัวคนร้ายที่ฆ่าประชาชน จนจับตัวพ่อค้ามาสอบสวนได้ทราบความว่าพระราชเป็นผู้บงการ เมื่อทราบความจริงโดยตลอดแล้วพากันกราบทูลขอให้พระราชเลิกเสวยเนื้อมนุษย์ แต่พระราชเมื่อไม่สามารถจะเลิกเสวยได้จึงพากันขับไล่ทำวเธออกจากเมือง พระองค์ยินดีที่จะออกไป แต่ขอหม้อต้มกับพ่อครัวคนโปรดไปด้วย

พระราชผู้ตกเป็นทาสตัดหน้าคิดในรสเนื้อมนุษย์ ถูกประชาชนของพระองค์เองขับไล่จำใจต้องไปอยู่ป่ากับพ่อครัวตามลำพัง ดึกฆ่าคนเดินทางผ่านไปมาและประกาศตนว่า “เราเป็นโจรกินคนชื่อโปริสาท” สมัยต่อมีประชาชนเดินทางแม้มากันเป็นกลุ่มเพียงได้ยินชื่อก็หมดเรี่ยวแรงไม่สามารถจะเคลื่อนไหวไปได้ล้มลงกับพื้น ท้าวเธอก็ได้เลือกจับฆ่าคนที่ต้องการแล้วนำไปให้พ่อครัวปรุงอาหารจนกระทั่งไม่มีประชาชนคนใดกล้าเดินทางผ่านไปมาและวันหนึ่งท้าวเธอก็ไม่ได้เนื้อกลับมา พ่อครัวกราบทูลถามว่า “ขอเดชะ จะทำอย่างไรดี พระเจ้า? ท่านยกหม้อขึ้นตั้งบนเตาเถิด เดี่ยวเราจะหาเนื้อมาให้” ฝ่ายพ่อครัวฟังคำนั้นแล้วถึงกับตัวสั่น เพราะทราบดีว่าจะเกิดอะไรขึ้นแล้วเขาก็ถูกพระเจ้าโปริสาทฆ่าเอาเนื้อมาปรุงเป็นอาหาร สมัยต่อมาพระเจ้าโปริสาทต้องอยู่ในป่าตามลำพัง เมื่อไม่มีเนื้อมนุษย์มาปรุงอาหารเสวย พระวรกายซูบผอมและสวรรคตในที่สุด^{๙๔}

สรุปได้ว่าบุคคลผู้เป็นทาสตัดหน้าในรสเนื้อสัตว์ทำให้ตัวเองเดือดร้อนและผู้อื่นต้องดิ้นรนกระวนกระวายใจเพราะจะต้องไปแสวงหาชิมรสให้ถูกใจไปทั่วเมืองทั้งเป็นเหตุการณ์นำพาพระราชผู้ยิ่งใหญ่ ถึงความวิบัติทั้งราชสมบัติและชีวิต

๕) บุคคลผู้เป็นทาสแห่งตัณหาในสัมผัส

บุคคลผู้เป็นทาสตัดหน้าด้วยกามารมณ์กับโง่ภพพวยตนะ ได้แก่ เรื่องนางปัญจปาปาในมังคลัตถทีปนี เนื้อความโดยสังเขปมีว่า นางถวายดินเหนียวแด่พระปัจเจกพุทธเจ้าด้วยแสดงกิริยาทำทางประชดประชัน เมื่อนางตายไปเกิดใหม่ในครอบครัวยากจน แลมายังร่างกายพิการถึง ๕ แห่งคือ มือเท้า ปาก จมูกและนัยน์ตา ไม่อยู่ในตำแหน่งเหมือนคนปกติทั่วไป ชาวบ้านจึงเรียกนางว่า “ปัญจปาปา” หญิงผู้มีรูปร่างที่น่าเกลียด น่ากลัวเหมือนปีศาจคลุกฝุ่น แต่อาณิสสภถวายดินเหนียว ส่งผลให้ผิวกายของนางมีคุณสมบัติพิเศษ ที่เมื่อชายใดได้สัมผัสถูกต้องแล้ว จะชวนให้หลงใหลในรสสัมผัสนั้น

^{๙๔} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๒๘/๓๑๕/๕๓๗.

ไม่สามารถจะควบคุมยับยั้งตัณหาเอาไว้ได้ เพราะตัณหาคือความอยากสัมผัสนี้เป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งสร้างให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นอันแสดงตัวในลักษณะที่หวนแหวน หลงใหลว่าเราเท่านั้นต้องได้ เราเท่านั้นเป็นเจ้าของ จนทำให้นางได้เป็นมเหสีของ ๒ กษัตริย์พร้อมเพียงกัน^{๙๕}

สรุปได้ว่าบุคคลผู้ตกเป็นทาสตัณหา ที่หลงใหลทะยานอยากต่อสัมผัสที่เป็นความสุขทางใจ นั้นจึงทำให้พระราชาทั้งสองเมืองผู้ตกอยู่ในอำนาจผัสสะ ถึงต้องยอมเสื่อมเสียเกียรติยศ ยอมเสียศักดิ์ศรีในความเป็นพระราชาเพื่อให้ได้หญิงพิการมาสนองบำเรอกามตัณหาตนเอง

๒.๗ สรุปท้ายบท

เพราะตัณหาที่เป็นความทะยานอยากในอารมณ์ซึ่งเกิดจากรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและธรรมารมณ์นี้ล้วนเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นนี้ จึงทำให้เกิดความเชื่อมโยงเกี่ยวเนื่องตัณหากับหมวดธรรมที่สำคัญคืออริยสังคกับปฏิจกสมุปปาทเมื่อได้ศึกษาแนวทางการละตัณหาในพระไตรปิฎกนี้แล้วจะพบว่ามิคุณ ประโยชน์อย่างมากมายมหาศาลตามลำดับทั้งยังช่วยให้เกิดความเข้าใจ ในเรื่องของตัณหามากขึ้น กล่าวคือ ได้รู้ถึงความหมายลักษณะและกระบวนการเปลี่ยนแปลงของตัณหาที่เกิดขึ้นทุกขณะในช่วงเวลาต่อการดำเนินชีวิตแต่ละวัน เพื่อที่บุคคลจะได้ไม่ตกไปเป็นทาสตัณหาหรือทาสอารมณ์จนเป็นคนชั่วทางสังค หากพิจารณาแล้วจะพบว่าตัณหาคือความอยากที่เกิดขึ้นย่อมมีผลกระทบทั้งโดยตรงและโดยอ้อมเสมอ เช่น เมื่ออธิบายโดยตรงก็มีความดิ้นรนแสวงหาเรื่อยไปทำให้ตัวเองเสียชื่อเสียงเสียการงาน เสียเกียรติยศที่ได้สะสมมาเป็นเวลายาวนาน เมื่อจะอธิบายโดยอ้อมก็ทำให้ตัวเองตกเป็นจำเลยทางสังคไม่ได้รับความไว้วางใจจากผู้ใหญ่ ไม่ได้รับความเคารพจากผู้อื่นเมื่อว่าโดยลักษณะที่แตกต่างออกไปจากเดิมยังได้เรียนรู้ถึงกระบวนการละและวิธีการดับตัณหา ทั้งตามหลักปัจจยการและตามหลักอริยสังคและได้นำสิ่งที่เห็นว่าเป็นปัญหาที่เกี่ยวกับตัณหา ที่คนโดยมากยังสงสัยไม่เข้าใจมาศึกษาเพิ่มเข้าอีกเพื่อจะได้เห็นประโยชน์ของการละตัณหาและความเข้าใจที่ถูกต้องชัดเจนยิ่งขึ้น

ดังนั้นจะพบได้ว่าตัณหาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นการพรรณนาความของสภาวะความอยาก ทะยานอยาก เพลิดเพลินยินดีในอารมณ์มีกาม เป็นต้น จะเห็นได้ว่าตัณหาไม่มีสาเหตุให้เกิดทุกข์ประการแรก แต่มีปัจจัยสืบเนื่องมาจากเวทนาที่เข้าไปส่วยอารมณ์ เข้าไปรับรู้อารมณ์ทั้งหกอย่างจนหลงใหลจนเกิดความยึดมั่นถือมั่นนั่นเองจึงทำให้ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์อย่างแท้จริง

เพราะเมื่อตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ฉะนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสว่า ตัณหาเป็นสิ่งที่พึงละเสีย เพราะถ้าละตัณหาได้แล้วก็จะพบความสุขอย่างแท้จริง เป็นธรรมดาของปุถุชน ที่มีตัณหาเข้าครองจำจิตอยู่เสมอ การที่จะละตัณหาได้นั้นนับว่าเป็นสิ่งที่กระทำไดยากเพราะกระแสตัณหาเป็นเสมือนอารมณ์ที่มีความสุข วกเข้ามาก่อวน เมื่อเป็นเช่นนี้ทางออกจึงอยู่ที่ว่าทำอย่างไรจะให้ปุถุชนที่ยังมีตัณหาอยู่นั้นได้รับความทุกข์เดือดร้อนเพราะตัณหาเป็นเหตุให้ทุกข์น้อยลงหรือให้ได้รับทุกข์น้อยที่สุด และให้ละตัณหาได้โดยสิ้นเชิงอย่างพระอริยบุคคลชั้นพระอรหันต์ ปุถุชนคนธรรมดาก็ละไม่ได้เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านให้เอาตัณหาไปใช้ประโยชน์ทำให้เกิดผลในทางที่ดีงามโดยใช้อุบายวิธีให้เข้าไปถึงจุด หมายถึง ใช้ตัณหาหนุนธรรมฉันทะบ้าง อาศัยตัณหาละตัณหาบ้าง กล่าวคือในเบื้องต้นอาศัยตัณหาเป็นตัวชี้หน้าหรือเป็นแรงจูงใจไปก่อน กาลต่อมาจึงพยายามสร้างความรู้ความเข้าใจจนเกิด

^{๙๕} มงคล. (บาลี) ๑/๖๔-๖๗, มงคล.(ไทย) ๑/๙๗-๑๐๒.

ความรักความซาบซึ้งในภาวะตึงามที่เป็นผลของการกระทำนั้น ๆ จนเปลี่ยนมาเป็นธรรมฉันทะ เปลี่ยนแรงจูงใจเปลี่ยนพฤติกรรมในภายหลัง สรุปลแล้วคุณค่าของการละตัณหา คือการได้พบความสุขอย่างแท้จริง เป็นเหตุให้ทุกข์น้อยลงหรือให้ได้รับทุกข์น้อยที่สุดเพราะอาศัยตัณหาละตัณหา เพราะกระบวนการทางจิตใจที่สืบต่อเนื่องกันเป็นกระแสของกิเลสตัณหา ทอยยถูกละไปหรือเปรียบเสมือนยางเหนียวที่ถูกชำระออกด้วยมีดแห่งปัญญา ฉะนั้น

บทที่ ๓

แนวทางการละของบุคคลที่ถูกตัดหาคอบงำในพระไตรปิฎก

พระสังฆธรรมคำสอนของพระบรมศาสดา ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกซึ่งมีจำนวนมากถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ เมื่อจะย่อเนื้อหาคำสอนในพระไตรปิฎกให้เหลือน้อยลงที่สุดจะพบว่าพระพุทธร่องค์ทรงสอนเรื่องทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น ทั้งนี้เพราะทุกข์คือปัญหาสำคัญของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น จุดหมายของชีวิตคือความดับทุกข์จึงจำเป็นที่ทุกคนจะต้องพยายามเข้าถึงโดยผู้วิจัยนำหลักธรรมในพระไตรปิฎกคือหลักอริยสัจและปฏิจจสมุปบาท อันเป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญเพื่อการละตัดหาคอบงำในพระไตรปิฎกเพราะมีพุทธพจน์ที่ว่า “ความสิ้นตัดหาคอบงำ”^๑ เหตุนี้ผู้วิจัยจึงได้กำหนดแนวทางการละตัดหาคอบงำตามแนวอริยสัจและปฏิจจสมุปบาท ส่วนในพระไตรปิฎกโดยมีองค์ประกอบด้วยจำนวน ๖ หัวข้อคือ (๑)ความหมายของการละ (๒)ประเภทของการละ (๓) องค์ประกอบและแนวทางของการละ (๔) ระดับของบุคคลผู้ละ (๕) ประโยชน์ของการละ และ(๖)สรุปท้ายบท ดังต่อไปนี้

๓.๑ ความหมายของการละตัดหาคอบงำในพระไตรปิฎก

เนื่องในความหมายของการละในบทนี้หมายถึงการละตัดหาคอบงำอันเกิดมาจากอริยสัจ ๔ จากบทว่าด้วยทุกข์ขสมุทยสัจ ได้แก่ เหตุให้เกิดทุกข์และในบทปฏิจจสมุปบาทเป็นเหตุสำคัญจากบทที่ว่าด้วยอุปาทานดับ ตัณหาคือดับ ดังนั้น การละหรือแนวทางการละตัดหาคอบงำจึงมีรูปแบบดังนี้

การละเป็นคำภาษาไทย ส่วนคำภาษาบาลีใช้ศัพท์ว่า “ปหาน” หมายถึง การสละ,การกำจัด,การตัดขาด,การกำจัดออก,การสลัดและการละ ปหานะคือวินัยการเพิกถอนความตรีกนิก การกำจัดความกระหาย การระงับความกลัดกลุ้ม ในพระไตรปิฎกได้มีคำจำกัดความหมายดังนี้

การละ^๒ หมายถึงการเพิกถอนความตรีกนิก การกำจัดความกระหาย การระงับความกลัดกลุ้ม การเว้นขาด การปราศจาก การชำระจิต เช่น เว้นขาดจากการพูดจาหยาบคายปราศจากอภิขณาเป็นการชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ผุดผ่องใส การละการตัดรากลอนโคณ เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดซึ่งรากลอนโคณไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มีการเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้^๓

การละหมายถึงการปหาน ดังพุทธพจน์ที่ว่าในปหานสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปหานสัญญาเป็นความหมายรู้การละที่บุคคลเจริญแล้ว เป็นต้น”^๔

การละ หมายถึงการปหาน ดังมีพุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกแห่งปหานสูตร (ว่าด้วยธรรมเพื่อละสิ่งทั้งปวง)ว่า

^๑ ช.ธ.อ. (บาลี) ๘/๓๗-๔๑, ช.ธ.อ. (ไทย) ๘/๕๔-๖๐.

^๒ วิมहा. (ไทย) ๑/๓๘/๒๖.

^๓ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๕/๓๗.

^๔ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๕๕/๑๙๖.

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมเพื่อละสิ่งทั้งปวงแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงฟัง ธรรมเพื่อละสิ่งทั้งปวง เป็นอย่างไร คือ จักขุเป็นสิ่งที่ควรละ รูปเป็นสิ่งที่ควร ละ จักขุวิญญานเป็นสิ่งที่ควรละ จักขุสัมผัสเป็นสิ่งที่ควรละ แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ก็เป็นสิ่งที่ควรละ

โสตะเป็นสิ่งที่ควรละ... ฯลฯ...

ฆานะเป็นสิ่งที่ควรละ... ฯลฯ...

ชีวหาเป็นสิ่งที่ควรละ รสเป็นสิ่งที่ควรละ

ชีวหาวิญญานเป็นสิ่งที่ควรละ ชิวหาสัมผัสเป็นสิ่งที่ควรละ แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ก็เป็นสิ่งที่ควรละ

กายเป็นสิ่งที่ควรละ... ฯลฯ...

มโนเป็นสิ่งที่ควรละ ธรรมารมณ์เป็นสิ่งที่ควรละ มโนวิญญานเป็นสิ่งที่ควรละ มโนสัมผัสเป็นสิ่งที่ควรละ แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นสิ่งที่ควรละ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเพื่อละสิ่งทั้งปวงเป็นอย่างนี้แล^๕

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเพื่อละสิ่งทั้งปวงเป็นอย่างนี้

ดังนั้น การละรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์นี้เป็นการสละความไม่ยึดมั่นถือมั่น เพื่อไม่เป็นกระแสให้มีปัจจัยที่จะสร้างภพสร้างชาติอีกได้

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ได้อธิบายถึงสิ่งที่ควรละไว้ว่า “พระโยคาวจรเมื่อเห็นรูป ย่อมชื่อว่าย่อมละ (กิเลสที่ควรละ) ได้เมื่อเห็นเวทนา ฯลฯ เมื่อเห็นสัญญา ฯลฯ เมื่อเห็นสังขาร ฯลฯ เมื่อเห็นวิญญานโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น) ชื่อว่าย่อมละ(กิเลสที่ควรละได้) เมื่อเห็นจักขุ ฯลฯ เมื่อเห็นชราและมรณะ ฯลฯ เมื่อเห็นธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด ชื่อว่าย่อมละ (กิเลสที่ควรละ) ได้ ธรรมใด ๆ ที่ละได้แล้ว ธรรมนั้น ๆ เป็นอันละได้แล้ว”^๖

ในสังคีติหมวด ๔ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบแล้วว่าปรากฏอยู่ในที่ขนิกาย ปาฏิหารวรรค^๗ ให้ความหมายว่ามีปหานะ (การละ) เป็นที่ยินดี ยินดีในปหานะ มีภาวนาเป็นที่ยินดี ยินดีในภาวนาและไม่ยกตนข่มผู้อื่นเพราะความเป็นผู้มีปหานะเป็นที่ยินดี ยินดีในปหานะ เพราะความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ยินดี ยินดีในภาวนานั้น ภิกษุใดขยันไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่นคงในปหานะ และภาวนานั้น ภิกษุนี้เราเรียกว่า ผู้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์ที่รู้กันว่าล้ำเลิศเป็นของเก่า

ในอรรถกถาปัญจสุทนี ได้ให้ความหมายของการละไว้ว่าเหตุที่การละชื่อว่า ปหานะ โดยอรรถว่าสละ, กำจัด, ละทิ้ง อีกประการหนึ่ง เพราะการละกิเลสนั้นด้วยเพราะทำให้เกิดมีการกำจัด (กิเลส) นั้น ๆ ด้วยการละทั้งหมดนั้น ท่านเรียกว่า “ปหาน”^๘

^๕ ส.ส. (ไทย) ๑๕/ ๒๔/๒๒.

^๖ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๕.

^๗ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๓

^๘ ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑/๑/-๕๑.

ส่วนนักวิชาการได้ให้ความหมายของคำว่า “แนวทางการละ” หรือคำที่ใกล้เคียงกันดังปรากฏในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ ไว้ว่า “แนวทางละ” แยกออกเป็นคำศัพท์ ๒ คำคือ “แนวทางกับละ” คำว่า “แนวทาง” หมายถึง หนทางที่จะปฏิบัติที่วางไว้เป็นแนวส่วนคำว่า “ละ” หมายถึงอาการที่แยกตัวจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวข้องอยู่ เช่น ละถิ่น ละบ้าน ละสมณเพศ; ทั้งไว้ ปล่อยไว้ เช่น การละในฐานที่เข้าใจ เป็นต้น^๙

พจนานุกรมมคธ-ไทย ใช้ศัพท์การละว่า ปหานะ อันมีความหมายถึง การละ การสละ การวาง การปล่อยวาง การทิ้ง ฯลฯ ประหान ประหาณ^{๑๐}

พระธรรมเมธาภรณ์(ระแบบ จิตตภาโณ) ให้ความหมายไว้ว่า การละ เป็นการแสดงถึงการปฏิบัติขัดเกลากิเลสออกไปจากจิตใจของบุคคล ซึ่งก่อให้เกิดผลเป็นความประณีตภายในจิตโดยลำดับ เช่น การข่มความโกรธที่บังเกิดขึ้นในขณะนั้น ๆ หรือข่มความอยากที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ๆ^{๑๑}

พระธรรมธีรราชฆานุมณี (โชดก ญาณสิทธิ) ได้รจนาไว้ในหนังสือวิปัสสนากรรมฐานว่า “ปหานะ” แปลว่าการละ โดยแบ่งออกเป็น ๕ อย่าง คือตทังคปหาน, วิกขัมภนปหาน, สมุจเฉทปหาน, ปฏิปัสสัทธิปหานและนิสสรณปหาน” ทั้ง ๕ อย่างดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒ ผู้วิจัยขอสรุปปหานทั้ง ๕ อย่างอีกครั้งหนึ่งพอสังเขปได้ ดังนี้

๑) ตทังคปหาน เป็นการละกิเลสได้ด้วยองค์ของกรรมฐาน เริ่มตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ ละกิเลสได้ด้วยการกำหนดรู้รูปนามเป็นอารมณ์ มีปัญญาสามารถแยกรูปนามออกจากกันได้เป็นต้นจนกระทั่งถึงโคตรภูญาณและยังสามารถละด้วยศีลซึ่งการละดังกล่าวเป็นการละชั่วคราวเท่านั้น

๒) วิกขัมภนปหาน เป็นการละปริยฎฐานกิเลส คือ นิวรณ์ ๕ ด้วยการข่มไว้ ดุจเอาหินทับหญ้า ด้วยอำนาจแห่งการเจริญสมถภาวนาจนได้อุปจารสมาธิ คือได้บรรลुरुูปฌานและอรุูปฌาน

๓) สมุจเฉทปหาน เป็นการละกิเลสได้โดยเด็ดขาด ด้วยอำนาจแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนา ไปโดยตามลำดับจนถึงมรรคญาณ (อริยมรรค)

๔) ปฏิปัสสัทธิปหาน เป็นการละด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา เช่นเดียวกันกับสมุจเฉทปหานจนจิตสงบเป็นการระงับด้วยอำนาจแห่งผลญาณ

๕) นิสสรณปหาน (การละด้วยการสลัดออกได้) เป็นการละด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา เช่นเดียวกันกับสมุจเฉทปหานและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถออกจากกิเลสได้หมดสิ้นไม่เหลือคืออมตมหานิพพาน เพราะมีสภาวะธรรมที่ละหรือสลัดออกไปจากเครื่องปรุงแต่งทั้งปวง เพราะละตัณหาได้แล้วจึงเป็นผู้สิ้นจากทุกข์ตลอดกาล ซึ่งอยู่เป็นบรมสุขตลอดไปอย่างแท้จริง^{๑๒}

พระคันธสาราภิงคีให้ความหมายการละไว้ว่า ปหานะ หมายถึง การละต้นหากการกำจัดกิเลส กำจัดบาปอกุศลกรรมที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นการปฏิบัติขัดเกลากิเลสต้นหากออกไปจากจิตใจ

^๙ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, หน้า ๖๔๖.

^{๑๐} ป.หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๔๗๕.

^{๑๑} พระธรรมเมธาภรณ์ (ระแบบ จิตตภาโณ), ธรรมปริทัศน์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๒๐.

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๖), หน้า ๕๕.

ของบุคคลให้พ้นจากทุกข์^{๑๓}

สรุปได้ว่าความหมายของการละ (ปหานะ) ตามศัพท์นี้ เป็นการละตัณหาที่เป็นกิเลสเป็นลำดับขั้นตอนให้ลดลงจนถึงละจนหมดสิ้น ด้วยเหตุอันเกิดจากมีตาเห็นรูป มีหูได้ยินเสียง มีจมูกดมกลิ่น เป็นต้น ด้วยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา หาใช่การละโดยทั่วไปของชาวบ้าน อันเป็นการกำจัดเสีย ละเว้น หรือปล่อยวางจากสรรพกิเลสทั้งหลาย

๓.๒ ประเภทของการละในพระไตรปิฎก

เนื่องจากการศึกษาการละตัณหาทำให้พบว่ามีขอบเขตกว้างและเชื่อมโยงกัน จึงมีประเภทของการละที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกนี้ให้เหมาะสม ผู้วิจัยนำมาอธิบายโดยย่อ ดังนี้

ปหานะ ๒ ประการ คือ

๑. สมุจเฉทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด)

๒. ปฏิปัสสัทธิปหานะ (การละด้วยสงบระงับ)

สมุจเฉทปหานะซึ่งเป็นโลกุตตรมรรคและปฏิปัสสัทธิปหานะ ซึ่งเป็นโลกุตตรผลในขณะแห่งผล ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญมรรคที่ถึงความสิ้นไป

ปหานะ ๓ ประการ คือ

๑. เนกขัมมปหานะ เป็นเครื่องสลัดออกจากกาม

๒. อรูปฌาน เป็นเครื่องสลัดออกจากรูปฌาน

๓. นิโรธ เป็นเครื่องสลัดออกจากสังขตธรรมที่เกิดขึ้นอย่างอย่างไรอย่างหนึ่งซึ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้น

กล่าวกันว่าบุคคลผู้ได้เนกขัมมะย่อมละและสละกามได้ บุคคลผู้ได้อรุฌานย่อมละและสละรูปได้ บุคคลผู้ได้นิโรธย่อมละและสละสังขารได้^{๑๔}

ปหานะ ๔ ประการ คือ

๑. เมื่อรู้แจ้งทุกขสังขด้วยการกำหนดรู้ ชื่อว่าย่อมละ (กิเลสที่ควรละ) ได้

๒. เมื่อรู้แจ้งสมุทยสังขด้วยการละ ชื่อว่าย่อมละ (กิเลสที่ควรละ) ได้

๓. เมื่อรู้แจ้งนิโรธสังขด้วยการทำให้แจ้ง ชื่อว่าย่อมละ (กิเลสที่ควรละ) ได้

๔. เมื่อรู้แจ้งมัคคสังขด้วยการเจริญ ชื่อว่าย่อมละ (กิเลสที่ควรละ) ได้

ปหานะ ๕ ประการ คือ

๑. วิกขัมภนปหานะ (การละด้วยการข่มไว้)

๒. ตทังคปหานะ (การละด้วยองค์นั้น ๆ)

๓. สมุจเฉทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด)

๔. ปฏิปัสสัทธิปหานะ (การละด้วยสงบระงับ)

๕. นิสสรณปหานะ (การละด้วยสลัดออกได้)

^{๑๓} พระคันธสาราภิวังศ์, ทางสู่พระนิพพาน, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๖), หน้า ๗๙.

^{๑๔} พุ.ปฏิ. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๓.

การละนิเวศด้วยการข่มไว้ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญปฐมณาน การละทิวฏฐิสังโยชน์ด้วยองค์นั้น ๆ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญสมาธิ ซึ่งเป็นส่วนแห่งการชำระกิเลสสมุจเฉทปหานะ ซึ่งเป็นโลกุตตรมรรคและปฏิบัติสัทธิปหานะซึ่งเป็นโลกุตตรผลในขณะแห่งผล ย่อมมีเฉพาะแก่บุคคลผู้เจริญมรรคที่ให้ถึงความสิ้นไปและนิสสรณปหานะเป็นนิโรธ คือพระนิพพาน^{๑๕}

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรละ สิ่งทั้งปวงควรละคืออะไร คือ จักขุควรละ รูปควรละ จักขุวิญญาณควรละ จักขุสัมผัสควรละ สุขเวทนาทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยที่ควรละ โสตะควรละ สัททะควรละ... ฯลฯ...ฆานะควรละ คันธะ... ฯลฯ ...ชีวหาควรละ รส... ฯลฯ...กายควรละ โผฏฐัพพะ... ฯลฯ...มโนควรละ ธรรมารมณควรละ มโนวิญญาณควรละ มโนสัมผัสควรละ สุขเวทนาทุกขเวทนา หรือเมื่ออทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยควรละ”^{๑๖}

จากประเภทของการละข้างต้นนั้น ได้มีพรรณนาความดังต่อไปนี้

พระสารีบุตรได้แสดงปหานะ (การละ) เอาไว้ถึง ๔ หมวดไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแต่ในประเภทนี้ผู้วิจัยได้นำปหานะ (การละ) มาโดยย่อเพื่อการศึกษาเพียงหมวดเดียวคือปหานะ ๓ ข้อที่ประกอบไปด้วย (๑) ตหังคปหาน การละด้วยองค์นั้น ๆ (๒) วิกขัมภนปหาน การละด้วยการข่มไว้ และ (๓) สมุจเฉทปหาน การละด้วยการตัดขาดดังต่อไปนี้^{๑๗}

๑) ตหังคปหาน

ตหังคปหาน หมายถึงการละด้วยองค์นั้น ๆ ได้แก่การละด้วยองค์ธรรมหรือการละชั่วคราว ในขณะที่นั้น ๆ เป็นการละกิเลสตัดหาด้วยองค์ธรรม ที่จำเพาะกันนั้น คือการละกิเลสตัดหาด้วยองค์ธรรม จำเพาะที่เป็นคู่ปรับกันหากจะให้เข้าใจง่าย ๆ ว่าการละกิเลสตัดหาด้วยหลักธรรมที่เป็นคู่กันหรือเป็นคู่ปรับต่อกัน เช่น การละความโกรธด้วยหลักเมตตา เป็นต้น จึงได้ชื่อว่าการละกิเลสตัดหาได้เพียงชั่วคราว^{๑๘}

ส่วนตหังคปหานที่ปรากฏอยู่ในอรรถกถาปปัญจสูทนี ได้ให้ความหมายของตหังคปหานไว้ว่าการละองค์นั้น ๆ ย่อมมีด้วยวิปัสสนาญาณนั้น ๆ เพราะเป็นปฏิบัติในวิปัสสนาญาณ มีนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้น ดุจการกำจัดความมืด ย่อมมีได้เพราะแสงสว่างแห่งประทีปฉะนั้น คือ ละสักกายทิฐิตด้วยการกำหนดนามรูป ละทิวฏฐิตที่ไม่มีเหตุและมีเหตุไม่เสมอกันด้วยการกำหนดปัจจัย ละความสงสัยด้วยการข้ามความสงสัย อันเป็นส่วนภายหลัง แห่งการกำหนดปัจจัยนั้นนั่นเอง ละความยึดถือของเราของเรา ด้วยการพิจารณากลาปะ (กลุ่ม, กอง) ละสัญญาในธรรมที่ไม่เป็นมรรคว่าเป็นมรรค ด้วยการกำหนดมรรคและอมรรค, การละอุจเฉททิฐิตด้วยการเห็นความเกิดขึ้น, การละสัสสตทิฐิตด้วยการพิจารณาเห็นความเสื่อม, ละความสำคัญว่าไม่น่ากลัวในสิ่งที่น่ากลัวด้วยการพิจารณาเห็นภัยและความ

^{๑๕} ชุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

^{๑๖} ชุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๒๕/๓๕.

^{๑๗} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๐๙.

สำคัญว่าชอบใจ(ยินดี) ด้วยการพิจารณาเห็นโทษ ละอภริตีสัญญา (ความสำคัญว่าน่ายินดียิ่ง) ด้วย นิพพิทานุปัสสนา ละความเป็นผู้ไม่อยากจะหลุดพ้นด้วยญาณคือความเป็นผู้ใครจะพ้นไปละการไม่เพ่ง ด้วยอุเบกขาญาณ ละปฏิโลมในธรรมฐิติและในพระนิพพานด้วยอนุโลม ละความยึดนิมิตในสังขารด้วย โคตรภูญาณ^{๑๙}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายตทั้งหมดทันทันทีไว้ว่า การละด้วยองค์แห่งวิปัสสนา ดังละความ มีดด้วยประทีปที่ลุกโพลงในเวลากลางคืนขณะนั้นอันใด อันนี้ชื่อว่าตทั้งหมดทันทันที ประการแรก คือการละ สักกายทิฏฐิด้วยนามรูปปริเฉทญาณ (กำหนดเห็นเป็นแต่นามรูป) การละอเหตุวิสมเหตุทิฏฐิ (ความ เห็นว่าไม่มีเหตุและเห็นว่าเหตุไม่สม่าเสมอ) และมลทินคือความกัnga ด้วยปัจจัยปริศนญาณ (กำหนดรู้ ปัจจัยของนามรูป) การละสมุหคาหะ (ความถือว่าเป็นกองเป็นก้อน) ว่าเป็นเราเป็นของเรา ด้วยกลาป สัมมสนญาณ (พิจารณาสังเขปเข้าเป็นกลาป) การละอัมคัมคัมคัสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นทางใน ธรรมที่ไม่ใช่ทาง) ด้วยมคคัมคควัญฐานญาณ (วิเคราะห์รู้ทางและมีใช่ทาง) การละอจเจททิฏฐิด้วย อุทยทัสนาญาณ (เห็นความเกิด) การละสัสตทิฏฐิด้วยยทัสนญาณ (เห็นความเสื่อม) การละสภเย อภยสัญญา(ความสำคัญว่าไม่น่ากลัวในสิ่งที่น่ากลัว) ด้วยภยตัญฐานญาณ(เห็นสังขารปรากฏเป็นของ น่ากลัว) การละอัสสาทสัญญา (ความสำคัญว่าปัญญาชั้นนี้เป็นของน่าพอใจ ด้วยอาทินทัญฐานญาณเห็น โทษในปัญญาชั้น) การละอภริตีสัญญา (ความสำคัญว่าน่าอภริมยในปัญญาชั้น) ด้วยนิพพิทานุปัสสนา ญาณ (คำนึงด้วยความเบื่อหน่าย) การละอมุญจิตุกามภาวะ (ความเป็นผู้ใครจะไม่พ้นไป) ด้วยมุญจิตู กัมยตาญาณ (คำนึงด้วยใครจะพ้นไปเสีย) การละอปฏิบัติสังขารนะ (ความไม่คำนึงหาทาง) ด้วยปฏิสัง ขาญาณ (พิจารณาหาทาง) การละอนุเปกขนะ (ความไม่วางเฉย) ด้วยอุเบกขาญาณ (วางเฉยในสังขาร) และการละสังจปฏิโลมคาหะ (ความยึดถือฝืนสังจจะ) ด้วยอนุโลมญาณ (อนุโลมแก่สังจจะ)^{๒๐}

ดังนั้น การละด้วยตทั้งหมดทันทันทีตามแนวทางวิสุทธิมรรคนี้ บังถึงละด้วยองค์นั้นที่ไปตาม วิปัสสนาตามอารมณ์แต่ละขั้นตอนโดยเริ่มตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณจบจบจนถึงอนุโลมญาณ

พระธรรมเมธาภรณ์ อธิบายไว้ว่า เป็นการละได้ชั่วคราวชั่วคราว หมายถึงการละกิเลสได้ชั่ว ครึ่งชั่วคราวเช่น การข่มความโกรธที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ๆ ระวังความอยากที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ๆ เป็นต้นแต่ไม่แน่นอนเสมอไป หากว่าแรงกระแทกกระทบจากภายนอกมีความรุนแรงมาก อาจจะทำให้ความ โกรธหรือความโลภขึ้นได้^{๒๑} และการละด้วยองค์นั้น ๆ หมายถึง การละด้วยองค์แห่งกัมมัญฐาน เช่นใน เวลาเจริญสมถกัมมัญฐาน โดยมีอนุสติเป็นอารมณ์ภาวนาว่า “สัมมาอะระหังหรือพุทโธ” เป็นต้น ในขณะนั้น ตัณหาที่เป็นความอยากหรือความโลภสงบลงไปไม่เกิดขึ้น เพราะกำลังแห่งสมาธิ สมาธิจะ เกิดก็เพราะองค์แห่งกัมมัญฐานที่เราเจริญเป็นปัจจัย ถ้าเจริญกัมมัญฐานอย่างอื่น ๆ เช่น อสุภะ ๑๐ กสิณ ๑๐ เป็นต้น ก็สามารถละกิเลสด้วยกัมมัญฐานนั้นโดยนัยเดียวกัน

สรุปได้ว่าตทั้งหมดทันทันที การละกิเลสตัณหาได้ด้วยอำนาจของตทั้งหมดทันทันทีทรงประกาศ ด้วยศีลเพราะอำนาจกำลังแห่งศีลนี้จะประคับประคองจิตไม่ให้ลุ่มหลงไม่ทะยานอยากไปกับอารมณ์ใน ภายนอกที่เข้ามาถูกต้องโดยมีกำลังของศีลช่วยผลักดันให้หยุดระงับชั่วคราว ฉะนั้น จึงเป็นการละไป

^{๑๙} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗ /๑/๑/-๕๐.

^{๒๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒๖๐-๒๖๑.

^{๒๑} พระธรรมเมธาภรณ์ (ระแบบ จิตภาโณ), ธรรมปริทัศน์, หน้า ๑๒๐.

เพราะการละเฉพาะชั่วคราวจนกว่าจะออกจากสมาธิหรือองค์แห่งฌานไป

๒) วิกขัมภนปหาน

วิกขัมภนปหานหมายถึง การละด้วยการข่มไว้ ที่ปรากฏอยู่ในอรรถกถาปัญจสุทนีได้ให้ความหมายของวิกขัมภนปหานเป็นการละนิวรณ์ธรรม เป็นต้นนั้น ๆ ด้วยสมาธิแยกออกเป็นอุปจารสมาธิ เพราะห้ามความเป็นไป (แห่งนิวรณ์) ดุจการแหวกสาหร่ายบนผิวน้ำโดยใช้หม้อแหวกฉะนั้น^{๒๒}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายวิกขัมภนปหานไว้ว่าเป็นการข่มปฏิกิริยาทั้งหลายมีนิวรณ์ เป็นต้น ด้วยโลกียสมาธิ ดุจข่มสาหร่ายด้วยหม้อที่วาง (กด) ลงในน้ำที่มีสาหร่ายอันใด อันนี้ชื่อว่า วิกขัมภนปหาน อนึ่งการละตัดหาโดยวิธีข่มนิวรณ์ทั้งหลายย่อมมีได้เฉพาะผู้เจริญปฐมฌานเป็นต้นไป เพราะในระหว่างที่เจริญฌานอยู่นั้น บรรดานิวรณ์ทั้งหลายมีกามฉันท์เป็นต้น ย่อมไม่ท่วมทับจิตใจทั้งในขณะที่เข้าฌานและออกจากฌาน ดังนั้น การข่มนิวรณ์จึงสงบระงับไปด้วยอำนาจการละเช่นนั้น^{๒๓}

พระธรรมเมธาภรณ์ อธิบายวิกขัมภนปหานไว้ว่าบุคคลผู้เจริญสมถกัมมัฏฐานคือการทำงานที่บุคคลพึงทำทางจิตใจ อาศัยอารมณ์ของกัมมัฏฐานข้อใดข้อหนึ่งในอารมณ์ ๔๐ ประการ จนสามารถระงับนิวรณ์ธรรมทั้ง ๕ ประการได้ด้วยกำลังฌานที่บังเกิดขึ้นเมื่อฌานบังเกิดขึ้นจะทำหน้าที่ระงับนิวรณ์ ทั้ง ๕ องค์ของฌานก็มี ๕ นิวรณ์ก็มี ๕ การสงบระงับนิวรณ์ไว้ ไม่ได้หมายความว่านิวรณ์จะหมดไปจากจิตใจแต่ตราบใดที่องค์ฌานยังมีอยู่ภายในจิต นิวรณ์ก็เกิดขึ้นกลุ่มรวมจิตใจไม่ได้ เพราะวิตกเมื่อเกิดขึ้นแล้วจะสยบถินมิหระ ความว่องเหงาหวานอน วิจาร เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะสยบวิจิจิจฉา ความเคลือบแคลงสงสัย ปิติเมื่อเกิดขึ้นแล้วจะทำหน้าที่สยบพยาบาท สุขเมื่อบังเกิดขึ้นแล้วจะทำหน้าที่สยบอุทัจจะกุกุจจะ ความฟุ้งซ่าน เอกัคคตาหรือสมาธิ เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะทำหน้าที่สยบกามฉันท์ ดังนั้นตราบใดที่องค์ฌานไม่เสื่อม นิวรณ์จะเกิดขึ้นกลุ่มรวมจิตใจไม่ได้ แต่การสยบ ไว้ด้วยองค์ฌานนี้ โอกาสที่กิเลสจะกำเริบขึ้นได้ หากถูกระทบกระแทกจากภายนอกมาก^{๒๔}

พระคันธสาราภิงค์ อธิบายวิกขัมภนปหานไว้ว่า อันเป็นการละด้วยการสะกดเอาไว้ ได้แก่ การละของบุคคลผู้ได้โลกียฌาน ตราบใดที่ฌานยังไม่เสื่อม กิเลสเหล่านั้นก็ยังคงสงบอยู่ แต่เมื่อองค์ฌานเสื่อมไป กิเลสก็เกิดออกขึ้นมาอีก เปรียบเหมือนศิลาทับหญ้าไว้ หญ้านั้นจะไม่งอก ต่อเมื่อยกศิลาออกหญ้าก็งอกอีกได้ ละด้วยการข่มไว้^{๒๕} คือ ข่มกิเลส เช่น นิวรณ์ ๕ มีกามฉันทะ พยาบาท เป็นต้น ไว้ด้วยอำนาจแห่งสมาธิอันเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานเมื่อได้ฌานแล้ว นิวรณ์ทั้ง ๕ สงบลงเพราะองค์ของฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรณ์ทั้ง ๕ คือ วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถินมิหระ วิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิจิจฉา ปิติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทัจจะกุกุจจะ เอกัคคตาเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ การละกิเลสด้วยอำนาจแห่งฌานนี้เรียกว่า วิกขัมภนปหานเป็นเพียงข่มกิเลสไว้ดูจอก่อน หินทับหญ้า ฉะนั้น ยังละไม่ได้อย่างเด็ดขาด

^{๒๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๒/๑/๓.

^{๒๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒๕๙.

^{๒๔} พระธรรมเมธาภรณ์, **ธรรมปริทัศน์**, หน้า ๑๒๑.

^{๒๕} พระคันธสาราภิงค์, **ทางสู่นิพพาน**, หน้า ๗๙.

สรุปได้ว่าวิกข์ฆณปหานนั้น เป็นการละกิเลสตัณหาได้ด้วยอำนาจการข่มนิวรณ์ทั้งหลาย มีกามฉันท์เป็นต้น ดังนั้น การละกิเลสตัณหาจึงมีได้ด้วยอำนาจวิกข์ฆณปหานทรงประกาศด้วยสมาธิ

๓) สมุจเฉทปหาน

สมุจเฉทปหานที่ปรากฏอยู่ในอรรถกถาปิฎกสูตรนี้ ได้ให้ความหมายของสมุจเฉทปหานไว้ว่าเป็นการละกองกิเลสในสันดานของตน อันนับเนื่องในสมุทัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่าเพื่อละทวิภูฏีทั้งหลายโดยที่กองกิเลสนั้นก็กลับเป็นไปไม่ได้อีกอย่างเด็ดขาดแห่งพระโยคาวจร ผู้ซึ่งว่ามีมรรคนั้น เพราะเหตุที่เจริญอริยมรรค ๔ ได้แล้ว^{๒๖}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายสมุจเฉทปหานไว้ว่า เป็นการละธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นด้วยอริยมรรคญาณอย่างที่มีนหมุนไปอีกไม่ได้ ดุจการละ (คือการทำลายไป) แห่งต้นไม้ที่ถูกสายฟ้าฟาด (ไม่งอกอีก) อันใด อันนี้ชื่อว่าสมุจเฉทปหาน ในบาลีกถาหมายถึงสมุจเฉทปหานนี้ ย่อมมีเฉพาะผู้เจริญชยคามิมรรคเป็นโลกุตตระเท่านั้น^{๒๗}

พระธรรมเมธาภรณ์ อธิบายสมุจเฉทปหานไว้ว่า พระอริยบุคคลที่เจริญสมถกัมมัฏฐาน วิปัสสนากัมมัฏฐาน จนเกิดฉานความรู้ในอริยสัจ ๔ ตามลำดับ สามารถละกิเลสได้อย่างเด็ดขาด เช่น พระโสดาบันละสังโยชน์ได้ ๓ ประการ ที่ท่านละได้แล้วไม่กำเริบอีก การละกิเลสในขั้นนี้ เรียกว่าเป็นกัมมัฏฐาน คือการละโดยเด็ดขาด เพราะฉะนั้นการละโดยเด็ดขาด จึงมีได้เฉพาะพระอริยบุคคล ๔ จำพวกเท่านั้น นอกนั้นยังคงอยู่ในจำพวกตถกคปหานและวิกข์ฆณปหาน ซึ่งหมายความว่า บุคคลคนเดียวกันนั่นเองในช่วงแรกอาจจะเริ่มละกิเลสได้เป็นครั้งคราว เมื่อปฏิบัติไปจนบรรลุฉาน กิเลสด้วยวิกข์ฆณปหานการละได้เด็ดขาดจนบรรลุมรรคผลเป็นพระอริยบุคคล จะมีมากน้อยไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับญาณที่บังเกิดในแต่ละขั้นแต่ละท่าน ที่จะละสังโยชน์ใดก็ตาม สังโยชน์ก็จะไม่กำเริบขึ้นมาอีกเหมือนต้นตาลยอดด้วนไม่มีโอกาสงอกขึ้นได้อีก ฉะนั้น^{๒๘}

สรุปได้ว่าสมุจเฉทปหานนั้น เป็นการละกิเลสตัณหาด้วยอำนาจกำลังสมาธิขั้นสูงสุดจนถึงระดับวิปัสสนาญาณเข้าสู่ผลญาณจนไม่ทำให้กิเลสตัณหาเกิดขึ้นอีกด้วยประการใด ๆ เลย ฉะนั้น การละกิเลสตัณหาด้วยอำนาจสมุจเฉทปหาน พระพุทธองค์ทรงประกาศด้วยปัญญา เพราะปัญญาสามารถชำระกิเลสตัณหาให้หมดสิ้น เข้าสู่ภาวะนิพพานด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ เพราะสงบระงับสังขารทั้งปวงเป็นที่สละคืนอุปาทิทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกิเลสตัณหา เป็นที่ดับสนิทแห่งกิเลสตัณหาทั้งสิ้น

ฝ่ายปรมัตถโชติกะ ให้ความหมายว่า “ปหานกับวิมุตติ” ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ ส่วนความหมายเหมือนกัน ดังมีตารางเทียบดังต่อไปนี้

^{๒๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑/๑/-/๕๑.

^{๒๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒๖๖.

^{๒๘} พระธรรมเมธาภรณ์ (ระแบบ จิตตาโณ), **ธรรมปริทัศน์**, หน้า ๑๒๒.

ปหาน คือการละ	วิมุตติ คือความหลุดพ้น	ได้แก่
ตทั้งคปหาน	ตทั้งควิมุตติ	ศีล
วิกข์มณปหาน	วิกข์มณวิมุตติ	สมาธิ
สมุจเฉทปหาน	สมุจเฉทวิมุตติ	มรรค

ตารางแสดงเปรียบเทียบบพว่าปหาน การละและวิมุตติ การหลุดพ้น^{๒๙}

สรุปได้ความว่าปหานะเป็นการละอันประกอบไปด้วยตทั้งคปหาน ได้แก่ การละด้วยองค์นั้น ๆ เป็นการละชั่วครั้งชั่วคราว วิกข์มณปหาน ได้แก่ การละด้วยการข่มเอาไว้ด้วยองค์มาน อันเป็นการข่มนิรณไว้เพื่อไม่ให้กำเริบนั่นเอง สมุจเฉทปหาน ได้แก่ การละด้วยการเว้นขาด เป็นข้อปฏิบัติ ส่วนวิปัสสนากัมมัฏฐานจนจิตก้าวลงสู่อริยบุคคลระดับพระโสดาบันจนถึงพระอรหันต์ เป็นการละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส การละประเภทนี้ค้นหาไม่กำเริบขึ้นอีกจนละสังโยชน์หมดสิ้น

๓.๓ องค์ประกอบและแนวทางการละในพระไตรปิฎก

การละค้นหาซึ่งจัดว่าเป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้น หากไม่มีการละค้นหาที่เป็นไปตามกระบวนการธรรมอย่างพอเหมาะพอควร จะทำให้เกิดเป็นทุกข์อยู่ร่ำไป การละค้นหาที่เป็นสาเหตุแห่งทุกข์ทางจิตใจโดยอาศัยองค์ประกอบในการละหรือการดับคือ (อวิชชาและการดับค้นหา) ดังนั้น ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจึงนำเสนอความสำคัญขององค์ประกอบการละค้นหา ได้แก่ (๑) กามค้นหา (๒) ภาวค้นหา และ (๓) วิภวค้นหา โดยมีรายละเอียดดังนี้

(๑) กามค้นหา

ในเรื่องกามค้นหานี้หมายถึง หมายถึง ความทะยานอยากในกาม ความทะยานอยากในสิ่งที่น่าใคร่ความทะยานอยากในสิ่งที่น่าปรารถนา” โดยเหตุที่กามค้นหามีความอยากที่ก่อให้เกิดภพเกิดชาติวนเวียนในสังสารวัฏฏ์และมีทุกข์ร่ำไป โดยสาระสำคัญหมายถึงราคะที่เนื่องด้วยกามคุณ ๕ อย่าง ซึ่งผู้วิจัยได้ศึกษาโดยจำแนกกามค้นหาออกเป็น ๕ ประการ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โณภัพพะ เพราะคำว่ากามมีสภาพที่สวยงาม มีรสอร่อยน่ารื่นเริงบันเทิงใจได้แก่กาม ๒ อย่าง แบ่งตามหมวดคือ (๑) วัตถุกาม (๒) กิเลสกาม เหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม เหล่านี้เรียกว่ากิเลสกาม^{๓๐} ถึงกระนั้นก็ตามกามค้นหาท่านแบ่งออกเป็น ๒ อย่างคือ

กิเลสกาม

คำว่า “กิเลสกาม” แปลว่ากิเลสเป็นเหตุให้ใคร่หมายถึงตัวกิเลสที่ทำให้จิตใจเศร้าหมองในที่นี้ท่านหมายถึง ราคะ ความกำหนัด โลภะ ความโลภ อิจฉา ความอยากได้ อิสสา ความริษยาหรือหึง

^{๒๙} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ** ปริจเฉทที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑๑.

^{๓๐} ชู.จ. (ไทย) ๓๐/๖๖-๖๗/๘.

หวง อรติ ความไม่ยินดี อสังตฤทธิ ความไม่สันโดษ กิเลสเหล่านี้เมื่อเกิดขึ้นในจิตใจของบุคคลใด ย่อมทำให้จิตใจของบุคคลนั้นตั้งรกรากระวนระวายและเศร้าหมอง ด้วยอำนาจกิเลสเหล่านั้น ๆ ดังนั้น กิเลสกาามจึงเป็นตัวทำให้จิตใจเศร้าหมอง ลำพังตัววัตถุกาามซึ่งจะกล่าวต่อไปนั้น ถึงจะมีมากมายเพียงใด ถ้าไม่มีกิเลสกาามในใจแล้ว ใจก็ไม่เศร้าหมองไปด้วย กิเลสกาามจึงเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้ใจเศร้าหมอง

วัตถุกาาม

วัตถุกาามแปลว่า พัสตุ หรือสิ่งของอันน่าใคร่ น่าพอใจ น่าปรารถนา ในที่นี้ท่านพรรณนาถึงรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อันเป็นอภิญญาธรรม หรืออารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นกาามคุณ ๕ อย่างโดยที่กาามคุณ ๕ ประการนี้มีประเด็นที่ควรจะต้องพูดถึงดังนี้

(๑)รูป คือ วัตถุสิ่งของทั้งที่มีใจครองและไม่มีใจครองและเป็นสิ่งที่ตาสามารถมองเห็นได้ เช่น คน สัตว์ สิ่งของ บ้าน รถ เสื้อผ้า เครื่องประดับ เครื่องใช้ต่าง ๆ เป็นต้น รวมเรียกว่า “รูปะ” ที่เป็นกาามคุณชนิดหนึ่ง อันเป็นสิ่งที่น่าใคร่ น่าพอใจ น่าปรารถนา

(๒)เสียง หมายถึงเสียง เสียงดนตรี หรือเสียงอันใดอันอยู่ในวิสัยของโสตประสาทจะรับรู้ได้ และเสียงนั้นเป็นที่รัก น่าใคร่ น่าพอใจ น่าปรารถนา

(๓)กลิ่น ได้แก่ กลิ่นของวัตถุสิ่งของต่าง ๆ เช่น กลิ่นน้ำหอม กลิ่นดอกไม้หรือกลิ่นอื่น ๆ เป็นต้น ที่ทำให้ผู้ได้กลิ่นมีความปรารถนา มีความใคร่มีความพอใจและชอบใจในกลิ่นนั้น

(๔)รส คือ รสของวัตถุต่าง ๆ ที่บุคคลบริโภคเข้าไป เช่น รสของอาหารชนิดต่าง ๆ หรือรสของวัตถุอื่น ๆ อันเป็นที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจต่อการบริโภคให้ถูกใจลิ้น

(๕)โณภูฏัพพะ หมายถึง การสัมผัสทางกายกล่าวคือสิ่งที่มากระทบกับกายแล้วเกิดความรู้สึกว่าสิ่งนั้นน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เช่นการสัมผัสกับเพศตรงข้ามการสัมผัสกับเสื้อผ้า หรือการสัมผัสกับที่นอนอันอ่อนนุ่ม เป็นต้น เรียกว่า โณภูฏัพพะทั้งสิ้น

สรุปได้ว่าสิ่งที่สวยงามมีอธิบายได้ว่ารูปชนิดต่าง ๆ มีเสียงชนิดต่าง ๆ มีกลิ่นชนิดต่าง ๆ มีรสชนิดต่าง ๆ มีโณภูฏัพพะชนิดต่าง ๆ น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รักชกพาให้ใคร่พาใจให้กำหนด สมดังพุทธพจน์ที่ตรัสเรื่องกาามคุณเหล่านี้คือ (๑) รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชกพาให้ใคร่นำพาให้กำหนด (๒) เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู (๓) กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก (๔) รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น (๕) โณภูฏัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย เป็นกาามคุณที่อยู่ใกล้ตัว

(๒) ภาวตัณหา

ในเรื่องภาวตัณหานี้หมายถึง ความทะยานอยากในภพ โดยสาระสำคัญหมายถึงราคะในรูปภพและอรูปรภพ เป็นราคะที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ เพราะความอยากประภพภาวตัณหานี้เป็นความอยากที่ยกฐานะสูงชันกว่าความอยากประการที่หนึ่งเพราะเจ้าตัวผู้อยาก อยากมีอยากเป็นสิ่งนั้น ๆ เสียเอง ไม่ใช่แค่ความอยากอย่างที่กามตัณหาอยากหากจะเปรียบเทียบความอยากทั้งสองนี้ ก็สามารถเปรียบเทียบให้เห็นได้ สมมติมีตัณหาในกาามคุณทั้ง ๕ กามตัณหาก็คงมีความอยากเห็นรูป อยากฟังเสียง อยากดมกลิ่น อยากลิ้มรส อยากสัมผัสนี่คือความอยากที่เป็นอยู่ในกามตัณหา ส่วนความอยากที่เป็นส่วนของภาวตัณหาในกาามคุณ ๕ ก็คือ อยากมีรูปหรืออยากเป็นรูปนั้นอยากมีเสียงหรือเป็นเสียงนั้นอยากมีกลิ่นหรือเป็นกลิ่นนั้นอยากมีรสหรือเป็นรสนั้นอยากมีสัมผัสหรือเป็นสัมผัสนั้นความอยากที่เป็น

ภวตัณหาไม่ใช่แค่อยาก แต่อยากมีอยากเป็นสิ่งนั้น หรืออยากเป็นเจ้าของสิ่งนั้น ๆ เสียเองหรืออยากมีสิ่งนั้น อยากเป็นสิ่งนั้นด้วยตัวของผู้อยากเอง จึงถือว่าเป็นความอยากที่ยกฐานะสูงขึ้นมากกว่าภวตัณหาที่ตั้งกล่าวมา หรืออีกอย่างหนึ่งความอยากที่เป็นไปในรูปภพหรือความอยากของรูปพรหมก็เป็นภวตัณหา^{๓๑} ดังนั้น ความอยากที่เป็นภวตัณหาจึงไม่ใช่แค่ความอยากที่มีอยู่ในใจแต่เป็นความอยากมีอยากในสิ่งนั้นเสียเองและเมื่อได้สมอยากแล้วก็อยากให้สิ่งนั้น ๆ เป็นของตนตลอดไป

(๓) วิภวตัณหา

ในเรื่องวิภวตัณหานี้หมายถึง ความทะยานอยากในวิภพ โดยสาระสำคัญหมายถึง ราคะที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ หมายถึง อยากไม่เป็นในสิ่งที่ตัวเองไม่ปรารถนา หรือได้ในสิ่งที่ตัวเองไม่ประสงค์จะมีจะเป็นมันความอยากไม่เป็นจึงเป็นความทุกข์อีกประการหนึ่ง เพราะมันขัดมันเคืองอยู่ในจิตใจ มันฝืนความรู้สึกของใจที่ไม่ต้องการจะเป็นมัน เช่น หนุ่มสาวอยากเป็นหนุ่มเป็นสาวตลอดไปนี้คือ ภวตัณหา แต่พอกาลเวลานานเข้าสภาพของความเป็นหนุ่มสาวได้เปลี่ยนแปลงไป กลายเป็นคนแก่คนเฒ่า การเป็นคนแก่คนเฒ่าก่อให้เกิดการขัดเคืองขึ้นในใจ ไม่พอใจในสิ่งที่ตัวเองเป็นอยู่ นี้คือวิภวตัณหาเพราะมีความอยากไม่เป็นคนแก่ พอแก่โรคร้ายไข้เจ็บก็เข้ามาเบียดเบียน เพราะเจ็บนั้นปวดนี้อยู่ไม่ขาดระยะวัน ๆ กินแต่ยาคนที่ตักอยู่ในสภาพอย่างนี้ จึงมีความอยากไม่เป็นคนแก่นี้จัดเป็นวิภวตัณหา ถึงจะแก่อายุไร้ทนทุกข์กินยาอยู่ประจำไม่ได้ขาด เพียรพยายามทำตามทีหมอสั่งทุกประการถึงกระนั้นก็ยังไม่อยากตาย อยากดำรงชีวิตอยู่ต่อไปนาน ๆ เพื่อดูความสำเร็จของลูกหลานอยากไม่ตายก็คือวิภวตัณหา ส่วนตัวอย่างอื่นอาทิ อยากไม่พลัดพรากจากคนที่รัก อยากไม่อยู่ใกล้กับคนที่เกลียดกัน อยากไม่ถูกตัดผลประโยชน์ เป็นต้น ทั้งหมดนี้ล้วนแต่เป็นวิภวตัณหาทั้งสิ้น

สรุปได้ว่าองค์ประกอบการละตัณหาในสามระดับนี้ เป็นการละอย่างเป็นขั้นตอนมีระบบ โดยเริ่มจากภวตัณหาที่อยากในภวมีรูป เป็นต้น จนถึงวิภวตัณหาที่ความอยากไม่มีไม่อยู่ในสิ่งที่ตัวเองไม่ประสงค์ เป็นความอยากที่ขัดเคืองอยู่ในใจกับภาวะที่ตนเองดำรงอยู่

๓.๔ ระดับของบุคคลผู้ละตัณหา

เมื่อได้ศึกษาในระดับของบุคคลผู้ถูกตัณหาหรืออำนาจแห่งตัณหาเข้าครอบงำแล้วย่อมเป็นผู้กระทำความชั่วได้มากมาย ดังนั้นผู้ที่สามารถละตัณหาได้มี ๒ ลักษณะคือประเภทที่ทำให้ตัณหาเบาบางลดลงกับประเภทที่ละตัณหาได้โดยเด็ดขาด โดยบทนี้ผู้วิจัยจะนำบุคคลตัวอย่างมีแนวทางการละตัณหาในพระไตรปิฎกมาแสดงโดยสังเขปดังนี้

เรื่องพระราชอาชญาผู้ตกอยู่ในอำนาจตัณหา

ในอดีตกาลพระเจ้าพาราณสี ได้มีราชกุมารทั้งสององค์ ทรงตั้งพระเชษฐภคินีเป็นอุปราช สมัยต่อมาเมื่อพระบิดาสวรรคตแล้วไม่ปรารถนาราชสมบัติ ได้ยกราชสมบัติให้แก่กนิษฐภคินีแล้วไปอาศัยอยู่กับเศรษฐีบ้านนอก ต่อมาเมื่อเศรษฐีทราบว่าเป็นราชกุมารก็บอกให้พระองค์ส่งลายพระหัตถ์ไปขอเครื่องบรรณาการจากพระราชามาเพื่อเลี้ยงดูเมื่อราชกุมารถูกรับไว้ให้ไปขอบอญ ๆ จนมี

^{๓๑} สุขีโวภิกขุ, อริยสัจคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๖๒-๖๓.

ตัณหา เจริญยิ่งขึ้นไป ไม่อยากอยู่บ้านนอกแล้วจึงส่งลายพระหัตถ์ถึงพระราชาวา “จงให้ราชสมบัติแก่เรา หรือจะทำการสงครามกับเรา”

เมื่อพระเชษฐภคินีได้ราชสมบัติคืน ดำรงตำแหน่งเป็นพระราชินีแล้วไม่อึดด้วยราชสมบัติ เป็นไปในอำนาจแห่งตัณหาและเป็นไปในอำนาจของความโลภ โดยการถูกหลอกลวงจากคนภายนอกว่ามีเมืองที่มั่งคั่ง ไพศาล ขอให้พระองค์เสด็จไปชิงเอา เมื่อพระราชินีได้สดับแล้วแต่ไม่ได้สอบถามว่าเมืองนั้นอยู่ที่ไหนจนถึงมีความเดือดร้อน มีความเร่าร้อนในสรีระ ล้มป่วยด้วยอาเจียนเป็นโลหิตไม่มีใครสามารถรักษาได้ สมัยนั้นพระโพธิสัตว์สดับข่าวการประชวรของพระราชินีแล้วเข้าไปเฝ้าเพื่อถวายการรักษา ได้สอบถามแล้วได้ทราบความจริงว่าพระองค์ไม่อาจชิงเอาเมืองเหล่านั้นมาครอบครองถึงได้ถวายธรรมเทศนาไปว่า “เพราะบุคคลจะต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงไปกระทั่งสวัญญาณกวีตถุและอวิชญญาณกวีตถุของตนเป็นต้นไป พระองค์ได้ราชสมบัติมาแล้ว จักเสวยในภคแห่งภคทั้ง ๔ จักบรรทมเหนือที่บรรทมทั้ง ๔ จักทรงภูษาทั้ง ๔ คู่ คราวเดียวกันไม่ได้ เพราะชื่อว่าตัณหา เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อพ้นจากอบายทั้ง ๔ ได้” ลำดับนั้น พอสดับธรรมเทศนาจบแล้วพระราชินีทรงละตัณหาด้วย ตทังคปทาน คือการละแบบชั่วคราวแล้วเป็นผู้หายจากโรค^{๓๒} ดังนั้น สรุปได้ว่าเพราะพระเชษฐภคินี เป็นผู้ถูกชักชวนเพื่อให้ได้จึงได้เกิดความอยากที่จะมีสมบัติมาครอบครองในเบื้องต้น ทำให้ตัณหาเข้าครอบงำจิตใจมากยิ่งขึ้นจนอยากครอบครองสมบัติทั้งหมด แต่เมื่อไม่ได้ก็ทุกข์กายทุกข์ใจ

กรณีเรื่องพระนางเขมา

พระนางเขมาผู้เป็นอัครมเหสีของพระราชินีผู้มัวเมาอยู่ในรูปที่สวयงามของตนไม่ปรารถนาจะไปวัดเพื่อฟังธรรมของพระพุทธเจ้า สมัยต่อมาพระราชินีสั่งให้นักกวีแต่งบทเพลงพรรณนาพระเวฬุวันแล้วให้นักพ่อนทั้งหลายบรรเลงอย่างไพเราะจนทำให้พระนางเขมาอยากเข้าไปวัดเวฬุวัน เพื่ออยากเห็นสถานที่งดงาม ลำดับนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยฤทธิ์เพื่อพระนางเขมาเห็นรูปสตรีมีวัยเด็ก วัยสาว วัยคนแก่ เป็นต้น แล้วตรัสว่า “เขมา เธอจงดูความที่รูปร่างนี้ หาสาระมิได้ด้วยพระศาสดาว่า “เขมา เธอจงดูร่างกายอันอาดูร ไม่สะอาด เน่า ไหลออกทั้งข้างบน ไหลออกทั้งข้างล่าง อันคนพาลทั้งหลาย ปรารถนายิ่ง” และตรัสถึงโทษแห่งราคะตัณหาสำหรับบุคคลผู้ข้องอยู่ในกระแสตัณหาอีกว่า “สัตว์ผู้กำหนดแล้วด้วยราคะ ย่อมตกไปอยู่ในกระแสตัณหา เหมือนแมลงมูม ตกไปยังใยที่ตนถักไว้เองฉะนั้น ชีรชนทั้งหลาย ตัดกระแสตัณหาเมื่อนั้นแล้ว เป็นผู้หมดห่วงใย ละเว้นทุกข์ทั้งปวงไป”^{๓๓} ดังนั้น สรุปได้ว่าตัณหาคือความอยากของบุคคลเป็นสาเหตุที่ทำให้หลงใหลเฉพาะสิ่งที่สวयงามมัวเมาแต่อำนาจของราคะจึงเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ แต่เมื่อใดตัดกระแส ก้าวล่วงกระแสตัณหาได้แล้วจึงทำให้พระนางเขมาบรรลุโสดาปัตติผล จากกรณีตัวอย่างของบุคคลที่ละตัณหาได้นั้นจะพบว่า ตัณหาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์ที่เกี่ยวข้องทางจิตใจ เป็นสภาวะที่หลงใหลต่ออารมณ์ทั้งฝ่ายชั่วและฝ่ายดี เมื่อตัดกระแสตัณหาออกแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์

พุทธทาสภิกขุ อธิบายไว้ว่าตัณหาเป็นอารมณ์ทางความคิดเกิดขึ้นในจิตใจ เพราะว่าเชื้อของกิเลสตัณหาจะไม่สิ้นไป รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่เข้ามาแวดล้อมจึงเกิดความคิดทางจิตใจอยู่

^{๓๒} มงคล. (ไทย) ๕/๑๓๙-๑๔๑.

^{๓๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔๗/๑๔๑.

ตลอดเวลาเป็นการเกิดขึ้นทางความคิด^{๓๔}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายไว้ว่าสาเหตุแห่งทุกข์หรือปัญหานั้นมีบุคคลที่เข้าไปสัมพันธ์กับเหตุปัจจัยต่าง ๆ แล้วเกิดเป็นสภาพที่บีบคั้น กดดัน ตัดขาด อึดอัด ในลักษณะต่าง ๆ ควรที่จะพิจารณาหาให้พบแล้วปฏิบัติตามหน้าที่คือปหานะ คือละตัณหาเสียซึ่งเหตุแกนกลางที่อยู่กับชีวิตบุคคลทั้งหลาย คือตัณหาเมื่อประสบทุกข์หรือปัญหานั้นประการควรพิจารณาตัวเหตุแกนกลางด้วยวิธีสืบค้นหามูลเหตุของทุกข์หรือปัญหาแล้วต้องแก้ไขต่อไป^{๓๕}

ลำดับต่อมาเมื่อศึกษาระดับของบุคคลที่มีแนวทางการละตัณหาอันทำให้เบาบางลดลงโดยวิธีการปฏิบัติด้วยการรักษาศีล มีศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ เป็นต้นที่เป็นแบบอย่างแห่งการปฏิบัติเริ่มต้นสร้างจริยธรรมให้ตั้งอยู่ในคุณความดีที่ถูกต้อง

๒. ประเภทพระอริยบุคคลละได้ด้วยองค์ธรรมของมรรคผลนั้น ๆ

(ก) พระโสดาบัน และพระสกทาคามีความสามารถทำกิเลสตัณหาให้เบาบางจากจิตใจตามมรรคและผลของท่านเอง

(ข) พระอนาคามีและพระอรหันต์ท่านสามารถละตัณหาได้อย่างเด็ดขาด^{๓๖}

ประการแรกนั้น เรื่องระดับตัณหาของพระอริยบุคคลนั้น พิจารณาจากความสามารถในการละตัณหาที่เป็นกิเลสของพระอริยบุคคล ๔ ประเภท ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามีและพระอรหันต์ โดยมีสังโยชน์^{๓๗} ได้แก่ ๑) ความเห็นว่าเป็นตัวตน (สัkkายทิฏฐิ) ๒) ความสงสัย (วิจิกิจฉา) ๓) ความถือมั่นศีลพรต (สีลพัตปรามาส) ๔) ความกำหนัดในกาม (กามราคะ) ๕) ความขัดเคือง (ปฏิกัมภ) ๖) ความฟุ้งซ่าน (อุทธัจจะ) ๗) ความไม่รู้ (อวิชชา) เป็นเกณฑ์สำหรับวัดระดับเพื่อแสดงระดับกิเลสตัณหาของพระอริยบุคคลแต่ละประเภท ดังนี้

พระโสดาบัน

พระโสดาบัน คือ ผู้ถึงกระแสแห่งนิพพานหรือผู้ปฏิบัติตนตรงตามทางของพระอริยเจ้า อริยบุคคลระดับนี้เป็นผู้บริบูรณ์ ในศีลบำเพ็ญสมาธิและปัญญาได้ในระดับหนึ่งพร้อมกับละสังโยชน์ ๓ คือ สัkkายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลพัตปรามาส พระโสดาบันจัดเป็นพระอริยบุคคลขั้นต้นในพระไตรปิฎกซึ่งจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท^{๓๘} ได้แก่

๑) เอกพีธี หมายถึงพระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลบริบูรณ์ มีกำลังแห่งสมาธิและปัญญา

^{๓๔} พุทธศาสนิกชน, กิเลสปัญญาปัญญาเฉลย, (กรุงเทพมหานคร: ปราณ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๖๓๕.

^{๓๖} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ, แฉ่นธรรมปฏิบัติ, กรุงเทพมหานคร: มหาลุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๒๖.

^{๓๗} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๔/๒๒๕, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒/๔, อนึ่ง สังโยชน์ ๑๐ จำแนกออกเป็น ๒ ส่วน ได้แก่ สังโยชน์เบื้องต่ำ (โอรัมภาคิยสังโยชน์) หมายถึงสังโยชน์ข้อที่ ๑- ๕ และสังโยชน์เบื้องสูง(อุทัมภาคิยสังโยชน์) หมายถึงสังโยชน์ข้อที่ ๖- ๑๐ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๔/๒๒๕.) สังโยชน์ ๑๐ อย่างนั้น อาจรวมลงในอนุสุมูล ๓ ดังนี้คือ ความกำหนัดในกาม ความติดในรูปภพ และความติดในอรุภพ จัดอยู่ในหมวดโลภะ ความขัดเคือง จัดอยู่ในโทสะ ส่วนความเห็นว่าเป็นตัวตน ความสงสัย ความถือมั่นศีลพรต ความถือตัว ความฟุ้งซ่าน และความไม่รู้ จัดอยู่ในโมหะ.

^{๓๘} อัง. สตตก. (ไทย) ๒๓/๒๑๖/๓๔๙.

พอประมาณ เมื่อไม่สามารถบรรลุผลขั้นสูง เป็นผู้มีพีชคืออรรถภาพเดียวพอตายไปแล้วจะเกิดอีกเพียงครั้งเดียวจะบรรลุผลที่สูงยิ่งขึ้นจนถึงอรหัตผลและนิพพานในภพภูมินั้น

๒) โกลังโกละ หมายถึง พระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลบริบูรณ์มีกำลังแห่งสมาธิและมีปัญญาพอประมาณ เมื่อไม่สามารถบรรลุผลขั้นสูง ตายไปแล้วจะเกิดอีก ๒ ภพ ๓ ภพก็จะบรรลุผลที่สูงยิ่งขึ้นจนถึงอรหัตผลและนิพพานในภพภูมินั้น ๒- ๓ นั้น

๓) สัตตักขัตตุปรมะ หมายถึงพระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลที่บริบูรณ์ มีกำลังแห่งสมาธิและปัญญาพอประมาณ เมื่อไม่สามารถบรรลุผลขั้นสูงได้เป็นผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ ประการได้แล้วไม่ตกไปในอบาย ๔ มีความแน่นอนที่จะบรรลุผลขั้นสูง ตายไปแล้วจะเกิดอีกไม่เกิน ๗ ครั้งจะบรรลุผลที่สูงยิ่งขึ้นจนถึงอรหัตผลและนิพพานในภพภูมินั้น

สรุปได้ว่าพระโสดาบันทั้ง ๓ ประเภทนี้ เป็นผู้มีความสมบัติเหมือนกันคือมีกำลังแห่งศีลที่บริบูรณ์กับกำลังแห่งสมาธิและปัญญาพอประมาณ แต่ช่วงเวลาที่บรรลุผลที่สูงยิ่งขึ้น จนถึงอรหัตผลและนิพพานในภพภูมิต่อไปนั้นกลับไม่เท่ากัน ทั้งนี้เพราะพระอรียบุคคลเหล่านั้นเป็นผู้มีพลังกำลังหรือมีความแตกต่างกันในเรื่องของญาณบารมีและมีข้อแตกต่างกันในเรื่องของอินทรีย์ หรือมีข้อปฏิบัติที่เป็นด้านปฏิบัติที่ไม่เท่ากัน^{๓๙}

พระสกทาคามี

พระสกทาคามีคือผู้ที่อุบัติขึ้นในโลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะสิ้นทุกข์เป็นการบรรลุธรรมระดับที่ ๒ พระอรียบุคคลระดับสกทาคามีนี้เป็นผู้บริบูรณ์ในศีล บำเพ็ญสมาธิและปัญญาได้ในระดับหนึ่ง นอกจากนี้ยังละสังโยชน์ ๓ อย่างคือ สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพพตปรามาสให้หมดสิ้นไปพร้อมกับทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลงอีกด้วย ความเป็นพระสกทาคามีนั้นสะท้อนให้เห็นภาพของพัฒนาการทางจิตที่ได้วิวัฒนาการสูงขึ้นไปตามลำดับ ซึ่งมีแนวโน้มว่าสภาพจิตกำลังยกระดับขึ้นเหนืออำนาจของกิเลสตัณหา

๑. อธิ ปตวา อธิ ปรีนิพพายี คือผู้บรรลุในโลกนี้แล้วปรีนิพพานในโลกนี้เอง หมายถึงบางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้ แล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์จึงดับขันธปรีนิพพานในโลกมนุษย์นี้

๒. ตตถ ปตวา ตตถ ปรีนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้ แล้วปรีนิพพานในเทวโลก หมายถึงบางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้วก็กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรีนิพพานในเทวโลก

๓. อธิ ปตวา ตตถ ปรีนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้วปรีนิพพานในเทวโลกนั่นเอง หมายถึงบางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามี แล้วจุติไปเกิดในเทวโลกมนุษย์แล้วได้บรรลุอรหัตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วปรีนิพพานในเทวโลกนั่นเอง

๔. ตตถ ปตวา อธิ ปรีนิพพายี คือผู้บรรลุในโลกนี้แล้วเกิดในโลกนี้ จึงปรีนิพพาน หมายถึงบางท่านเป็นเทวดาสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก แล้วบรรลุอรหัตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรีนิพพานในเทวโลกมนุษย์นั่นเอง

^{๓๙} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๒๔/๘๘.

๕. อธิ ปตฺวา ตตฺถ นินฺพตฺติตฺวา อธิ ปรินิพฺพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้วไปบังเกิดในเทวโลกหมตอายุ แล้วกลับมาเกิดในโลกนี้จึงปรินิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดาได้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้จึงมาปฏิสนธิในเทวโลก แล้วบรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง

สรุปได้ว่าพระอริยบุคคลระดับสกทาคามีนี้จะไปเกิดในภพภูมิของมนุษย์ เทวดาหรือพรหมตามบุญบารมีแต่จะไม่ไปเกิดในอบายภูมิมีสัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น อีกเลย

พระอนาคามี

พระอนาคามี คือผู้ไม่หวนกลับมาสู่โลกมนุษย์อีก ซึ่งจะปรินิพพานในภพที่อุบัติเท่านั้น เพราะพัฒนาการทางจิตของพระอริยบุคคลระดับนี้กำลังก้าวเข้าสู่ภาวะอิมัตถ์หรือจ่อจุดจบของตัณหา โดยจะไม่เกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาในกามาวจรภูมิหรือรูปาวจรภูมิอื่นใด แต่จะเกิดบนสวรรค์ชั้นสุทธาวาสเพียงแห่งเดียว พระอริยบุคคลระดับนี้เป็นผู้บริบูรณ์ในศีลและสมาธิพร้อมกับบำเพ็ญปัญญาได้ในระดับสูงและละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ได้เด็ดขาด^{๕๐} อนึ่ง พระอนาคามีจำแนกออกเป็น ๕ ประเภทได้แก่

๑) อันตราปรินิพพานยิ หมายถึง พระอนาคามีผู้ไปเกิดบนสวรรค์ชั้นสุทธาวาสเมื่ออยู่ยังไม่ถึงกึ่งหนึ่งของอายุชัยกันิพพาน

๒) อุพหัจจปรินิพพานยิ หมายถึง พระอนาคามีผู้ไม่เกิดบนสวรรค์ชั้นสุทธาวาสอยู่จนอายุพ้นกึ่งหนึ่งของอายุชัยกันิพพาน

๓) อสังขารปรินิพพานยิ หมายถึงพระอนาคามีผู้ไม่เกิดบนสวรรค์ชั้นสุทธาวาสเมื่อนิพพานจะไม่ใช้ความเพียรมากนัก

๔) สสังขารปรินิพพานยิ หมายถึง พระอนาคามีผู้ไม่เกิดบนสวรรค์ชั้นสุทธาวาส เมื่อนิพพานจะต้องใช้ความเพียรมาก

๕) อุทธังโสโตกนิฏฐคามิ หมายถึง พระอนาคามีผู้ไปเกิดบนสวรรค์ชั้นสุทธาวาสชั้นใดชั้นหนึ่งแล้วเลื่อนชั้นขึ้นไปเกิดบนชั้นที่สูงขึ้นจนถึงชั้นอกนิฏฐาจึงนิพพาน

สรุปได้ว่าพระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีนี้ จะไม่เปิดเผยภูมิธรรมหรือคุณวิเศษของตนต่อสาธารณชน เพราะไม่มีความคิดที่จะอวดอ้างหรือยกยอตน ดังกรณีของพระเถระรูปหนึ่งที่มียอมให้ศิษยานุศิษย์ทราบว่าเป็นพระอนาคามีจนกระทั่งท่านมรณภาพ^{๕๑}

พระอรหันต์

พระอรหันต์ คือผู้สิ้นกิเลสตัณหาได้อย่างสิ้นเชิงเพราะทำลายกำแพงสังสารจักรได้เด็ดขาดหมดสิ้นอาสวะกิเลสทั้งหลายทั้งปวง พระอริยบุคคลระดับนี้เป็นผู้บำเพ็ญศีล สมาธิและปัญญาได้อย่างบริบูรณ์พร้อมทั้งละสังโยชน์ได้ทั้งหมด อนึ่ง เพราะพระอริยบุคคลเป็นผู้เจเนจบจากกระบวนการศึกษาตามหลักไตรสิกขาเป็นอเสขบุคคล ผู้ไม่ต้องศึกษาอีกจึงสมบูรณ์แบบด้วยคุณลักษณะพิเศษ ๓ ประการได้แก่ศีล สมาธิและปัญญาพร้อมมีจิตบริสุทธิ์ผ่องใสและพฤติกรรมเป็นเพียงกิริยาที่ประพฤติประโยชน์

^{๕๐} อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๔/๑๒๓.

^{๕๑} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๖/๑๕๓.

ในสังคัม^{๔๒} ทำคุณประโยชน์ต่อสังคมจนกว่าปรินิพพาน อนึ่ง พระอรหันต์จำแนกออกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ (๑)พระอรหันต์แบบสุขวิปัสสกะ (๒)พระอรหันต์แบบสมถยานิก ส่วนพระอรหันต์ ๔ ประเภท ได้แก่ (๑)พระอรหันต์แบบ สุขวิปัสสกะ ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน (๒)พระอรหันต์แบบเตวิชชา ผู้ได้วิชชา ๓ ประการ (๓) พระอรหันต์แบบฉฬภิญญา ผู้ได้อภิญญา ๖ ประการ (๔) พระอรหันต์แบบปฏิสัมภิ ปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภिता ๔ ประการ และพระอรหันต์ ๕ ประเภท ได้แก่ (๑)พระอรหันต์แบบปัญญา วิมุตติ (๒)พระอรหันต์แบบอุทภาควิมุตติ (๓)พระอรหันต์แบบเตวิชชะ (๔)พระอรหันต์แบบฉฬ ภิญญา และ(๕)พระอรหันต์แบบปฏิสัมภิตัปปัตตะ ส่วนในอรรถกถาพระอรรถกถาจารย์ได้แสดง ความหมายของพระอรหันต์ไว้ ๕ นัยคือ (๑)เป็นผู้ไกลจากกิเลส (อารกะ) (๒)กำจัดข้าศึก คือกิเลสหมด สิ้นไปแล้ว (อริหต) (๓) เป็นผู้หักคือหรือทำลายกำแพงสังสารจักรเสร็จแล้ว (อรหต) (๔) เป็นผู้ควรแก่ การบูชาพิเศษของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (อระหะ) และ (๕)ไม่มีที่ลับในการทำบาปทั้งไม่มีความชั่ว เสียหายที่จะต้องปิดบังเอาไว้เลย (นระหะ)^{๔๓}

สรุปได้ว่าสำหรับการบรรลุความเป็นพระอริยบุคคลทุกระดับ มิได้มีข้อจำกัดในด้านวัยวุฒิ กล่าวคือ ทุกคนทุกเพศทุกวัยสามารถละตัณหากำจัดอวิชชาจนได้บรรลุพระอริยบุคคลล้วนเป็นผู้เจริญ ด้วยคุณวุฒิได้โดยปราศจากเงื่อนไขเกี่ยวกับอายุ

เพราะสำหรับบุคคลผู้ที่บรรลุคุณธรรมโสดาบัน จนกระทั่งถึงพระอรหันต์นั้นได้มีวิธีการละ ตัณหานในฐานะการกำหนดรู้ตามนัยพระไตรปิฎก เพื่อที่จะเพียรพยายามกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏใน ขณะปัจจุบันอย่างใส่ใจ ก่อให้เกิดเป็นไตรสิกขาอย่างครบถ้วน คือความสำรวมระวังอินทรีย์ของผู้เพียร พยายามใส่ใจกำหนดจัดเป็นอธิจิตตสิกขา ความรู้ทั่วถึงลักษณะอาการของรูปนามของผู้เพียรพยายาม ใส่ใจกำหนดจัดว่าเป็นอธิปัญญาสิกขาการกำหนดรู้อย่างใส่ใจนี้ทำให้เกิดความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ครบ ถ้วน และรอบด้านที่เรียกว่า “ปริญญา” แบ่งออกเป็น ๓ ชั้นคือ ญาตปริญญา ตีรณปริญญาและ ปหานปริญญา ดังต่อไปนี้

๑) ญาตปริญญา กำหนดรู้ขั้นรู้จักคือรู้ตามสภาวะลักษณะ ได้แก่รู้จักจำเพาะตัวสิ่งนั้นตาม สภาวะของมัน เช่นว่ารูปมีลักษณะสลายตัว เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ สัญญามีลักษณะกำหนด หมายรู้เป็นต้น โดยภูมิแห่งญาตปริญญานั้นเริ่มตั้งแต่กำหนดเห็นรูปนามจนถึงกำหนดปัจจัยของสังขาร คือการตามกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะของอารมณ์ที่กำหนดและเหตุปัจจัยให้อารมณ์นั้น ๆ เกิดขึ้นเอง

๒) ตีรณปริญญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือ รู้ทั่วถึงด้วยปัญญาที่หยั่งลึกลงไปถึงสามัญญ ลักษณะ ได้แก่ รู้ถึงการที่สิ่งนั้น ๆ เป็นไปตามกฎธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่น เห็นเวทนาว่าไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น โดยภูมิแห่ง ตีรณปริญญานั้นเริ่มตั้งแต่การพิจารณาของสังขารในสัมมสนญาณจนถึงอุทยัพพานุปัสสนา (พิจารณา เห็นความเกิดและการดับของสังขารธรรม) ก็คือการตามกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่องจนเห็นแจ้งสามัญญ ในลักษณะของอารมณ์ที่กำหนดนั่นเอง

๓) ปหานปริญญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ จนรู้แจ้งชัดขั้นทั้ง ๕ ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความ ยึดติด เป็นอิสระจากสิ่งนั้น ๆ ได้ ทำให้อ่างทำที่และปฏิบัติต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้อง เช่น เมื่อรู้ว่ารูปนาม

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๒๔๒.

^{๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๖๔.

เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาชัดแจ้งแล้ว ก็ละความมั่นหมายว่าเป็นของเที่ยงแท้ เป็นสุขเป็นตัวตน ในสิ่งนั้นเสียมีสติกำหนดรู้ชัดตามความเป็นจริงวางใจเป็นกลางโดยไม่มีความยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาปล่อยวางได้ โดยภูมิแห่งปหานปริยญาแบ่งเป็นขั้นตามการประหัตถ์ตนหาลงได้

ประการต่อมาคือการละตัณหาด้วยไตรสิกขาตามนัยพระไตรปิฎก โดยเน้นในการฝึกฝนปฏิบัติตามนัยไตรสิกขา เป็นการปฏิบัติที่ประกอบด้วยองค์ของศีล สมาธิและปัญญา ซึ่งเป็นธรรมที่ปหานกิเลสอย่างหยาบ อย่างกลางและอย่างละเอียดให้หมดลงไปได้ ศีลคือความเป็นปกติในแง่ของความประพฤติดีงามของบุคคล ซึ่งมีความสัมพันธ์ที่ดียิ่งเป็นผลดีแก่ชีวิตของตัวเองและคนอื่นทั้งหลายในแง่เครื่องมือของความประพฤติทำให้กายวาจาเรียบร้อยงดงามอยู่ในระเบียบก็ได้^{๔๔} ที่มองเป็นข้อปฏิบัติสำหรับกำจัดกิเลสชั้นหยาบที่แสดงออกทางกายวาจา ชัดเกล้าให้ประณีตขั้นก็ได้ มองในแง่เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมกายวาจาและอาชีวะให้อยู่ในสภาพพร้อมที่จะเป็นพื้นฐานของการฝึกอบรมคุณภาพจิตและการใช้สมรรถภาพของจิตอย่างได้ผล ในระดับสมาธิก็ได้มองในแง่เป็นสภาพปกติทางกายวาจาและอาชีวะของผู้ที่มีชีวิตดีงาม หรือคนที่ได้รับการฝึกอบรมมาดีแล้วสามารถบรรลุภูมิธรรมอันสูงแล้วก็ได้

พระไตรปิฎกมีหลักคำสอนอยู่ว่าธรรมทั้งหลายเกิดจากเหตุเมื่อเหตุดับผล ก็ดับไปด้วยดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในคัมภีร์พระวินัยปิฎก มหาวรรคว่า “กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างที่เราเรียกว่า “ปฏิจจสมุปบาท”^{๔๕} โดยปฏิโลม อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับวิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับนามรูปจึงดับเป็นต้น...”^{๔๖} ด้วยเหตุและผลตามปฏิจจสมุปบาท การที่จะละตัณหาได้นั้นจะต้องละที่ต้นเหตุ เพราะสภาวะธรรมล้วนมีเหตุเป็นแดนเกิดพระไตรปิฎกได้มีการล้างกิเลสอยู่ ๓ ระดับ คือศีล สมาธิและปัญญาดังนี้

๑) การละวิตกกมกิเลสตัณหาด้วยศีล

เป็นการละกิเลสอย่างหยาบด้วยศีล ที่แสดงหรือละเมิดออกมาทางกาย ทางวาจาคือแสดงพฤติกรรมทุจริตทางกายและวาจา ทำให้ล่วงละเมิดศีล กิเลสชนิดนี้ได้แก่ อภิชฌา (ความเพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น ความต้องการที่มากจนคุมไม่อยู่ จนต้องประพฤติดุจริตด้วยการลักขโมย) พยาบาท (ความปองร้ายเป็นความขุ่นแค้นอาฆาตมากจนคุมใจไม่อยู่จนด่าทำร้ายหรือเข่นฆ่าคนอื่น) และมิถฉาทิภูริ (ความเห็นผิดว่าบุญไม่มี บาปไม่มี ชาติหน้าไม่มี นรกไม่มี สวรรค์ไม่มี เป็นต้น จึงเสพสุขด้วยการดื่มสุรา เคล้านารี) วิตกกมกิเลสเป็นกิเลสอย่างหยาบ เพื่อชำระล้างให้เบาบางลงได้ด้วยอำนาจของศีล เช่น ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ และศีล ๒๒๗ เป็นต้น ความเป็นศีลจกบังเกิดขึ้นตามข้อปฏิบัติด้วยหลักวินัยที่สำรวกายวาจาและใจให้เป็นปกติเป็นลักษณะแห่งศีลวิสุทธิ แต่เป็นการทำให้สงบได้เพียงครั้งคราว เฉพาะขณะที่ยังมีการรักษาศีลอยู่เท่านั้น การปหานกิเลสตัณหาในลักษณะนี้ เรียกว่า “ตทังคปหาน”

^{๔๔} ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๙/๖๔.

^{๔๕} ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยและสภาวะธรรมที่อาศัยเกิดขึ้นอันเป็นกระบวนการทางปัจจัยภาพ ซึ่งเป็นสภาวะที่ดำรงอยู่อย่างนั้น แม้ว่าพระตถาคตจะเสด็จอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม เช่น ขรามรณะ เพราะชาติเป็นปัจจัย, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘., ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๒/๒๐/๔๖-๔๗.

^{๔๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๓/๒-๖.

๒) การละปรีถฐานกิเลสตัณหาด้วยสมาธิ

เป็นการทำให้กิเลสตัณหาที่เกิดขึ้นในจิตแล้วคอยกลุ่มรวมอยู่ในจิตใจ แต่ยังไม่ล่วงละเมิดออกมาทางกาย วาจา ยังเป็นวิติกมกกิเลส เมื่อกิเลสเกิดขึ้นในจิต จิตก็จะเป็นอกุศลทำให้ขุ่นมัวและฟุ้งซ่าน กิเลสประเภทนี้ คือโลภะ โทสะ โมหะ นิรวรณ ๕ และอุปกิเลสต่าง ๆ แต่ยังไม่แสดงพฤติกรรมออกมาทางกาย วาจา ยังไม่ล่วงละเมิดศีล เป็นปรีถฐานที่เกิดภายใน เป็นกิเลสอย่างกลางที่เกิดอยู่ในใจสามารถข่มยับยั้งไว้ได้ด้วยอำนาจของสมาธิเป็นกิเลสตัณหา อยู่กับจิตเป็นเวลานานตราบเท่าที่กำลังของสมาธิ ยังมีกำลังอยู่ การทำลายกิเลสหรือการปราบตัณหาในลักษณะนี้เรียกว่า “วิกขัมภนปหาน”^{๔๗}

๓) การละอนุสัยกิเลสตัณหาด้วยปัญญา

กิเลสประเภทนี้ เป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย โดยเป็นกิเลสที่ละเอียดที่สะสมอยู่ในจิตของปุถุชนทุกคน^{๔๘} ถ้ายังไม่มีอารมณ์ภายนอกมากระทบ กิเลสนี้จะยังนอนสงบอยู่จะไม่แสดงออกมา จะแสดงตัวออกมาก็ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยมากระทบหรือกระตุ้น อุปมาเหมือนตะกอนที่นอนอยู่ในก้นแก้ว ถ้าไม่ทันสังเกตให้ดีแล้วจะมองไม่เห็นตะกอนที่นอนก้นที่ยังคอยสะสมอยู่เบื้องล่าง กิเลสชนิดนี้นอกจากพระอรหันต์แล้วย่อมจะนอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดานของสัตว์ทั้งหลายตั้งแต่ปฏิสนธิจิตจนถึงจุติจิต(เกิดจนถึงตาย) อนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่นี้จะต้องปราบด้วยวิปัสสนาญาณ ซึ่งเป็นปัญญาในมรรคจิตทั้ง ๔ เท่านั้นจึงจะไม่กลับหวนขึ้นมาอีก การปราบได้อย่างเด็ดขาดโดยที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนถึงอรหัตตมคคญาณ ด้วยใช้ปัญญาปราบกิเลสตัณหาตัวนี้ออกไปจากตัวตนในลักษณะนี้เรียกว่า “สมุจเฉทปหาน”^{๔๙}

สรุปได้ว่าปหานะหมายถึง การละ การสลละคืน สลัดออกด้วยการเพิกถอนความตรึงนี้ การกำจัดความกระหาย การระงับความกตัญญู การเว้นขาด การปราศจาก การชำระจิตให้บริสุทธิ์ การตัดรากถอนโคน การปหานะ การสลละ การกำจัด การตัดขาด การกำจัดออก การสลัด ปหานวินัย และการระงับเพราะแนวทางการละในทางพระไตรปิฎก มี ๓ ระดับ คือ ระดับศีล ระดับสมาธิและระดับปัญญาตามที่ปรากฏมาแล้วนั่นเอง

๓.๕ ประโยชน์ของการละตัณหาในพระไตรปิฎก

แนวทางการละตัณหาในพระไตรปิฎกมีอุบายที่เป็นประโยชน์แบ่งออกเป็นดังนี้

๑. ระดับขั้นต้น ในขั้นนี้มีหลักศีลธรรม คุณธรรมและจริยธรรมของการอยู่ร่วมกันในครอบครัวจะพัฒนาคุณภาพชีวิตให้มีความรักต่อกัน โดยไม่ผิดข้อศีลธรรมจรรยาที่ทำให้ประพฤตินอกใจต่อกันทั้งยังทำให้จิตใจสงบ บริสุทธิ์จะทำการสิ่งใดคิดสิ่งใดก็จะเลือกคิดเลือกทำแต่ในสิ่งที่ดีเท่านั้น เพราะผู้มีศีลย่อมเป็นคนมีสัมมาทิฐิ ที่เชื่อมั่นต่อกฎแห่งกรรม เมื่อเชื่อมั่นแล้วจะมั่นคงต่อความดีแล้วจะทำประโยชน์สุขให้เกิดแก่คนในครอบครัวมากกว่า เพราะตัณหาของแต่ละคนละลายลงได้จากการศึกษาศีลธรรมที่ดีงามจะส่งเสริมให้คุณภาพชีวิตของสมาชิกครอบครัว ทำหน้าที่ด้วยใจ ที่หนักแน่นมั่นคง

^{๔๗} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๑/๒๘๗.

^{๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๕/๕๐๖.

^{๔๙} พ.อิตติ.อ. (ไทย) ๔๕/๓/๔/-/๖๘.

หากจะต้องเผชิญกับอุปสรรคปัญหาใด ๆ แล้วจะช่วยกันแก้ไขให้ลุล่วงด้วยดี

๒.ระดับขั้นท่ามกลางทำให้บุคคลที่อยู่ในสังคมสงบสุข ไม่มีปัญหาเรื่องการลักขโมย ไม่มีปัญหาอาชญากรรม ฆ่าข่มขืน การทุจริตคอร์รัปชัน เป็นต้น เพราะปัญหาเหล่านี้เกิดจากผู้มีจิตใจหวั่นไหว อ่อนแอต่ออำนาจหรือสิ่งเร้าที่เข้ามายั่วยุ เมื่อผู้มีจิตใจเป็นสมาธิ มีคุณธรรมเข้มแข็ง ย่อมเป็นผู้มีระเบียบ วินัย มีความเคารพกฎกติกา กฎหมาย กฎระเบียบทางสังคมของรัฐ ดังนั้น เมื่อคนในสังคมมีความรู้ที่ดีแล้วนำไปประพฤติปฏิบัติด้วยความจริงจะส่งผลให้สังคมสงบสุขสังคม มีความเจริญก้าวหน้า มีประสิทธิภาพในการทำงานให้สำเร็จได้เพราะบุคคลมีศีลธรรมและคุณธรรมประจำใจ

๓.ระดับขั้นสูงสุด ได้แก่การละอวิชชา ตัณหาหลงไปได้หมดตามลำดับ การละคลายตัณหาที่เป็นความอยากลงได้เมื่อใด เมื่อนั้นความยึดมั่นถือมั่นแม้เพียงเล็กน้อย ก่อให้มีประโยชน์โดยองค์รวมแก่ตัวเอง ผู้อื่นและสังคม เพราะผู้สร้างประโยชน์สูงสุดสำหรับตนเองคือพันทุกข์ เพราะการละตัณหาอันเกิดจากเจริญสติปัญญาตามแนวทางอริยมรรคพร้อมด้วยสติปัญญา จัดเป็นประโยชน์ขั้นโลกุตระ เบื้องปลาย เมื่อจะสรุปประโยชน์การละตัณหาในพระไตรปิฎกได้มีพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้มากด้วยสุขโสมนัสอยู่ในปัจจุบันทีเดียว และเป็นผู้ปรารถนาเหตุแห่งความสิ้นอาสวะทั้งหลาย ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้างคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑)เป็นผู้ยินดีในธรรม ๒) เป็นผู้ยินดีในภavana ๓) เป็นผู้ยินดีในการละ ๔) เป็นผู้ยินดีในปวิเวก ๕) เป็นผู้ยินดีในความไม่พยายาบาท ๖) เป็นผู้ยินดีในธรรมที่ไม่เป็นเครื่องเน้นซ้ำ”

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการนี้แล เป็นผู้มากด้วยสุขโสมนัสอยู่ในปัจจุบันทีเดียวและเป็นผู้ปรารถนาเหตุแห่งความสิ้นอาสวะทั้งหลาย”^{๕๐} ดังนั้นการละตัณหาที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ได้นั้นมีคุณประโยชน์ต่อชีวิตที่จะดำเนินไปในโลก เพราะเป็นผู้มีความสุข ไม่เดือดร้อนไม่ดิ้นรนแสวงหาให้ตรอมกายที่จะเสาะหาวัตถุมาเติมเต็มหรือตรอมใจให้อาตุร

๓.๖ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาพบว่าแนวทางการละตัณหาในพระไตรปิฎกอย่างเป็นระบบนั้นย่อมมีวิธีการหรือแนวทางการละขั้นตอน เพื่อให้ตัณหาลดลงโดยมีวิธีการแต่ละองค์ประกอบ ที่สำคัญของการละตัณหาคืออารมณ์และปัญญาญาณ ซึ่งมีการแสวงหาและการดิ้นรนอย่างเป็นทางการละตัณหาทางกายเกิดขึ้นด้วยการแสวงหาวัตถุสิ่งของมาปรนเปรอให้สมปรารถนา การละตัณหาทางใจสามารถละได้ด้วยการประพฤติปฏิบัติพรหมจรรย์ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎก ซึ่งจะเป็นทั้งการแก้ไขและป้องกันตัณหาคือความอยาก ส่วนผู้ที่ต้องการละตัณหาให้หมดสิ้นไปจะต้องอาศัยตัณหาเพื่อละตัณหาเพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการใช้สติปัญญา ดังนั้น ในการละตัณหาก็คือในการดับตัณหาก็คือ เพื่อให้เป็นการลด ละตัณหาอันจะไม่มีทุกข์ไม่มีโทษในภายหลัง อันจะเป็นการนำไปสู่การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์อีก ฉะนั้น ในบทต่อไปจะเป็นการวิเคราะห์แนวทางการละตัณหาในพระไตรปิฎกอันเป็นแนวทางสิ้นทุกข์ต่อไป

^{๕๐} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๘/๖๐๑.

บทที่ ๔

วิเคราะห์แนวทางการละตัมหาในพระไตรปิฎก

สถานการณ์ในโลกสมัยปัจจุบันนี้มีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วและต่อเนื่องไปไม่หยุดยั้ง เพราะอิทธิพลของเทคโนโลยีที่เป็นวิวัฒนาการสมัยใหม่สอดแทรกเข้ามาเป็นปัจจัยที่ ๕ ของสังคมไทย ดังนั้น เพื่อความเข้าใจชัดเจนในบทที่ ๔ นี้ผู้วิจัยอยากค้นหาแนวทางและวิธีดำเนินการเพื่อละตัมหาตามแนวพระไตรปิฎกให้ถูกต้องเอาไว้ ๔ หัวข้อได้แก่ ๔.๑ แนวทางการละตัมหาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกฝ่ายโลกียะ ๔.๒ แนวทางการละตัมหาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกฝ่ายโลกุตระ ๔.๓ วิเคราะห์แนวทางการละตัมหาในพระไตรปิฎก และ ๔.๔ สรุปท้ายบท ดังต่อไปนี้

๔.๑ แนวทางการละตัมหาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกฝ่ายโลกียะ

ความหลุดพ้นหรืออิสรภาพจากทุกข์เป็นจุดหมายปลายสูงสุด ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในพระไตรปิฎก เพราะหัวใจของพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของทุกข์และการดับทุกข์อย่างถาวร ในคำสอนทางพระไตรปิฎกมีหลายระดับทั้งทางโลกและทางธรรม แต่เมื่อศึกษาค้นคว้าอย่างตีสมบูรณ์แล้วจะพบว่าพระนิพพานเป็นภาวะพ้นจากทุกข์อย่างบริบูรณ์และมั่นคงที่สุด การละตัมหาที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกฝ่ายโลกียะนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงรายละเอียด ที่เป็นแนวทางที่นำมาใช้ถอนกิเลสตัวตัมหาเพื่อเป็นพื้นฐานความเข้าใจมี ๔ ด้านได้แก่ ๑) การให้ (ทาน) ๒) ความสันโดษ (สันตุนฺถิ) ๓) ความอดทน (ขันติ) และ (๔) สมถกรรมฐาน ดังต่อไปนี้

(๑) การละตัมหาด้วยทาน

คำว่า “ทาน” หมายถึงการให้วัตถุที่ควรให้ ส่วนในพระไตรปิฎกเป็นหลักธรรมเบื้องต้นที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจกันและกันได้ เพราะทานเป็นการทำบุญอย่างหนึ่งในบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่าง คือ ทานามัย ทำบุญด้วยการให้วัตถุสิ่งของ (๒) สีสัมย ทำบุญด้วยการรักษาศีล (๓) ภาวนามัย ทำบุญด้วยการเจริญภavana ซึ่งผู้วิจัยขอยกตัวอย่างการทำบุญสำเร็จด้วยการให้เป็นต้นนี้ มาอธิบายเพราะการให้ทานเป็นวิธีการสร้างความดีประการหนึ่งในพระไตรปิฎก ซึ่งมีจุดมุ่งหมายให้บุคคลทั้งหลายขจัดหรือไล่ความตระหนี่ถี่เหนียว(มัจฉริยะ) ให้ออกไปจากจิตใจ เพื่อที่จะได้มีจิตใจที่กว้างขวาง ยังสามารถให้คุณธรรมข้ออื่นเกิดมีขึ้นได้ เช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น ฉะนั้นการให้ทานจึงถือว่าเป็นจริยธรรมพื้นฐานของบุคคลทั้งหลายที่เป็นข้อปฏิบัติมีประโยชน์ ๓ อย่างได้แก่ ๑) มีประโยชน์ในปัจจุบัน ๒) มีประโยชน์เบื้องหน้าและ ๓) มีประโยชน์สูงสุด จากความหมายนี้การให้ทานในพระไตรปิฎกมีหลายประเภทอย่างเช่นทาน สุตฺร พระพุทธเจ้าทรงแสดงทานไว้ ๒ ประเภทคือ ๑. อามิสทาน การให้สิ่งของเป็นทาน ๒. ธรรมทาน การให้ธรรมเป็นทาน มีพรรณนาไว้ว่า ในทาน ๒ อย่างนี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่าธรรมทานประเสริฐกว่าอามิสทานเพราะธรรมทานนำไปสู่ความเป็นสัมมาทิฏฐิ ที่มีความเห็นเป็นแนวถูกต้อง ถูกครรลองแห่งการดำรงชีวิตให้มีคุณภาพที่มีหลักฐาน มีศักยภาพตั้งมั่นต่อแนวทางการใช้ชีวิต

ชีวิตในโลกเป็นแบบอย่างที่น่าไปสู่ความเป็นสัมมาทิฐิ^๑ คือ มีความเห็นถูกต้องสามารถนำชีวิตไปสู่จุดหมายอย่างมีสุขและเป็นเหตุให้พ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏด้วย

ส่วนในอรรถถาจริยาปิฎกได้จำแนกทานออกเป็น ๓ ประการได้แก่

(๑) อามิสทาน ให้สิ่งของเพื่อบำรุงผู้อื่น ตั้งแต่บุคคล คณะและชาวโลกทั้งหมด

(๒) ธรรมทาน ให้การสั่งสอนแนะนำสิ่งที่ดีมีประโยชน์โลกนี้และโลกหน้าสำหรับผู้ที่ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏทั้งยังแนะนำให้รู้จักประโยชน์อย่างสูงสุดคือพระนิพพานสำหรับผู้ไม่ยอมเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

(๓) อภัยทาน ให้ความสงบ ไม่มีอาฆาตผูกแหวแค้นแค้นทั้งหลายทั้งยังมีจิตเมตตาต่อผู้อื่นเป็นนิത്യ การให้อภัยเป็นสิ่งที่ไม่ต้องลงทุนอะไรเลย^๒

อามิสทานคือ การให้วัตถุสิ่งของ การให้ปัจจัย ๔ ได้แก่ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ส่วนธรรมทาน คือการให้คำแนะนำสั่งสอนให้รู้ดีรู้ชั่ว หรือเป็นการแสดงธรรมที่พระผู้มีพระภาคประกาศไว้ดีแล้ว อันเป็นเหตุสิ้นทุกข์และนำสุขมาให้ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า เพื่อเป็นประโยชน์แก่สรรพสัตว์

จริงอยู่ การให้ทานนั้นเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการสร้างความดีในจิตใจ เพราะธรรมดาปุถุชนทั้งหลายมีกิเลส ๓ ประการคือ โลภะ โทสะและโมหะเรียกว่า “อกุศลมูล” ที่เข้าครอบงำอยู่บ่อย ๆ จะต้องละด้วยทาน ศีลและภาวนา (บุญกิริยาวัตถุ ๓) เป็นเบื้องต้น เพื่อจะได้บรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดของชีวิต เพราะทานเป็นตัวแก้โลภะหรือตัณหาในขั้นต้น เมื่อโลภะถูกกำจัดเสียได้ กิเลสที่เหลือได้แก่ โทสะและโมหะนั้นเองก็จะลดน้อยเบาบางลงได้ เปรียบเหมือนแก้ว ๓ ขา หากขาใดขาหนึ่งหักลงไปอีก ๒ ขาที่เหลือก็ทรงตัวอยู่ไม่ได้ ฉะนั้นเมื่อกิเลสตัณหาค่อย ๆ ลดน้อยเบาบางลงไปแล้วในที่สุดปัญญาในการเจริญภาวนาจะตามมาเพื่อผลักดันชีวิตเข้าถึงเป้าหมายคือพระนิพพาน^๓

สรุปได้ว่าการทานให้ทานนั้นเป็นคุณมากมีอันสูงส่งมาก เพราะเป็นเครื่องไหลออกไปแห่งความตระหนี่ภายในใจ ถือได้ว่าผู้ให้ทานอยู่สม่ำเสมอละคลายตัณหาที่เป็นความอยากหรือความโลภได้อย่างมากเพราะแท้จริงแล้วบุคคลเมื่อก้าวโดยอหิชาศัยมี ๒ ประเภท ได้แก่ พวกที่มีความโลภเป็นนิจคิดแต่อยากได้อยู่ร่ำไปและพวกที่ไม่มีความโลภเป็นนิจ มีจิตใจกว้างขวางดุจแม่น้ำ คิดจะให้ทานตามแต่โอกาสอันวอดตลอดเวลาอันสมควรจะเห็นได้ว่าบุคคลชุดที่มีความโลภมีตัณหามากอยากได้อยู่ร่ำไปนั้นมักอยู่ไม่เป็นสุขและเกิดความทุกข์โดยง่ายเพราะคิดจะอยากได้อยากเอาฝ่ายเดียวส่วนจำพวกชุดที่คิดจะรับดังนั้น จะพบได้ว่าผู้ที่ให้ทานบ่อย ๆ เสมอทุกวันจะไม่มีตัณหาคือความอยากได้วัตถุสิ่งของจากคนอื่นเลยถึงแม้จะไปแสวงหาก็กี่เพียงแค่นำมาให้บำรุงชีวิตเท่านั้น มิใช่นำมาปรนเปรอสนองตัณหาตัวเอง ฉะนั้น การให้ทานที่ถูกต้องคือให้โดยไม่หวังผลตอบแทนไม่ต้องการมีชื่อเสียง เกียรติยศเงินทอง แต่เป็นการให้ที่เสียสละให้เป็นประโยชน์แก่ตนเอง และสังคมแท้จริงโดยที่ตัณหาเป็นให้เกิดทุกข์ ส่วนการให้ที่เป็นเหตุให้เกิดสุขใจทั้งเป็นแนวทางให้บุคคลนั้นคลายยึดมั่นถือมั่นด้วย

^๑ ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๙๘/๓๑๙., ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๘/๔๗๓.

^๒ ขุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓/๓๔/๒๒., อง.ปมจก.อ. (ไทย) ๓/๘๑.

^๓ พระมหากษัตริย์ ขวณากิจ (แสนแป้), การศึกษาเรื่องทานในพระไตรปิฎกที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทย, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๒.

(๒) การละตัณหาด้วยสันโดษ

คำว่า “สันโดษ” ความสันโดษ ฝ่ายบาสิเป็นสนตุฎฐิ หมายถึง ความยินดีในสิ่งที่ตนมีอยู่ในสิ่งที่ตนได้ตามความหมายและประเภทของสันโดษที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มัจฉลัตถปิณี ดังต่อไปนี้

๑) ยินดีตามมี (สะเกนะ สันโดษ) หมายถึง ยินดีในสิ่งที่ตนมีอยู่ เช่น ตัวเอง พ่อแม่ บุตร ภรรยาหน้าที่การงาน ประเทศชาติ เป็นต้น ในแง่ของเทคโนโลยีก็คือการยินดีในสิ่งที่ตนมีอยู่และสิ่งนั้นยังสามารถทำประโยชน์ได้ ไม่ใช่วิ่งไปตามกระแสสังคมด้วยการแสวงหาเทคโนโลยีรุ่นใหม่อยู่เรื่อยไป อันเป็นการสิ้นเปลืองโดยใช่เหตุ รวมถึงการยินดีในเทคโนโลยีที่เป็นภูมิปัญญาของไทยเองซึ่งจะช่วยให้ลดเงินตราที่รั่วไหลออกนอกประเทศด้วย

๒) ยินดีตามได้(สะเตนะ สันโดษ) หมายถึง ยินดีในสิ่งที่ตนได้มาหรือในสิ่งที่ได้ ไม่ว่าจะสิ่งนั้นจะประณีตหรือเลวอย่างไรก็ตาม อันเป็นเครื่องบรรเทาการยึดติดในสิ่งที่เลิศ ดีกว่า แพงกว่าหรือได้รับความนิยมนกว่าที่เป็นไปตามค่าที่คนในสังคมกำหนดขึ้นเพื่อวัดค่าของคน

๓) ยินดีตามควร(สะเมนะ สันโดษ) หมายถึง ยินดีตามความเหมาะสมในเรื่องนี้คือ (๑)สิ่งที่ได้มา (ยถาลาภสันโดษ) ซึ่งได้สิ่งใดมาก็ยินดีในสิ่งนั้นเพื่อบรรเทาทุกข์ที่เกิดจากการได้ในสิ่งที่ไม่ดี (๒) สถานภาพหรือความสามารถของเรา (ยถาพลสันโดษ) เพราะมนุษย์แต่ละคนมีความสามารถในแสวงหาที่ต่างกัน เช่น ความรู้ ตำแหน่งหน้าที่การงาน ฐานะทางเศรษฐกิจ เป็นต้น (๓)ความถูกต้อง ไม่ผิดกฎหมายหรือศีลธรรม (ยถาสารูปสันโดษ)^๕ เช่น ยินดีในรายได้ที่เกิดจากการประกอบสัมมาชีพแม้ว่าจะมีเพียงเล็กน้อยก็ตาม แต่จะไม่ยินดีกับเงินทองจำนวนมากที่เกิดจากทำทุจริต ผิดกฎหมายและศีลธรรม เช่น การค้าขายยาบ้า การคอร์รัปชั่น เป็นต้น

สรุปได้ว่าแนวทางการละตัณหาที่มีความสันโดษเป็นข้อปฏิบัติตามหลักการที่ได้กล่าวไว้คือ ความสันโดษในสิ่งที่เสพ แต่ไม่สันโดษในกุศลธรรม หมายถึง มนุษย์ควรยินดี พึงพอใจในสิ่งที่ตนมี ในสิ่งที่ตนมี ในสิ่งที่ตนได้มาอย่างถูกต้องชอบธรรม ซึ่งมนุษย์ต้องพัฒนาตนและสังคมให้ก้าวหน้าต่อไปอย่างถูกต้อง สร้างสรรค์โดยใช้เทคโนโลยีให้เกิดประโยชน์สูงสุด ซึ่งความสันโดษจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมนุษย์มองเห็นผลดีและความจำเป็นของหลักธรรมข้อนี้ต่อการดำเนินชีวิตที่ต้องอาศัยเทคโนโลยี เช่น ถ้ามนุษย์หาความสุขจากการเสพเทคโนโลยี ก็จะจมอยู่ในกระแสของตัณหาที่เป็นสาเหตุของปัญหาต่าง ๆ ทางสังคม ยากที่จะพัฒนา แต่ถ้ามนุษย์หาความสุขจากการสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ด้วยเทคโนโลยี แสงสว่างแห่งปัญญาจะฉายต่อมา และจะสามารถดำเนินไปในวิถีแห่งการพัฒนา^๕ แห่งชีวิตให้ใจยินดีกับสิ่งที่มีอยู่ไม่คิดโลภอยากได้สิ่งของผู้อื่นเพราะเป็นผู้ยินดีพอใจหรือพอประมาณของตนเท่านั้น

(๓) การละตัณหาด้วยขันติ

การดำเนินชีวิตของบุคคลทั้งหลายในยุคปัจจุบันนี้ มักพบเห็นกับอารมณ์ภายนอกเข้ามาเข้ามายวนใจให้หลงไหลอยู่ตลอดเวลา เช่น เทคโนโลยีอันทันสมัย วัตถุสิ่งของที่ชวนให้ตื่นตา ตื่นใจ นานาประการ เป็นต้น หากไม่มีหลักขันติคือความอดทนเข้ามายับยั้งตัณหาแล้วย่อมจะทำให้บุคคลนั้น

^๕ มงคล. (ไทย) ๔/๔๘-๔๙.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๔๑.

เป็นคนที่อ่อนแอหวั่นไหวและหลงใหลไปตามสภาพแวดล้อมที่เข้ามากระตุ้นเตือนใจตลอดเวลา ความอดทนมาจากศัพท์บาลีว่า “ขันติ” หมายถึงความอดทนต่อสิ่งที่เป็นรูปธรรมที่บุคคลกำลังประสบ เช่น ความหิว ความอยาก ความร้อน เป็นต้น และต่อสิ่งที่เป็นนามธรรม เช่น ความโลภ ความโกรธและความหลง เป็นต้น อันเป็นการรักษาสภาพะปกติของจิตเอาไว้ได้ แม้จะมีเรื่องหรือมีอารมณ์เข้ามาเข้ายวนมาช่วยยู่ให้ยินดีพอใจหรือไม่พอใจก็ตาม อันเป็นการรักษาสภาพะปกติของจิตเอาไว้ ถ้ากล่าวโดยลักษณะของขันติแล้วจะมี ๒ ประเภทคือ

๑) ขันติคือความอดทนเมื่อว่าโดยสาระสำคัญแล้วมี ๒ นัยที่ปรากฏอยู่ในโอวาทปาฏิโมกข์ ได้แก่ ขันติ หมายถึงความอดทน (ตติขานันติ) เป็นการอดทนทั้งต่ออารมณ์ที่ไม่พึงประสงค์ เช่น ความโกรธ ความเกลียดที่เกิดจากการได้ยิน ได้เห็น หรือได้สัมผัสกับสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา เป็นต้น และขันติที่เป็นธรรมที่ทลายกิเลส (ตปขันติ) เนื่องจากพลังแห่งขันติจะทำหน้าที่ในการต่อต้านอารมณ์ทั้งที่พึงพอใจและไม่พอใจ ซึ่งทำให้กิเลสไม่สามารถครอบงำจิตและทำให้มนุษย์ผ่านพ้นช่วงวิกฤติของชีวิตไปได้

๒) อธิวาสนขันติ หมายถึง ความอดทนที่สามารถระงับ ยับยั้งกิเลส เช่น ควบคุมจิตไม่ให้โกรธเมื่อถูกคนอื่นด่าหรือทำร้าย เป็นต้น^๖

สรุปได้ว่าขันติคือความอดทน มีความสำคัญยิ่งต่อการดำเนินชีวิต และการบรรลุเป้าหมายของมนุษย์อย่างมากเพราะคุณธรรมข้อนี้เป็นเครื่องควบคุมจิตให้อยู่ในภาวะที่ปกติไม่แสดงอาการที่ผิดปกติเพราะอำนาจกิเลสตัณหา ไม่ทอดยงต่ออุปสรรค ทั้งเป็นข้อปฏิบัติฝ่ายกุศลธรรมที่ส่งผลให้มนุษย์ผู้มีขันติธรรมผ่านพ้นปัญหาและอุปสรรคไปได้ด้วยดี

(๔) การละตัณหาด้วยสมถกรรมฐาน

ในการเจริญสมถกรรมฐานมีจำนวนถึง ๔๐ กอง เพื่อเป็นอารมณ์สำหรับบริกรรมภาวนา โดยจัดเป็นหมวดได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรูป ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ และจตุธาตววัตถวน ๑ โดยจำแนกการปฏิบัติสมถกรรมฐานแต่ละหมวดดังนี้

หมวดที่ ๑ ได้แก่ กสิณ แปลว่า การเพ่ง สิ่งที่เพ่ง ใช้หมายถึงเครื่องหมายจูงใจ หรือวัตถุสำหรับเพ่งเพื่อยึดเหนี่ยวดึงใจไว้เวลาทำกรรมฐาน เปรียบเสมือนหลักสำคัญสำหรับผูกเชือกที่ล่ามสัตว์ไว้^๗ มี ๑๐ อย่าง คือ ๑.ปฐวีกสิณ เพ่งดิน ๒.อาโปกสิณ เพ่งน้ำ ๓.เตโชกสิณ เพ่งไฟ ๔.วาโยกสิณ เพ่งลม ๕.นิลลกสิณ เพ่งสีเขียว ๖.ปีตกสิณ เพ่งสีเหลือง ๗.โลหิตกสิณ เพ่งสีแดง ๘.โอทาทกสิณ เพ่งสีขาว ๙.อาโลกกสิณ เพ่งแสงสว่างและ ๑๐. อากาสกสิณ เพ่งความว่างเปล่า เพราะการเพ่งวัตถุ ๑๐ ประการเหล่านี้เพื่อดึงดูดจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ไม่ออกแวกไปทางอื่นจึงทำให้เกิดสมาธิเร็ว

หมวดที่ ๒ อสุภะ ๑๐ อย่าง ที่แปลว่าสภาพอันไม่งาม ไม่สวย ไม่ดีคือไม่น่าชื่นชมน่าระอา น่าเกลียดชากศพในสภาพต่าง ๆ ที่เป็นอารมณ์ ให้ละตัณหา ให้ละสิ่งสวยงามออกไปเป็นสภาวะของ

^๖ ซีโรชิตี เกิดแก้ว, *โลกทัศน์กับการดำเนินชีวิต*, กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, ๒๕๕๔, หน้า ๒๑๘.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๔๔.

สมถกรรมฐานหมายถึงซากศพที่อยู่ในสภาพต่าง ๆ เรียกว่าสุภณิมิต หมายถึงสภาพอันไม่งามซึ่งเป็น อารมณ์สมถกรรมฐานในชั้นปฐมฌานคือ ๑) อุทุมตกะ ซากศพที่เน่าพองขึ้นอีก ๒) วินีลกะ ซากศพ ที่มีสีเขียวคล้ำคละด้วยสีต่าง ๆ ๓) วิบุพพะกะ ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มตามที่แตกปรือออก ๔) วิจฉิท ทกะ ซากศพที่ขาดจากกันเป็นสองท่อน ๕) วิกขายิตกะ ซากศพที่เน่าเปื่อยและถูกสัตว์จิกทิ้งกัดกิน ๖) วิกขิตตกะ ซากศพที่เน่าเปื่อยและกระจายกระจายไป ๗) หตวิกขิตตกะ ซากศพที่เน่าเปื่อยถูกสับฟัน บั่นเป็นท่อน ๆ ๘) โลहितกะ ซากศพที่มีโลหิตอาบเรียราดอยู่ ๙) ปุหุวะกะ ซากศพที่เน่าเปื่อยมีหนอน คลาล่าเต็มไปหมด ๑๐) อัฏฐิกะ ซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูกท่อน โดยที่อสุภะเหล่านี้ ถ้าใช้เป็นอารมณ์กรรมฐานเรียกรวมว่า อสุภกรรมฐานก็ได้^๘ เพื่อเป็นการพิจารณาชั้น ๕ ตามเป็นจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนเพื่อพิจารณาเป็นประจำแล้วจึงละคลายตัณหาลงได้

หมวดที่ ๓ อนุสสติ ๑๐ ประการ

อนุสสติ หมายถึง การตามระลึกถึงคุณของหลักธรรมมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ดังนี้

๑. พุทธานุสสติ ระลึกถึงพระพุทธเจ้า คือน้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระองค์
๒. ธัมมานุสสติ ระลึกถึงพระธรรม คือน้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระธรรม
๓. สังฆานุสสติ ระลึกถึงพระสงฆ์ คือน้อมจิตระลึกถึง และพิจารณาคุณของพระสงฆ์
๔. สีลานุสสติ ระลึกถึงศีล และพิจารณาศีลของตนที่ได้ประพฤติบริสุทธิ ไม่ต่างพร้อย
๕. จาคานุสสติ ระลึกถึงจาคะ ที่ตนได้บริจาคแล้วและพิจารณาเห็นคุณธรรมคือความแผ่เสียสละที่มีในตน
๖. ทเวตานุสสติ ระลึกถึงเทวดา หมายถึงเทวดาที่ตนเคยได้รู้ได้ยินมาและพิจารณาเห็นคุณธรรมซึ่งทำคนให้เป็นเทวดาตามที่มีอยู่ในตน
๗. มรณานุสสติ ระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา พิจารณาให้เกิดความไม่ประมาท
๘. กายคตาสติ สติอันเป็นไปในกาย หรือระลึกถึงเกี่ยวกับร่างกายคือกำหนดพิจารณากายนี้ให้เห็นว่าประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ คืออकार ๓๒ อันไม่สะอาด ไม่งาม น่าเกลียด เป็นวิถีสรรพท้าว ทนสภาวะของกายนี้ มิให้หลงใหลมัวเมา
๙. อานาปานัสสติ มีสติกำหนดตามลมหายใจเข้า-ออกให้รู้สึกตัวตลอดเวลา
๑๐. อุปสมานุสสติ ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบคือนิพพาน และพิจารณาคุณของนิพพานอันเป็นที่หายร้อนดับกิเลสและไร้ทุกข์^๙

หมวดที่ ๔ พรหมวิหาร ๔ ประการ

พรหมวิหาร ๔ แปลว่า ธรรมอันเป็นเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ, ธรรมอันเป็นเครื่องอยู่ของ พรหม, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ, หลักความประพฤติที่ประเสริฐบริสุทธิ์, ธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหลักใจ และกำกับความประพฤติจึงจะชื่อว่าดำเนินชีวิตหมดจด และปฏิบัติตนต่อมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายโดยชอบเป็นธรรมของผู้ใหญ่ หมายถึง ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความเป็นพรหมผู้ประเสริฐ โดยเป็นธรรมที่ ปฏิบัติได้ทั่วไปมี ๔ ประการได้แก่เมตตา กรุณา มุทิตาและอุเบกขาซึ่งหลักพรหมวิหารมีอธิบายดังนี้

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗.

^๙ วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๒๔๖-๓๒๑.

๑. เมตตา ความรัก ความปรารถนาดี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข
๒. กรุณา ความห่วงใย ความสงสารคิดจะช่วยให้ผู้อื่นพ้นจากความทุกข์
๓. มุทิตา ความพลอยยินดี ความดีใจด้วย เมื่อผู้อื่นได้ดี ได้รับความสำเร็จ
๔. อุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ เมื่อคนอื่นได้รับความวิบัติ^{๑๐}

พรหมวิหาร ถ้าใช้เป็นอารมณ์สมถกรรมฐาน เรียกว่า อัปมัณฺญา การเจริญพรหมวิหาร จำนวนถึงมี ๔ ประการดังที่ปรากฏในมหาโควินสูตรที่เป็นการแสดงวิธีเจริญพรหมวิหารของมหาโควินพรหมณ์ได้สาธยายแก่สาวกไว้ว่า

มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถาน ด้วยเมตตาจิตอันไพบุลย์ เป็นนหัทคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มี ความเบียดเบียนอยู่

มีกรุณาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถาน ด้วยกรุณาจิตอันไพบุลย์ เป็นนหัทคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มี ความเบียดเบียนอยู่

มีมุทิตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถาน ด้วยมุทิตาจิตอันไพบุลย์ เป็นนหัทคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มี ความเบียดเบียนอยู่

มีอุเบกขาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถาน ด้วยอุเบกขาจิตอันไพบุลย์ เป็นนหัทคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มี ความเบียดเบียนอยู่มหาโควินพรหมณ์แสดงหนทางแห่งความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพระพรหมในพรหมโลกแก่เหล่าสาวก^{๑๑}

หมวดที่ ๕ อรูป ๔ ประการ

คำว่า “อรูป” หมายถึง อารมณ์ของกรรมฐานที่ไม่มีรูปหรือฉานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ มีอยู่ ๔ อย่างคือ

๑. อากาสนัญญายตนะ ภาวะอากาศว่างเปล่าหาที่สุดมิได้
๒. วิญญานัญญายตนะ ภาวะวิญญานหาที่สุดมิได้
๓. อากิญจัญญายตนะ ภาวะที่ไม่มีอะไร
๔. เนวสัญญานาสัญญายตนะ ภาวะที่มีก็มีไซ้ ไม่มีก็มีไซ้^{๑๒}

หมวดที่ ๖ อหारेปฏิกูลสัณฺญา

คำว่า “อหारेปฏิกูลสัณฺญา” ความหมายสำคัญในอาหารที่เป็นของบริโภคนั้นเห็นว่า เป็นของปฏิกูลน่าเกลียดจนไม่ยินดีติดใจในรส วัตถุประสงค์คือต้องการให้ไม่ติดในอาหาร ไม่ติดในรสชาติของอาหาร ไม่เห็นแก่กินตามมารยาททางสังคมเป็นการกินอาหารที่ต้องการมีพลังกำลังเพื่อยู่กับโลก

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๘๔.

^{๑๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๗/๒๕๖.

^{๑๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๖๑.

ที่สร้างคุณประโยชน์^{๑๓} เป็นการกินอาหารเพื่อยังชีพให้เป็นที่ไปตามธรรมชาติ มีเรี่ยวแรงต่อการประพฤติปฏิบัติธรรมให้เป็นประโยชน์ต่อไป

สรุปได้ว่าสมถกรรมฐานนั้นเป็นอุบายสงบใจ ที่ทำให้ตัณหาไม่มีอารมณ์ทะยานอยากกับสภาวะของรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์ โดยเหตุที่เมื่อบุคคลผู้เข้าถึงภาวะสมาธิที่แบบแน่นอนอยู่ในองค์แห่งฌานจนทำให้ใจแน่วหนึ่งที่เป็นอารมณ์แห่งองค์ฌานตามกำลัง ดังนั้นสำหรับผู้ปฏิบัติตามกระบวนการธรรมการละตัณหา ฝ่ายโลกียะนี้ย่อมส่งผลผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมดีแล้ว ได้มีความสามารถที่จะละตัณหา ลดความอยากให้สงบอย่างสมบูรณ์ที่สุดต่อไป

๔.๒ แนวทางการละตัณหาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกฝ่ายโลกุตตระ

ความหลุดพ้นหรืออิสรภาพจากทุกข์เป็นจุดหมายปลายสูงสุด ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในพระไตรปิฎก เพราะหัวใจของพระพุทธศาสนาได้แก่เรื่องของทุกข์และการดับทุกข์อย่างถาวรในคำสอนทางพระไตรปิฎกมีหลายระดับทั้งทางโลกและทางธรรม แต่เมื่อศึกษาค้นคว้าอย่างดีสมบูรณ์แล้วจะพบว่าพระนิพพานเป็นภาวะพ้นจากทุกข์อย่างบริบูรณ์และมั่นคงที่สุด การละตัณหาที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกฝ่ายโลกุตตระนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงรายละเอียดที่เป็นกระบวนการที่นำมาใช้ถอนกิเลสตัณหาเพื่อเป็นพื้นฐานความเข้าใจดังต่อไปนี้

(๑) แนวทางการละตัณหาในอริยสัจ

คำว่า “อริยสัจ” หมายถึง ความจริงอันประเสริฐหรือความจริงของอริยบุคคล ดังที่มีพระบาลีว่า “จตตาริมาณี ภิกขเว อริยสัจจانی กตมานิ จตตาริ ทุกขัง อริยสัจจํ ทุกขสมุทโย อริยสัจจํ ทุกขนิโรธอ อริยสัจจํ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจจํ” แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการนี้ อริยสัจ ๔ ประการ อะไรบ้าง ได้แก่ (๑) ทุกข์ คือ สภาพที่ทนได้ยาก (๒) ทุกขสมุทัย คือ สาเหตุให้เกิดทุกข์มีตัณหาเป็นต้น (๓) ทุกขนิโรธ คือ ความดับทุกข์ (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา แนวทางปฏิบัตินำไปสู่ความดับทุกข์มีสัมมาทิฐิ^{๑๔} เป็นต้น

จากอริยสัจ ๔ ข้างต้นนี้ผู้วิจัยจะนำหลักสมุทัย คือสาเหตุเกิดทุกข์มาพรรณนาโดยสังเขป ดังนี้ การที่จะรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ให้สมบูรณ์แบบนั้น ต้องประกอบไปด้วยญาณ ๓ อย่างได้แก่

๑. สัจจญาณ คือ ความเข้าใจในความจริงเกี่ยวกับอริยสัจ โดยเข้าใจว่าความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักเป็นทุกข์ แม้ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นอย่างทุกข์

๒. กิจจญาณ คือความเข้าใจต่อหน้าที่พึงปฏิบัติ โดยมีหน้าที่ควรกำหนดรู้ ต่อทุกขอริยสัจ ควรละ ต่อทุกขสมุทัยอริยสัจ ควรทำให้แจ้งต่อทุกขนิโรธอริยสัจ ควรเจริญต่อทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจเมื่ออธิบายให้เข้าใจง่าย ๆ ดังนี้

(๑) การกำหนดรู้เป็นกิจในทุกข์ หมายถึงการศึกษาอย่าง เข้าใจให้รู้จักสภาวะที่เป็นทุกข์

^{๑๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๑๘๕.

^{๑๔} ส.ม.(บาลี) ๑๙/๑๖๗๘/๕๓๔., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๗๓/๕๘๔.

ตามเป็นจริงทำความเข้าใจต่อปัญหาพร้อมกับกำหนดขอบเขตปัญหาให้ชัดเจน เพื่อช่วยให้ดำเนินการต่อไปให้ถูกต้องกับปัญหา เรียกว่า “ปริยญา”

(๒) การละเป็นกิจในสมุทัย หมายถึงการกำจัดเหตุแห่งทุกข์ ทำสิ่งที่เป็นสาเหตุแห่งทุกข์ให้จางคลายไป เรียกว่า “ปหานะ”

(๓) การทำให้แจ้ง เป็นกิจในนิโรธ หมายถึง การประจักษ์แจ้งภาวะการดับทุกข์หรือภาวะหมดปัญหาจนบรรลุจุดหมายที่ต้องการ เรียกว่า “สัจฉิกิริยา”

(๔) การเจริญเป็นกิจในมรรค หมายถึง ทำให้เกิดขึ้นหรือเจริญเพิ่มพูนมากขึ้นทั้งมีการฝึกอบรมตามข้อปฏิบัติของมรรคมีองค์ ๘ ประการซึ่งมีตามแต่ละวิธีการอย่างถูกต้องเรียกว่า “ภาวนา”^{๑๕}

๓.กตญาณคือ ทำความเข้าใจว่าหน้าที่นั้นได้ทำสำเร็จบริบูรณ์แล้วทั้งหยั่งรู้การกระทำแล้ว คือความหยั่งรู้ว่ากิจพึงทำในอริยสัจ ๔ แต่ละขั้นตอนนั้น ได้ทำเสร็จแล้ว เช่น รู้ว่าทุกข์ ควรกำหนดรู้ ก็ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยควรละก็ได้ละแล้ว นิโรธควรทำให้แจ้งก็ได้ประจักษ์แจ้งแล้วมรรคควรปฏิบัติก็ได้ปฏิบัติแล้ว

ญาณในอริยสัจต้องรู้และปฏิบัติเพื่อให้หลุดพ้นได้นั้น ควรประกอบด้วยญาณ ๓ หรือรอบ ๓ อากาโร ๑๒ ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อญาณทัสนะตามเป็นจริง อันมีรอบ ๓ มีอากาโร ๑๒ ในอริยสัจ ๔ ของเราบริสุทธิ์แล้ว เราจึงปฏิญาณตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในโลกนี้ พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ญาณทัสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า “ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก”

ดังนั้นกระบวนการของญาณ มีวนไปรอบ ๓ คือวน ๓ รอบ มีอากาโร ๑๒ ด้วยอำนาจการวนเวียนรอบ ๓ คือด้วยอำนาจอากาโรสัจจะที่มีแนวทางการละ ๓ แนวทางคือสัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ

ก็ในการวนเวียนรอบ ๓ นี้มีญาณเป็นเครื่องแทงตลอด ญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ญาณเป็นเครื่องแสดงในสัจจะ ๔ อย่างนี้ว่า ทุกขอริยสัจจะ นี้ทุกขสมุทัย ชื่อว่าสัจจญาณ

ญาณเป็นเครื่องแทงตลอด ญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ญาณเป็นเครื่องแสดง ญาณที่เป็นเครื่องรู้แจ้งกิจที่ควรทำอย่างนี้ว่า ควรกำหนดรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง ควรดำเนินไปในสัจจะเหล่านั้น ชื่อว่า กิจจญาณ

ญาณเป็นเครื่องแทงตลอด ญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ญาณเป็นเครื่องแสดง ญาณเป็นเครื่องรู้แจ้งภาวะแห่งกิจนั้นที่ทำได้แล้วอย่างนี้ว่า กำหนดรู้แล้ว ละได้แล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ดำเนินไปแล้วนี้ชื่อว่า กตญาณ

สรุปได้ว่าญาณทั้ง ๓ ประการนี้คือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ ในอริยสัจ ๔ รวมเข้าเป็นอากาโร ๑๒ ที่เรียกว่าวนรอบ ๓ อากาโร ๓๒ วนรอบเป็นไปเพื่อสร้างความเข้าใจในญาณ ๓ อากาโร ๑๒ หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ๑๒ ญาณทัสนะ เมื่อสงเคราะห์อริยสัจ ๔ เข้ากับญาณ ๓ ควรดูดังภาพต่อไปนี้

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๙๐๑-๙๐๒.

อริยสัจ	สังขญาณ	กิจขญาณ	กตญาณ
ทุกข์	ยอมรับว่าความทุกข์แห่งชีวิตมีอยู่จริง ชีวิตคลุกเคล้าไปด้วยความทุกข์จริง	รู้ว่าความทุกข์เป็นสิ่งที่ควร กำหนดรู้คือควรกำหนดให้รู้ (ปริณฺเณยธรรม)	รู้ว่าได้กำหนดรู้แล้ว
สมุทัย	ยอมรับว่าสมุทัยคือตัณหา เหตุให้เกิด ทุกข์จริง	รู้ว่าสมุทัยคือตัณหาเป็นสิ่งที่ ควรละ (ปหาตัพพธรรม)	รู้ว่าได้ละแล้ว
นิโรธ	ยอมรับว่านิโรธคือความดับทุกข์มีอยู่ จริง ความทุกข์สามารถดับไปจริงโดย ผ่านทาง การดับตัณหา	รู้ว่านิโรธควรทำให้แจ้งขึ้นใน ใจ (สัจฉิกาทัพพธรรม)	รู้ว่าได้ทำให้แจ้งแล้ว
มรรค	ยอมรับว่ามรรคมืองค์ ๘ เป็นหนทาง นำไปสู่ความดับทุกข์จริง	รู้ว่ามรรคเป็นสิ่งที่ควรอบรม บำเพ็ญให้เกิดมีขึ้น (ภาเวตัพพธรรม)	รู้ว่าได้เจริญอบรมได้ เต็มที่แล้ว

ตารางที่แสดงญาณ ๓ และอาการ ๑๒

รอบที่ ๑

สังขญาณในทุกข์ยอมรับว่าความทุกข์แห่งชีวิตมีอยู่จริงชีวิตคลุกเคล้าไปด้วยความทุกข์จริง
สังขญาณในสมุทัย ยอมรับว่าสมุทัยคือตัณหา เหตุให้เกิดทุกข์จริง
สังขญาณในนิโรธ ยอมรับว่านิโรธคือความดับทุกข์มีอยู่จริง ความทุกข์สามารถดับไป
จริงโดยผ่านทาง การดับตัณหา
สังขญาณในมรรค ยอมรับว่ามรรคมืองค์ ๘ เป็นทางนำไปสู่ความดับทุกข์จริง

รอบที่ ๒

กิจขญาณในทุกข์ รู้ว่าความทุกข์เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ คือควรกำหนดให้รู้ (ปริณฺเณย
ธรรม)
กิจขญาณในสมุทัย รู้ว่าสมุทัยคือตัณหาเป็นสิ่งที่ควรละ (ปหาตัพพธรรม)
กิจขญาณในนิโรธ รู้ว่านิโรธควรทำให้แจ้งขึ้นในใจ (สัจฉิกาทัพพธรรม)
กิจขญาณในมรรค รู้ว่ามรรคเป็นสิ่งที่ควรอบรมบำเพ็ญให้เกิดมีขึ้น (ภาเวตัพพธรรม)

รอบที่ ๓

กตญาณในทุกข์ รู้ว่าได้กำหนดรู้ทุกข์แล้ว
กตญาณในสมุทัย รู้ว่าได้ละเหตุแห่งทุกข์แล้ว
กตญาณในนิโรธ รู้ว่าได้ทำให้แจ้งในความดับทุกข์แล้ว
กตญาณในมรรค รู้ว่าได้ปฏิบัติตามมรรค หรือเจริญอบรมได้เต็มที่แล้ว
ลักษณะของญาณในอริยสัจ ทุกขญาณนับว่ามีความสำคัญมากที่สุด เพราะการรู้จักทุกข์
และการกำหนดรู้ทุกข์จะทำให้ญาณอื่น ๆ เกิดขึ้นดังมีคากล่าวไว้ว่า “ทุกข์เท่านั้นที่เกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้น
ที่ตั้งอยู่และทุกข์เท่านั้นที่ดับไป” เพราะทุกข์คือสภาวะที่มนุษย์ทุกคนในโลกล้วนประสบเจอเนื่องนิธย

ที่เป็นปัจจัยสำคัญให้เกิดสมุทัย คือเหตุให้เกิดทุกข์ เพราะมีตัณหาที่เป็นตัวนำกระแสต่อไปของการกำหนดรู้ต่อไป^{๑๖} เพราะญาณในสมุทัยเราได้กำหนดละไปแล้วนั่นเอง

(๒) แนวทางการละตัณหาในปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท (Dependent Origination) คือการเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งธรรมทั้งหลาย โดยอาศัยกันและกันหรือการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น ดังนั้น การที่ทุกข์เกิดขึ้นมีได้เพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกัน มีองค์ประกอบ ๑๒ ประการคือเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปจึงมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัยสฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี เพราะปัจจัยเป็นปัจจัยเวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัยตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัยอุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้^{๑๗} เหตุนี้ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุ หมายถึงปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ เรียกว่า ทุกขสมุทัย ซึ่งประกอบไปด้วยความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ และโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

ส่วนปฏิจจสมุปบาทฝ่ายผล หมายถึง ปฏิจจสมุปบาทสายดับทุกข์ เรียกว่า ทุกขนิโรธ ซึ่งประกอบไปด้วยความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ และโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

ดังนั้น เมื่อได้ศึกษาโดยนำปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุมาศึกษาเพราะเป็นกระบวนการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ในการจะพ้นจากทุกข์หรือละทุกข์ได้ ควรศึกษาปฏิจจสมุปบาทให้เข้าใจแบบถ่องแท้แล้วนำมาปฏิบัติถูกต้องได้เพราะผู้ที่มีได้ศึกษาเรียนรู้ ย่อมยึดมั่นถือมั่นทำให้ประสบทุกข์ดังมีพุทธพจน์ที่ว่า

“...ผู้มีได้เรียนรู้ ผู้ประกอบด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส

และอุปายาส เราเรียกว่า ผู้ประกอบด้วยทุกข์ ฝ่ายผู้ได้เรียนรู้ ถูกทุกเวทนากระทบ
เข้าแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศกไม่คร่ำรวย ไม่รำไร ไม่รำพัน ไม่ตื้อกริ่งให้ ไม่หลงไหลพัน
เพื่อน เธอย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่เสวยเวทนาทางใจ”^{๑๘}

ในข้อนี้พบได้ว่าตัณหาเป็นหนึ่งองค์ในประกอบของปฏิจจสมุปบาท ที่เป็นปัจจัยแห่งความยินดีพอใจในทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจทั้งยังมีบทบาทให้เกิดความทุกข์นานับประการทั้งยังเป็นกระแสเกิดและแนวทางดับอีกด้วย จากแนวทางการละหรือดับตัณหาในหลักของปฏิจจสมุปบาทนี้ควรนำอุปยสูตรในพระไตรปิฎกว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าความกำหนัดในรูปธาตุ...ในเวทนาธาตุ...ในสัญญาธาตุ...ใน
สังขารธาตุ...ในวิญญาณธาตุ เป็นอันภิกษุละได้แล้วไซ้ เพราะละความกำหนัดเสีย

^{๑๖} อ่างในบรรจบ บรรณรุจิ, ปัญญาในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร : ชื่อเรียกและพัฒนาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๒.

^{๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๘๗/๕๘.

^{๑๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๔-๒๗๖.

ได้ อารมณ์ยอมขาดสูญ ที่ตั้งแห่งวิญญาณยอมไม่มี วิญญาณอันไม่มีที่ตั้งไม่องกาม ไม่แต่งปฏิสนธิ หลุดพ้นไป เพราะหลุดพ้นไป จึงดำรงอยู่ เพราะดำรงอยู่ จึงยินดี พร้อม เพราะยินดีพร้อม จึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้ง ย่อมดับรอบ ภิกษุณัณยอมทราบ ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ก็อยู่จบแล้วในกิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความ เป็นอย่างนี้มีได้อีกแล้ว^{๑๙}

อนึ่ง เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วย วิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ... ฯลฯ... เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติ ดับ ชรามณะจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีด้วยประการฉะนี้^{๒๐}

สรุปได้ว่าตัณหาในปัจจุสมุปบาทเป็นธรรมที่ควรละให้หมดไปหรือให้สิ้นไป ฉะนั้นตัณหา จึงเป็นปหานัตถัพพธรรม คือเป็นธรรมในประเภทที่ต้องละ โดยใช้แนวทางเจริญสติกำหนดรู้ในปัจจุ สมุปบาทที่กำลังปรากฏเป็นปัจจุบัน กำหนดตรงไหน กำหนดตรงมีการสัมผัสอารมณ์แล้วเกิดเวทนา เมื่อตัณหาเกิดขึ้นให้กำหนดตรงนั้น ระหว่างอารมณ์รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสมากระทบกับอายตนะ ภายใน เกิดเวทนาขึ้น ให้ทำสติกำหนดรู้ เมื่อมีสติรู้ทันมันก็ตัดละตัณหาไปโดยกำหนด อาทิได้เห็นรูปมี สติรู้ทัน ตัณหาก็ไม่เกิดขึ้น ได้ยินเสียงก็มีสติรู้ทัน ได้ดมกลิ่นก็มีสติรู้ทัน ได้สัมผัสถูกต้องทางกายก็มีสติ รู้ทัน ตัณหาก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อมีสติรู้ทันตัณหาในปัจจุสมุปบาทคือห้วงโซ่ของสังสารวัฏฏ์ หากเข้าไปตัด วงจรของปัจจุสมุปบาทได้ก็หมายถึงละทุกข์แห่งการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารได้สำเร็จ เพื่อที่จะได้ หลุดพ้นจากกามวัฏฏ์

(๓) การละตัณหาตามแนวทางวิปัสสนากรรมฐาน

แนวทางการละตัณหาที่เป็นหลักสำคัญในฝ่ายโลกียะ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้นได้แก่ สมถกรรมฐาน ที่หมายถึง กรรมฐานเป็นอุบายสงบใจ คือการปฏิบัติธรรมด้วยการบริการรรม เป็นการ บำเพ็ญเพียรทางจิตโดยใช้สติเป็นหลักมุ่งมั่นให้จิตสงบระงับจากนิเวศซึ่งเป็นตัวขัดขวางจิตไม่ให้บรรลุ ความดีเป็นสำคัญ โดยมุ่งปิดกั้นนิเวศไว้มิให้เกิดครอบงำจิตได้ เหมือนสร้างทำนบสร้างเขื่อนปิดกั้นน้ำ ไว้มิให้หลากไหลเข้ามาท่วมไร่นาของกสิกร เพราะเรื่องสมถกรรมฐาน เป็นอุบายวิธีที่หยุดความฟุ้งซ่าน ไปตามอารมณ์ต่าง ๆ โดยมีสติยึดถือตามอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมาบริการรรมจนกระทั่งจิตแนบแน่นคู่ อยู่กับอารมณ์นั้นแบบสงบระงับไม่ฟุ้งซ่านต่อไปสำหรับผู้เจริญสมถกรรมฐานจนถึงมีภาวะที่จิตบรรลุ สมานธิขั้นใดขั้นหนึ่งจนจิตเจริญถึงขั้นปฐมฌานหรือจตุตถฌานนั้นยอมเป็นผู้หลุดพ้นจากกิเลสตัณหาได้ เพียงชั่วคราว (ถ้าหลุดพ้นโดยสิ้นเชิงก็เป็นพระนิพพาน) มีลักษณะสงบ ราบเรียบ กระจ่างใสและมี พลังพร้อมที่จะบรรลุสุจริตธรรมขั้นสูงสุด^{๒๑} ดังนั้นจะเห็นได้ว่าผู้ที่เจริญสมถกรรมฐานจนจิตบรรลุตั้งแต่ ปฐมฌานเป็นต้นไป จนถึงสมาบัติก็ยังมีตัณหาอยู่เพราะในช่วงเวลาเข้าอยู่ในฌานนั้นจะไม่มีภาวะของ กิเลสตัณหาเข้ามารบกวน แต่หากออกจากฌานแล้วมีได้สำรวมอารมณ์ทางตาเป็นต้น จะมีกิเลสตัณหา ฟุ้งขึ้นจนหลงไหลไปตามอารมณ์

^{๑๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๓/๗๕.

^{๒๐} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๒/๓๘-๓๙.

^{๒๑} วิทย์ วิศทเวทย์, พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๖๕.

แนวทางการละตัณหาที่เป็นหลักสำคัญ คือ สติปัฏฐานได้ถือว่าเป็นแก่นธรรมหรือหัวใจที่สำคัญในพระไตรปิฎกที่พระพุทธองค์แสดงสติปัฏฐานไว้ ในการบรรลุธรรมถึงมรรคผลและนิพพาน โดยการเจริญศีล สมาธิ ปัญญาหรือเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นมัชฌิมาปฏิปทาได้แก่ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลางที่นำไปสู่ปฏิบัติเกิดจักขุเกิดปัญญา

ในบทเรียนเรื่องตัณหาได้มีแนวทางการละตัณหาในแง่ของภาคปฏิบัติในพระไตรปิฎกได้แก่สติปัฏฐานที่จัดว่าเป็นทางสายเอกและเป็นทางสายเดียวที่ทำให้ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบได้ดำเนินตามทางนี้ ถึงความบริสุทธิ์หมดจดจนบรรลุเป็นพระอรหันต์จนเข้าถึงกระแสแห่งนิพพาน ดังนั้น สติปัฏฐาน ๔ จึงใช้เป็นกระบวนการละตัณหาได้อย่างสมบูรณ์ในฝ่ายโลกุตระ การเจริญวิปัสณากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ทำให้บุคคลนั้นเห็นชีวิตตามความเป็นจริง เมื่อเห็นความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ย่อมละตัณหาและอุปาทานได้

ในพระไตรปิฎกได้แสดงนัยของการปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เป็นวิธีการปฏิบัติเพื่อละตัณหาโดยตรง ผู้ที่เจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่เสมอจะเป็นปรารถนาจะบรรลุมรรคผลนิพพาน ต้องเริ่มต้นด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในมหาสติปัฏฐานสูตรที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

“เอกายโน อโย ภิกขเว มคฺโค สตตานิ วิสุทฺธิยา โสภปริเทวานํ สมติกกมาย
ทุกขโทมนสฺสานํ อตถงคมาย ญาสส อธิคมาย นิพพานสส สจฉิกิริยาย ยทิทํ
จตตารโ สติปัฏจานา แปลความว่า หนทางนี้เป็นหนทางเอก เพื่อความบริสุทธิ์หมด
จดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อความก้าวล่วงเสียด้วยดี ซึ่งความโศกและความร่ำไร เพื่อ
ดับไปแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอุบายธรรม เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน
สิ่งนี้คือสติปัฏฐาน ๔”

จากพุทธพจน์นี้ให้แสดงทัศนะให้เห็นว่าสติปัฏฐาน ๔ มีความสำคัญ ๕ ประการคือ ๑) เป็นทางเดียวที่ทำให้เหล่าสัตว์บริสุทธิ์หมดจด ๒) สามารถก้าวล่วงเสียซึ่งความโศกและความคร่ำครวญ ๓) เพื่อความดับไปแห่งทุกข์กายและทุกข์ใจ ๔) ทำให้บรรลุอุบายธรรมคืออริยมรรคมีองค์ ๘ และ ๕) ทำให้บรรลุพระนิพพานเพราะสติปัฏฐานทุกข้อนั้นมีหัวใจสำคัญคือ การปฏิบัติให้เป็นแนวทางเดียวกัน ได้แก่ ความพ้นจากทุกข์ด้วยการพิจารณาให้เห็นถึงภายในอย่างแท้จริง สำหรับสติปัฏฐานที่เป็นข้อฝึกปฏิบัติมีจำนวนอยู่ ๔ ประการคือ

๑.พิจารณาเห็นภายในภายในในเนื้อ ๆ อยู่ พิจารณาเห็นภายในภายในนอกเนื้อ ๆ อยู่ พิจารณาเห็นภายในภายในทั้งภายในและภายนอกเนื้อ ๆ อยู่มีความเพียรมีสัมปชัญญะมีสติกำจัดอภิชฌา และโทมนัสเสียได้ในโลก

๒.พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในเนื้อ ๆ อยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกเนื้อ ๆ อยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในและภายนอกเนื้อ ๆ อยู่มีความเพียรมีสัมปชัญญะมีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก

๓.พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในเนื้อ ๆ อยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกเนื้อ ๆ อยู่ พิจารณา เห็นจิตในจิตทั้งภายในและภายนอกเนื้อ ๆ อยู่มีความเพียรมีสัมปชัญญะมีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก

๔.พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในเนื้อ ๆ อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกเนื้อ ๆ อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในและภายนอกเนื้อ ๆ อยู่มีความเพียร มีสัมปชัญญะมี

สติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก^{๒๒}

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่การตั้งสติพิจารณากาย ให้รู้ตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงกายไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา การพิจารณากายแบ่งออกเป็น ๖ ประการคือ

๑. อานาปานปัพพะ พิจารณากำหนดลมหายใจเข้า-หายใจออกอย่างมีสติ
๒. อิริยาบถปัพพะ พิจารณาอิริยาบถของกาย เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น
๓. สัมผัสปัพพะ พิจารณารู้ตัวในความเคลื่อนไหวทุกขณะ เช่น ก้าวไป ถอยกลับ หันซ้าย หันขวา คู้แขนเหยียดแขน กิน ดื่ม ลืมรส ถ่ายอุจจาระ ถ่ายปัสสาวะ เป็นต้น
๔. ปฏิภูลมนสิการปัพพะ พิจารณาความน่าเกลียดของร่างกายตั้งแต่ปลายผมลงไปจนถึงปลายเท้า ล้วนเป็นของปฏิภูลไม่สะอาด มีแต่สิ่งสกปรกทั้งสิ้น
๕. ธาตุปัพพะ พิจารณาร่างกายสักว่าเป็นเพียงธาตุ ๕ คือดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกันเข้ามีความไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ต้องแปรปรวนและแตกดับสลายไปในที่สุด

๖. นวสีวธิกขาปัพพะ พิจารณาซากศพในสภาพต่าง ๆ อันแปลกกันไปในระยะเวลาให้เป็นธรรมดาว่าร่างกายของตนและของผู้อื่นเป็นเช่นใดของตนก็จักเป็นเช่นนั้น^{๒๓}

มีข้อความตอนท้ายต่อในทุก ๆ หัวข้อว่า “อนึ่ง ภิกษุ นั้น เข้าไปตั้งสติอยู่ว่ากายมีอยู่ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย”^{๒๔} ในข้อกายนุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ กล่าวโดยสรุปคือการกำหนดจิตให้มีสติตั้งมั่น มีการตั้งสติพิจารณาความเป็นไปทางกาย จากข้อที่ ๑ ว่าด้วยอานาปานปัพพะถึงข้อที่ ๖ คือ นวสีวธิกขาปัพพะ เป็นการเผ่าระลึกศึกษาสังเกตในส่วนที่เป็นกายทั้งหมดเพื่อละคลายจากตัณหาซึ่งเป็นไปเพื่อสละคลายอุปาทาน เป็นต้น คือการยึดมั่นถือมั่น เพลิดเพลิน ยินดีอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ซึ่งเกิดจากกาย และเห็นว่าร่างกายสวยงาม เห็นว่าร่างกายเป็นของตน เป็นของเที่ยง เมื่อสติปัฏฐานเกิดระลึกได้ด้วย ความเพียร มีสัมปชัญญะและสติว่ากายเป็นไปอย่างไรตามความเป็นจริงจนสามารถแยกรูปและนามออกจากกันได้จนรู้ถึงการเกิดดับของรูปนามที่เห็นว่ารูปนามนี้เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแล้วย่อมละคลายจากความยึดมั่นถือมั่นลงได้

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่การดำรงตั้งสติที่กำหนดพิจารณาเวทนา (ความรู้สึกอารมณ์) ของตน ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ คือเมื่อสุขก็รู้ เมื่อทุกข์ก็รู้ เมื่อไม่ทุกข์ ไม่สุข (อทุกขมสุขเวทนา) ก็รู้ เมื่อมีสุข เจือด้วยอามิส (เหยื่อล่อมีรูป เสียง เป็นต้น) หรือไม่เจือด้วยอามิสก็รู้ เมื่อมีทุกข์เจือด้วยอามิสหรือไม่เจือด้วยอามิสก็รู้ เมื่อไม่ทุกข์ไม่สุข เจือด้วยอามิสหรือไม่เจือด้วยอามิส ก็รู้ เมื่อมีทุกข์เจือด้วยอามิสหรือไม่เจือด้วยอามิสก็รู้ เมื่อไม่ทุกข์ไม่สุข เจือด้วยอามิสหรือไม่เจือด้วยอามิส ก็รู้เมื่อพิจารณาอย่างนี้แล้ว ย่อมเห็นธรรมาคือ ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ย่อมเห็นเวทนาสักแต่ว่าเวทนาซึ่งเกิดขึ้นและดับไปตามเหตุตามปัจจัยและมีข้อความตอนท้ายต่อในทุก ๆ หัวข้อว่า “อนึ่ง ภิกษุ นั้น เข้าไปตั้งสติอยู่ว่า เวทนาทั้งหลายมีอยู่ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย”^{๒๕}

^{๒๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/ ๑๓๑-๑๓๓/๑๐๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑.

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๗.

^{๒๔} พระญาณโพนิกเถระ, หัวใจกรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๗.

^{๒๕} พระญาณโพนิกเถระ, หัวใจกรรมฐาน, หน้า ๑๘๖.

ในข้อเวหนานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ เป็นการตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนาให้มีสติตั้งมั่นให้มีปัญญาพิจารณาความรู้สึกที่เกิดขึ้นที่เป็นสุข เป็นทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยปกติก่อนที่สติปัฏฐานจะเกิดขึ้น บุคคลจะเข้าใจว่าเราเป็นผู้เสวยเวทนาสุขบ้าง ทุกข์บ้าง เฉย ๆ บ้าง และเห็นว่าเราเป็นเวทนา เวทนาเป็นเรา เรามีอยู่ในเวทนา เวทนามีอยู่ในเราอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความเห็นผิดว่ายึดมั่นในขั้น ๕ (อุปาทานขั้น) ขั้นใดขั้นหนึ่ง เมื่อสติปัฏฐานเกิดระลึกถึงลักษณะของเวทนาว่าเป็นสักแต่ว่าเวทนาเท่านั้น ไม่ได้มีความเป็นตัวเราแต่อย่างใด เพราะเมื่อหมั่นสังเกตสำเนียง ระลึกศึกษาด้วยความเพียร สติสัมปชัญญะแล้วจะเห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไปของเวทนา ตามเหตุปัจจัยในขณะนั้น ๆ ซึ่งเหตุให้เกิดเวทนามีคือผัสสะนั่นเอง ตามกระบวนการแห่งปฏิจกสมุปบาทเมื่อสติและสัมปชัญญะ (คือตัวปัญญา) เมื่อประจักษ์แจ้งอยู่อย่างนั้นย่อมจะละลายความยึดมั่นถือมั่นในเวทนาขั้นได้ และเมื่อผู้ที่เจริญสติปัฏฐานเห็นเวหนานุปัสสนา ถ้ามองเห็นเวทนาเป็นสักแต่ว่าเวทนาได้ ไม่มี ความยึดมั่นว่ามีเราในเวทนานั้น ย่อมละตัณหาและอุปาทานได้^{๒๖}

๓.จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ การกำหนดหรือตามดูรู้ทันจิตคือจิตของตนในขณะนั้น ๆ ให้มีสติมั่นให้มีปัญญาพิจารณาเห็นจิตในอารมณ์ต่าง ๆ เช่น มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะไม่มีโทสะ มีโมหะไม่มีโมหะ ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิหลุดพ้น ยังไม่หลุดพ้น ฯลฯ ก็รู้ชัดตามที่มันเป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ ย่อมเห็นเป็นธรรมดาคือ ความสั้นไป เสื่อมไปของจิตย่อมเห็นเป็นสักแต่ว่าจิต ซึ่งเกิดขึ้นและดับไปตามเหตุตามปัจจัยเท่านั้น และมีข้อความตอนท้ายต่อในทุก ๆ หัวข้อว่า “อนึ่ง ภิกษุณั้น เข้าไปตั้งสติอยู่ว่า จิตมีอยู่ดังนี้เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้นเพียงเพื่อระลึกไว้เท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วยทั้งไม่ยึดถืออะไรในโลกด้วย” เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุให้เกิดในจิต พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือว่าภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีอยู่” ก็เพียงเพื่อเข้าไปอาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหา และทิวฏฐิอยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก^{๒๗}

ในบทจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ เป็นการตั้งสติระลึกตามดูจิตว่ามีลักษณะอย่างไรในขณะนั้นและเพียงแค่ว่าเท่านั้น ซึ่งจิตที่เป็นไปในลักษณะต่าง ๆ เช่นจิตมีราคะมีโทสะมีโมหะ เป็นต้น ย่อมเกิดมาจากเหตุปัจจัย จิตเมื่อสงเคราะห์เข้าในขั้น ๕ ก็ได้แก่ วิญญาณขั้นนั่นเอง เมื่อบุคคลมีความยึดมั่นว่าจิตคือเราก็เท่ากับว่ายึดมั่นวิญญาณว่าเป็นเรา ว่าเรามีราคะ เรามีโทสะ มีโมหะบ้าง แต่ตามความเป็นจริงแล้วจิตนั่นเองเกิดจากการอาศัยเหตุปัจจัยจึงเกิดขึ้นมาได้ เช่น เมื่อมีการเห็นจิตก็รับรู้สิ่งที่เห็นนั้น ซึ่งการเห็นนี้ไม่ได้มีจิตเป็นตัวยื่นโรงอยู่ก่อนแต่เพราะการอาศัยจักขุประสาทที่ดีมีสภาพควรแก่งานและสีหรือแสดงที่ปรากฏกระทบกับประสาทตานี้ จึงเกิดจิต(วิญญาณ) รับรู้ขั้นทันทีและก็ดับไปและเกิดขึ้นใหม่ตามเหตุปัจจัยใหม่ ตามกฎไตรลักษณ์ ซึ่งองค์ประกอบในการเห็น สรุปได้เป็นธาตุ ๓ ประการคือ รูปธาตุ จักขุธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ทั้ง ๓ องค์นี้เอง เมื่อแยกธาตุต่าง ๆ ไปตามอายตนะ (ทางรับรู้) ๖ ทาง ก็รวมเป็น ๑๘ การรับรู้ทางอายตนะอื่น ๆ อีก ๕ คือ ทางหู ทางจมูก ลิ้น กาย ใจ ก็ทำนองเดียวกันจะเห็นได้ว่า จิตหรือวิญญาณ ก็เป็นสักว่าธาตุอย่างหนึ่งตามธรรมชาติเท่านั้น

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๑๒.

^{๒๗} พระญาณโพนิกเถระ, หัวใจกรรมฐาน, หน้า ๑๔๘.

เกิดจากเหตุปัจจัย เมื่อทำหน้าที่แล้วก็เสื่อมไป ไม่มีจิตใดเลยที่เกิดขึ้นแล้วไม่เสื่อมไป ฉะนั้น จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน จึงเป็นสติที่ระลึกถึงลักษณะของจิตที่เปลี่ยนแปลงเป็นไปในลักษณะต่าง ๆ ว่าไม่ใช่เรา ไม่มีความเป็นเราอยู่ในจิตนั้นเลยเป็นแต่สักว่าจิตทำหน้าที่ตามธรรมชาติมีความเกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไปเป็นธรรมดาเมื่อจะพิจารณาอยู่เช่นนี้ด้วยความเพียรมีสติสัมปชัญญะย่อมละตัณหาอุปาทานได้ โดยเฉพาะทิวฏฐุปาทานมีความเห็นว่ามีตัวตนที่เที่ยงหรือมีตัวตนที่จักขาดสูญอันเป็นมิถิยาที่มีโทษมาก

๔. ฌัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่การกำหนดตั้งสติมั่นให้มีปัญญากำหนดพิจารณาธรรมให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา ได้แก่

๑) พิจารณาธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุสมาธิ ที่เรียกว่า นีวรณ ๕ คือสิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม ได้แก่ กามฉันทะ (ความต้องการกามคุณ) พยาบาท (ความขัดเคืองแค้นใจ) ถีนมิทธะ (ความหดหู่เซื่องซึม) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) และวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย)

๒) พิจารณาขันธ์ ๕ คือ รูปสิ่งที่เห็นได้ รู้ได้ด้วยอายตนะ ๖ เวทนา ความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุขหรือทุกข์หรือเฉย ๆ สัญญา ความจำได้หมายรู้ สังขารความคิดปรุงแต่ง วิญญาณ ความรู้แจ้งในอารมณ์

๓) พิจารณาอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายใจและอายตนะภายนอก ๖ คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สัมผัส) ธรรมารมณ์ (อารมณ์สิ่งที่ถูกต้องกาย เช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น) ธรรมารมณ์อารมณ์ทางใจสิ่งที่ใจนึกคิด

๔) พิจารณาโพชฌงค์ ๗ คือธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ๗ อย่าง สติ ความระลึกได้ ฌัมมวิจยะ ความสอดส่องเลือกเฟ้นธรรม วิริยะ ความเพียร ปิติ ความดีมีด้าในใจ ปัสสัทธิ ความสงบ เย็นสมาธิ ความตั้งมั่นแห่งจิต และอุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง

๕) พิจารณาอริยสัจ ๔ คือความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ ได้แก่ ทุกข์ (สภาพที่ทนได้ยาก) สมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) นิโรธ (ความดับทุกข์) และมรรค (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) โดยมีสติรู้ชัดว่าธรรมคือ นีวรณ ๕ ขันธ์ ๕ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ นั่นคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์และดับไปได้อย่างไรเป็นต้นตามที่เป็นจริงอย่างนั้น และมีข้อความตอนท้ายต่อในทุก ๆ หัวข้อว่า “อนึ่ง ภิกษุนี้ เข้าไปตั้งสติอยู่ว่าธรรมทั้งหลายมีอยู่ดังนี้เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้นเพียงเพื่อระลึกไว้เท่านั้นเป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย”^{๒๘}

สรุปได้ว่าผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแบบสติปัฏฐาน ๔ นี้คือเป็นปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วเห็นความดับชื่อว่า “วิปัสสนาญาณ” คือจิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปผู้ปฏิบัติพิจารณาอารมณ์นั้น ๆ แล้วเห็นการดับไปแห่งจิตนั้นคือพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยงเห็นโดยความเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ทำให้ระคะดับ ไม่ให้เกิด เมื่อได้พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิ (ความยินดี) ได้ เมื่อคลายกำหนด ปัญญามี ๓ ระดับ (ปัญญาที่รู้สภาวะรูปนามคือยังไม่ใช้วิปัสสนาแท้) ปัญญาที่รู้ไตรลักษณ์ (เป็นวิปัสสนาแท้) ปัญญาที่รู้ในนิพพาน ส่วนในพระสูตรต้นตปิฎก ได้ให้นัยความหมายวิปัสสนา

^{๒๘} พระญาณโปกเถระ, หัวใจกรรมฐาน, หน้า ๑๖๕.

ว่า “วิปัสสนา” หมายถึง อนุปัสสนา ๗ ประการ ได้แก่

- ๑) อนิจจานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง)
- ๒) ทุกขานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์)
- ๓) อนัตตานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน)
- ๔) นิพพิทานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย)
- ๕) วิราคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความคลายกำหนด)
- ๖) นิโรธานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความดับกิเลส)
- ๗) ปฏิสนิสังคคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส)^{๒๙}

ในพระไตรปิฎกแสดงนัยไว้ว่า “วิปัสสนา” หมายถึง ปัญญาเห็นแจ้ง รู้ชัดในธรรมทั้งปวงมีชั้น ๕ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นหนทางที่ให้เข้าถึงอสังขตธรรม คือความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะและความสิ้นโมหะ เพราะการเห็นสภาวะที่เกิดจากการเข้าไปพิจารณาเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชรามรณะเป็นทุกข์ ไม่เที่ยง เป็นอนัตตา^{๓๐}

๔.๓ วิเคราะห์แนวทางการละตัณหาในพระไตรปิฎก

เมื่อศึกษาตัณหาในบทเริ่มต้นนั้น จะพบว่าตัณหาในพระไตรปิฎกที่หมายถึงความอยากนั้น จำแนกเป็นสองหลักใหญ่ ๆ ในหมวดธรรมสำคัญคืออริยสังข์และปฏิจจสมุปปาทเพราะตัณหาในอริยสังข์ได้แสดงถึงสมุทัยก่อนที่เป็นเหตุแห่งทุกข์เน้นหนักไปเรื่องทางใจ ส่วนตัณหาในปฏิจจสมุปปาทที่เน้นครอบคลุมทั้งทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจซึ่งเกิดขึ้นโดยอารมณ์ ๖ ประการโดยมีปัจจัยมาจากเวทนา เพราะมีเวทนาเป็นเหตุปัจจัยตัณหาจึงมี ตัณหาไม่ได้เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัยอุปาทานจึงมีได้ ฉะนั้น ตัณหาจึงเป็นปัจจัยที่สำคัญคือเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ คือ เป็นต้นเหตุให้มีความทุกข์แก่มนุษย์ทั้งหลาย นับชาติไม่ถ้วน เป็นเพราะอวิชชาและตัณหาเป็นตัวการสำคัญอย่างยิ่งดังที่พระพุทธองค์เปล่งอุทานในปฐมพุทธพจน์ที่ว่า

“เราตามหานายช่างผู้สร้างเรือน เมื่อไม่พบ จึงท่องเที่ยวไปในสงสารเป็นอนกชาติเพราะการเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์ นายช่างเอ๋ย เราพบท่านแล้ว ท่านจะสร้างเรือนไม่ได้อีก ซี่โครงทุกซี่ของท่าน เราหักแล้ว ยอดเรือนเราก็อ้อเสียแล้ว จิตของเราถึงธรรมปราศจากเครื่องปรุงแต่งแล้ว เราได้บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นตัณหาแล้ว^{๓๑}

จากปฐมพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นถึงการเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนาน ของพระผู้มีพระภาค พระอริยสาวก ตลอดจนถึงเหล่าสรรพสัตว์ เหตุเพราะ (๑) เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขอริยสังข์ (๒) เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขสมุทยอริยสังข์ (๓) เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธ (๔) เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ซึ่งการไม่รู้แจ้งสังข์ธรรมจนเป็นวิถีทางให้ท่องเที่ยวเร่ร่อนไปในวิภวภูตสงสารอันยาวนานไม่รู้จักที่สิ้นสุด ไม่รู้เบื้องต้น ไม่รู้เบื้องปลายหรือไม่รู้จักทั้งสองอย่าง ได้แก่ไม่รู้ทั้งเบื้องต้นทั้งเบื้องปลาย ทั้งหมดนี้ไม่ปรากฏเกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้ท่องเที่ยวเร่ร่อนไปในชาตินั้น ๆ เกิดขึ้น

^{๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗.

^{๓๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๙.

^{๓๑} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๓/๗๙.

เพราะไม่มีปัญญาที่ไม่รู้จักค้นหาที่ปรากฏอยู่ในปฏิจจนสมุปบาทเพราะเป็นเหตุแห่งทุกข์สมดังพุทธพจน์ว่า “เพราะไม่รู้จักอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง เราและเธอทั้งหลายจึงท่องเที่ยวไปในชาตินั้น ๆ ตลอดกาลนาน ต่อมาเมื่อพระพุทธองค์ทรงค้นพบว่า ตัณหานี้เองที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์และพระพุทธองค์จึงได้ดับตัณหาด้วยจิตใจจนทำให้เข้าถึงภาวะของปรีณิพพานในปัจจุบันชาตินี้เอง เพราะได้ดับที่อวิชชาที่เป็นหัวกระบวนของการเกิดตลอดไป^{๓๒} เพราะตัณหานี้มีทั้งส่วนที่ลึกและส่วนที่ตื้น ส่วนที่ลึกท่านเรียกว่า “วิสัตติกา” ส่วนที่ตื้นท่านเรียกว่า “อนุสัยหรือวิภวัญญูลกา” แนวทางการละตัณหาที่พระพุทธองค์ทรงดับก็ดับที่จิตใจในปฏิจจนสมุปบาทโดยไม่คิดปรุงแต่งกิเลสที่เป็นวิสังขาร จนทำให้ไม่มีตัณหาเกิดขึ้นอีกเลย

ตัณหาเป็นเหตุแห่งทุกข์ของบุคคลโดยเริ่มมาจากหลักปฏิจจนสมุปบาทที่ได้แสดงวงจรทุกข์อย่างเป็นกระบวนการ ได้แก่ภาวะทางจิตที่คิดเริ่มต้นด้วยอวิชชาที่ประกอบด้วยกิเลส เกิดขึ้นสืบเนื่องกันไปตามลำดับโดยเฉพาะไม่รู้จักทุกข์ตามเป็นจริง จึงต้องตกเป็นทุกข์อยู่ร่ำไปเพราะเมื่อกระบวนการทางจิตใจที่เป็นกิเลสตัณหาเกิดขึ้น จะเห็นว่าข้อมูลทุกชั้นตอนในกระบวนการทางจิตใจย่อมเป็นกิเลสตัณหาที่เข้าไปบีบคั้นตัณหาอย่างรุนแรงก็เกิดมีการใช้ข้อมูลเดิมที่จดจำไว้มาประกอบเข้ากับความคิดได้เกิดการต่อยอดความคิดไปเป็นความรู้สึกที่เป็นไปตามอำนาจตัณหา จึงทำให้วนเวียนอยู่ในวงจรกระแสของอวิชชาและตัณหาตลอดไป

พุทธทาสภิกขุ ให้ทัศนะไว้ว่าคนเราบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา เพราะปัญญาทำให้คนเราหลุดออกมาจากกิเลสตัณหาทั้งปวง ท่านอธิบายว่าผู้มีปัญญาคือผู้หมั่นฝึกฝนอบรมทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจอันถูกต้อง ถ่องแท้และสมบูรณ์ที่สุดของกิเลสตัณหาตามเป็นจริงจนถึงเห็นแจ้ง ซึ่งเกิดขึ้นจากการพิจารณาทุกข้ออย่างใดอย่างหนึ่งแบบพินิจพิจารณาจนเกิดความเบื่อหน่ายไม่หลงเข้าไปยึดมั่นต่อกิเลสตัณหาเหล่านั้นเพราะเห็นแจ้งในสภาวะที่เป็นไตรลักษณ์ ไม่ได้เกิดจากความคิดหรือเกิดจากการใช้เหตุผลเป็นหลักคิด แต่ต้องเห็นแจ้งในรากเหง้าของปัญหาชีวิตที่ดำเนินอยู่ในโลก^{๓๓} ดังนั้น จึงเห็นได้ว่าปัญญามีความสำคัญเพราะปัญญาเป็นปัจจัยสำคัญต่อศีลและสมาธิ เมื่อมีสมาธิมากขึ้นจะมีความตั้งใจควบคุมจิตและเมื่อมีสมาธิตามลำดับส่งเสริมให้มีปัญญามีพลังมากขึ้น เพราะปัญญาทำให้หลุดพ้นจากการเป็นทาสของกิเลสตัณหาได้ เพราะเบื่อหน่าย คลายกำหนดจากความอุปาทานที่เป็นเครื่องผูกมัดเหล่าสัตว์ทั้งหลายให้ขาดทำลายลงไปได้

ตัณหาเป็นเหตุแห่งความทุกข์ ซึ่งเมื่อจะอธิบายถึงตัณหาที่ปรากฏอยู่ในอริยสัจ และปฏิจจนสมุปบาทที่ได้ให้ความหมายของคำว่าตัณหาเหมือนกัน คือ ความทะยานอยาก ที่เปลือยเปลือยยินดีในอารมณ์ที่เข้ามากระทบแล้วก็จะยังมีตัณหาเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ตามจิตที่คล้อยตามอารมณ์สุขยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อจะแยกสาเหตุจะได้เป็น ๒ ประเด็นหลักในขณะนี้ได้แก่ (๑)ตัณหาเป็นเหตุให้แสวงหาเพื่อดำรงชีพจะพบได้ว่าเป็นสาเหตุเฉพาะหน้าที่มนุษย์จำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะต้องแสวงหา ต่อสู้ดิ้นรนเพื่อจะได้มา ซึ่งการดำรงชีพที่ดำรงตามค่านิยมของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย คือ ต้องมีกินมีใช้อย่างอุดมสมบูรณ์มีมาตรฐานการดำรงชีพที่ดีในพระไตรปิฎกถือว่าผู้เพียบพร้อมด้วยปัจจัย ๔ คือที่อยู่อาศัย อาหาร เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค เป็นสิ่งจำเป็นที่จะอุดหนุนการดำรงชีพที่ดีของมนุษย์ ส่วนการ

^{๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๑๐๐.

^{๓๓} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๖๓.

แสวงหาปัจจัยเหล่านั้นที่จำเป็นที่จะต้องมีการคืนรนแสวงหา ซึ่งหากเพิ่มระดับตัณหาให้มากขึ้นกว่าเดิมก็เท่ากับหาทุกข์มาใส่ตัวมากขึ้น เพียงเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่จะสนองความต้องการอันไม่มีขอบเขตของตน ดังนั้น หากทุกคนดำรงชีพโดยใช้ความจำเป็น พอประมาณชีวิตก็ไม่ขาดแคลนและไม่ต้องวิ่งตามตัณหาต่อไป แต่จะหามาเพื่อดำรงชีพเท่านั้น ส่วนประการที่ (๒) ตัณหาเป็นเหตุให้ต้องเวียนว่ายเกิดตายในภพภูมิต่อไป เมื่อบุคคลเต็มไปด้วยตัณหาที่เข้าครอบงำจิตใจแล้วก็คืนรนไปตามอำนาจของตัณหาที่น้อยอย่างไม่มีที่สิ้นสุดแล้ว ก็ย่อมเป็นเหตุให้ทำกรรมดีหรือกรรมชั่วทุกประเภทกรรมที่ทำได้ด้วยอำนาจของตัณหาตัวเอง เป็นหลักส่งเสริมให้ไปเกิดในภพใหม่ จะเกิดในภพไหนอย่างไรนั้นสุดแล้วแต่กรรมที่กระทำลงไปจะเป็นสิ่งที่คอยจำแนกให้ดีหรือเลวเพราะอำนาจของความเพิลเพิล ยินดีต่อกรรมที่กระทำลงไปนั้น จึงได้มีพุทธพจน์ในจุฬามณีวงศ์ว่า “กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน”^{๓๔} การที่มนุษย์หรือสัตว์ทั้งหลายไปเกิดในภพภูมิที่ดีหรือเวลาต่างกัน ก็เพราะกรรมเป็นตัวกำหนดเพราะกิเลส กรรมและวิบากเป็นตัวสนับสนุนให้วนเวียนในสังสารวัฏต่อไป

เมื่อวิเคราะห์ในเรื่องของแนวทางการละตัณหา นั้น ตามหลักของอริยสัจค้นพบว่า ตัณหา นั้นเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ที่สร้างภพชาติให้แก่สัตว์โลกจึงเป็นธรรมที่ควรละ ควรกำจัด และควรทำลายทิ้งไปเสีย^{๓๕} โดยเรียกสภาวะที่สามารถทำลายตัณหาได้ว่า “ตัณหักขะ” คือธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหาที่หมายถึงพระนิพพาน เพราะตามนัยพระไตรปิฎกที่มีต่อตัณหาเป็นฝ่ายอกุศลได้อย่างชัดเจนว่าเป็นธรรมที่ควรละ ควรกำจัดหรือทำลายทิ้งเสีย เพราะปัจจัยอันเป็นต้นเหตุสำคัญ ๒ ประการคือ

(๑) การละ ทำลายหรือดับที่ปัจจัยเป็นมูลเหตุของตัณหา ตามหลักปฏิจสมุปบาทถือว่า ตัณหาเกิดขึ้นโดยมีมูลรากมาจากตัวอวิชชา เป็นกระบวนการที่เป็นปัจจัยให้แก่กันและกันเกิด โดยที่อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร... ฯลฯ... เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน... ฯลฯ... ความทุกข์ทั้งหมดจึงเกิดขึ้นเป็นกระบวนการต่อเนื่องกันอย่างนี้ ได้เรียกว่า “ปฏิจสมุปบาทฝ่ายสมุทวาร” คือฝ่ายเกิดและในเมื่อตัณหาที่มีมูลรากมาจากอวิชชาตามกระบวนการอย่างนี้ แล้วในเมื่อจะละหรือกำจัดตัณหาหรือทำลายตัณหา ท่านก็ควรมีแนวทางการละมีวิธีการทำลายที่มูลเหตุคืออวิชชาซึ่งจะทำให้เกิดกระบวนการฝ่ายดับ ที่เรียกว่า “ปฏิจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร” เป็นไปตามกระบวนการที่ว่า “เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ... ฯลฯ... เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับอุปาทานจึงดับ ... ฯลฯ... ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้”^{๓๖}

(๒) เมื่อละ ทำลายหรือดับในที่ ๆ ตัณหาเกิดและตั้งอยู่เนื่องจากตัณหาเกิดและตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูป ดังนั้น เมื่อบุคคลผู้มีความประสงค์ต้องการละ ดับ หรือทำลายตัณหา ให้ละหรือดับที่ปิยรูปสาตรูปเหล่านี้ เรียกว่า “ทุกขนิโรธอริยสัจ” ท่านได้จำแนกปิยรูปสาตรูป คือ สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจ มุ่งเอาส่วนที่เป็นอิจฉารมณ์ซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งตัณหาออกเป็น ๑๐ หมวด ๆ ละ ๖ อย่างคือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ มีรูป สัญเจตนาเป็นต้น ตัณหา ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้นและวิจารณ์ ๖ มีรูปวิจารณ์เป็นต้น

^{๓๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๘/๓๘๐.

^{๓๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/ ๒๐๙/๑๗๗.

^{๓๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๒/๔๐๖.

เช่น เมื่อเกิดอายตนะภายในคือตา ก็ให้ดับที่ตา หรือเกิดที่อายตนะภายนอกที่รูปก็ให้ดับที่รูปหรือเกิดที่ตาเห็นรูปเกิดความรู้ขึ้นเรียกว่าจักขุวิญญาณ ก็ให้ดับที่จักขุวิญญาณ เป็นต้น^{๓๗}

ดังนั้น เมื่ออธิบายถึงสมุทัย คือ ความจริงว่าด้วยเหตุเกิดจากความทุกข์เพราะความทุกข์ที่เกิดขึ้น มานี้ล้วนต้องมีสาเหตุเกิดจากอะไรบางอย่างไม่ได้เกิดขึ้นมาลอย ๆ ดังพุทธพจน์ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น”^{๓๘} เพราะสมุทัยเป็นเหตุให้เกิดตัณหาและตัณหาก็เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์

บุคคลเมื่อเกิดมาแล้วย่อมประสบกับทุกข์โดยสภาวะ ยิ่งกว่านั้นคนเรายังมีวิชาความรู้จักจรรยาชาติ เช่น ธรรมชาติของทุกข์ ธรรมชาติของเหตุแห่งทุกข์เราจึงได้ดำเนินชีวิตคลุกคลีกับความทุกข์และทำให้เกิดความทุกข์มากยิ่งขึ้น สิ่งที่เป็นเหตุของทุกข์ที่จะตามมาในชีวิตอีกมากมายอันได้แก่ตัณหาคือความอยาก ได้แก่

๑) กามตัณหา ความอยากบริโภคกามได้แก่ ความพึงพอใจทางประสาทสัมผัสทั้งหลายคือตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งไม่ว่าจะสมปรารถนาหรือไม่ก็เกิดทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น ทุกข์ทั้งเมื่อแสวงหาและทุกข์ทั้งเมื่อได้มาทันทีที่เกิดสุขทุกข์ก็เกิดขึ้น คือ ทุกข์ที่ความสุখনั้นไม่คงทนถาวร ตัวเราไม่คงทนถาวรที่จะบริโภคได้ตลอดไปจึงเกิดทุกข์ใจ เกิดความกังวลใจ ความวิตกและเกิดตัณหาอย่างที่สองตามมา

๒) ภวตัณหา ความอยากมีอยากเป็นคือ ความอยากดำรงอยู่อย่างถาวรความอยากนี้เนื่องมาจากความพึงพอใจ หรืออิฏฐารมณ์ที่ได้มาจากกามตัณหา ทำให้อยากอยู่ถาวรเพื่อจะได้เสวยสุขนั้นตลอดไป ทำให้เกิดความเชื่อในความจริงถาวร

๓) วิภวตัณหา ความอยากไม่มีไม่เป็น คือ ความไม่อยากให้มีตัวมีตนอยู่ ซึ่งเนื่องมาจากอนิฏฐารมณ์ความไม่พึงพอใจอันคนเราอยากหลีกเลี่ยง ไม่มีตัวมีตนเสียก็ไม่ต้องผจญความทุกข์ความเดือดร้อนนั้นไม่อยากจะมีชีวิตอยู่และไม่อยากจะเกิดมารับทุกข์อีก

ตัณหาทั้ง ๓ ประการนี้ไม่เกิดผลตามที่มนุษย์ต้องการ เพราะสิ่งต่าง ๆ มีความเป็นไปตามธรรมชาติของมันยังอยากก็ยิ่งผิตหวังยิ่งเป็นทุกข์การละหรือลดความอยากทำให้มนุษย์เป็นสุขมากกว่าและการละตัณหาตามหลักของอริยสัจ ๔

วิเคราะห์ในแนวทางการละตัณหาตามกรอบแห่งอริยสัจ ๔ เริ่มด้วยทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ดังต่อไปนี้

๑.ทุกข์ คือความไม่สบายกายไม่สบายใจ ดังจะเห็นได้ว่าสมุทัย หรือทุกข์สมุทยอริยสัจที่หมายถึงตัณหาอันทำให้เกิดอีกหรือตัณหาเหตุให้เกิดทุกข์ ประกอบไปด้วยความเพติดเพลินและความกำหนัด มีปกติให้เพติดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา ดังมีข้อเปรียบเทียบระหว่างทุกข์กับสมุทัยไว้ว่าทุกข์เปรียบเสมือนโรค สมุทัยเปรียบเสมือนสมุฏฐานของโรค” อีกข้อหนึ่ง “ทุกข์เหมือนทพภิกขภัยสมุทัยเหมือนฝนแล้ง”^{๓๙} ส่วนข้อทุกข์นิโรธคือความดับลงแห่งทุกข์และหนทางปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาในกิจของอริยสัจ เป็นปริญญะธรรม คือคือธรรมที่ควรกำหนดรู้ ฉะนั้นและความทุกข์ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกได้แสดงที่คณะไว้ ๒ อย่าง

^{๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒-๓๓๓.

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒ ๔๐๔/๔๓๘.

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๙๑๗.

คือทุกข์กายและทุกข์ใจ โดยที่ทุกข์กาย เช่น ความไม่สำราญทางกาย การเสวยอารมณ์ไม่สำคัญ เป็นทุกข์ที่เกิดแต่กายสัมผัสเป็นต้น ส่วนทุกข์ใจ เช่น ความไม่สำราญทางใจ การเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์ที่เกิดแต่มนสัมผัส ทำให้จิตใจห่อเหี่ยวหดหู่ ซึ่งมีสันตปาทุกข์ คือความร้อนรนเป็นต้นด้วย

๒.สมุทัย คือสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ ๑)กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม ความอยากทางกามารมณ์ ๒) ภวตัณหา ความอยากในภพ ความอยากเป็นโน่นเป็นนี่ ความอยากที่ประกอบด้วยภวทิฏฐิ หรือสัสสตทิฏฐิและ ๓) วิภวตัณหา ความทะยานอยากในความปราศจากภพความอยากไม่เป็นโน่นไม่เป็นนี่ ความอยากที่ประกอบด้วยวิภวทิฏฐิหรืออุจเฉททิฏฐิ^{๑๐} ๑)กามตัณหา หมายถึง ความทะยานอยากในกาม เป็นสาเหตุให้เกิดกาม ซึ่งอยู่ภายนอกตัวเราและก่อให้เกิดความดิ้นรนทะยานอยากในกามคุณ ๖ หรือความกำหนัดยินดี เป็นเหตุผลิตเพลินในอารมณนั้น ๆ ก็ตัณหานี้แหละ เมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน ตัณหา มี ๖ ประการนี้คือ ^{๑๑} ๑.รูปตัณหา (ความทะยานอยากได้รูป) ๒.สัทตตัณหา (ความทะยานอยากเสียง) ๓.คันธตัณหา (ความทะยานอยากได้กลิ่น) ๔.รสตัณหา (ความทะยานอยากได้รส) ๕)โณภูมิตัณหา (ความทะยานอยากได้โณภูมิตัณหา) ๖.ธัมมตัณหา (ความทะยานอยากได้ธรรมารมณ์)

ในตัณหาทั้งสามประการนี้ ท่านได้สามารถแบ่งตัณหาออกเป็น ๖ ตัณหา ๑๘ ตัณหา ๓๖ และตัณหา ๑๐๘ ซึ่งแบ่งเป็นดังนี้ คือ

ตัณหา ๓ + ตัณหา ๖ - ตัณหา ๑๘

ตัณหา ๑๘ + ๒ (ตัณหาภายในและตัณหาภายนอก) - ตัณหา ๓๖

ตัณหา ๓๖ + ๓ (กาล ๓ คือ อดีต อนาคต ปัจจุบัน) - ตัณหา ๑๐๘

ตัณหาเป็นอนุสัยกิเลสคือกิเลสที่มีติดตัวมาตั้งแต่เกิด เรียกว่าตัณหาอนุสัย ซึ่งมีอำนาจทำให้คนเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ฉะนั้น หากมนุษย์ประสงค์จะพ้นไปจากการเวียนว่ายตายเกิดก็ต้องละตัณหาให้ได้ ตัณหาเป็นกิเลสประเภทหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงสอนให้เข้าใจ ความหมายในรูปอุปมาเช่นว่า ตัณหา (เปรียบเหมือน) พืช (ตณหาพืช) แม่น้ำเสมอด้วยตัณหาไม่มี (นตถิ ตณหาสมานนที)^{๑๒} เพราะแม่น้ำยังมีวันเหือดแห้งไปส่วนตัณหาที่มีเชื้อกิเลสเข้าแทรกตลอดเวลาไม่มีวันหมดสิ้น

ฉะนั้นพระพุทธเจ้าตรัสคาถาแก่อุบาสกในอรรถกถาธรรมบท มลวรรคว่า “ไฟเสมอด้วยราคะไม่มี ผู้จับเสมอด้วยโทสะไม่มี ชายเสมอด้วยโมหะไม่มี แม่น้ำเสมอด้วยตัณหาไม่มี”^{๑๓}

สมุทัย หรือทุกข์สมุทัย คือเหตุแห่งทุกข์หรือบ่อเกิดของความทุกข์ ซึ่งถูกค้นพบโดยองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงบรรลุแจ้งถึงความจริงของโลกและชีวิต และทรงเห็นความทุกข์ทั้งที่ปรากฏอยู่อย่างชัดแจ้งและที่แอบซ่อนอยู่เบื้องหลังของความทุกข์ ทำให้ทรงเห็นว่าในโลกนี้ไม่มีอะไรนอกจากความทุกข์และด้วยเหตุนี้การแสวงหาทางแห่งความหลุดพ้นจึงเกิดขึ้น ด้วยพระญาณวิถีสันนิษฐาน พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ถึงสาเหตุแห่งความทุกข์ ซึ่งสาเหตุสำคัญที่ได้ชัดเจนคือตัณหาหรือความทะยานอยากที่สำแดงตัวเองออกมาหลายทาง เช่น ความละโมภ ความกระหาย ความต้องการ และความผลิตเพลินยินดีในอารมณ์ต่าง ๆ ทั้งหมดล้วนทำให้เราเกิดความทุกข์และทำให้เป็นปุถุชนที่

^{๑๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๕/๑๖.

^{๑๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๔.

^{๑๒} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๘/๔๘, ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๕๑/๑๑๐.

^{๑๓} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕๑/๑๑๐.

หนาแน่นไปด้วยกิเลส ไม่สามารถถึงที่สุดแห่งทุกข์ ในพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระพุทธเจ้าทรงตรัสถึงตัณหาว่าเป็นเหตุของความทุกข์ ซึ่งตัณหาหรือความทะยานอยากมี ๓ ชนิดดังนี้คือ (๑) กามตัณหา คือความเฝ้าต่อรอยเปลือยเปลือยทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ และความกระหายต่อความพึงพอใจต่าง ๆ (๒) ภวตัณหา คือความอยากที่จะเป็นนั่นเป็นนี่ (๓) วิภวตัณหา คือความอยากที่จะไม่เป็นนั่นเป็นนี่

การที่เราปล่อยจิตใจของตนเองให้เกิดตัณหาจนควบคุมไม่ได้ นั่น เป็นเหตุให้กระทำการกรรมต่าง ๆ จนกลายเป็นวิบากไปเพราะมีความงี่เง่าเป็นแรงผลักดันอยู่เบื้องหลัง เมื่ออยากมากยิ่งขึ้น ต้องการมากและต้องการครอบครองสิ่งต่าง ๆ ซึ่งเกิดการปฏิบัติไปตามความอยากนั้น ๆ เมื่อได้สมใจจะอยากสิ่งใหม่ต่อไปอีก ดังนั้น การปฏิบัติเพื่อดับความอยากจำเป็นจะต้องใช้ปัญญาแห่งความรู้แจ้งคอยควบคุมจิต เพราะความอยากหรือความต้องการของมนุษย์นั้น อาจจะถูกผลักดันด้วยปัญญาก็ได้ หรือด้วยอวิชาก็ได้ถ้าปัญญาสามารถควบคุมความอยากได้จิตจะไม่เหินหนีเหินหนีที่ต้อง วิ่งตามตัณหาและความรู้สึกที่ต้องการสิ่งนั้น ๆ จึงไม่ต้องตกเป็นทาสของความอยากนั้น ๆ ในทางตรงกันข้ามถ้าคนเราปล่อยให้อวิชชาอยู่เหนือจิตใจจะทำให้เกิดตัณหาที่ไม่ถูกต้องในทุก ๆ ด้านอาทิ เช่น ความคิด คำพูดและการกระทำที่ไม่ถูกต้อง เป็นต้น หน้าที่ของมนุษย์ทุกคนตามหลักพระไตรปิฎกคือการศึกษาและปฏิบัติเพื่อให้เกิดความฉลาดในทางจิต ทางวิญญาณ เพื่อให้รู้เท่าทันกับอารมณ์และความรู้สึกที่เต็มไปด้วยความงี่เง่าหรืออวิชชาและคอยควบคุมอวิชชาขึ้น ๆ ไม่ให้มีโอกาสลุกล้ำขึ้นมาทำหน้าที่ของมันจนกระทั่งมันอ่อนแรงไปเองและเราจะมีอิสรภาพเหนือความอยากและความต้องการที่จะมีหรือเป็นในสิ่งต่าง ๆ นานาประการ

ฉะนั้นเราจะเห็นได้ว่าเมื่อมีความอยากที่ใด ความร้อนใจและการกระทำตามความอยากย่อมเกิดขึ้นแล้วเกิดความอยากต่อไปใหม่ ในสมัยที่เราเป็นเด็กเราอยากได้ของเล่นจึงเกิดความร้อนใจร้อนใจเราต้องหาทางสนองความอยากของตนด้วยวิธีการต่าง ๆ ต่อเมื่อวันหนึ่งเราเติบโตขึ้นความอยากของเราได้พัฒนาสูงขึ้นเรื่อย ๆ เช่นอยากได้รถ อยากได้บ้านสวย ๆ อยากให้ลูกเป็นแพทย์และหลานเป็นรัฐมนตรี เป็นต้น ความอยากเหล่านี้ล้วนเป็นช็อกโกแลตให้เกิดความทุกข์ บุคคลใดก็ตามที่มีความอยากทำความดีหรือความช่วยเหลือมีความทุกข์ตามแบบคนดีหรือคนชั่วแต่การกล่าวเช่นนี้ไม่ได้หมายความว่าเราละจากการทำความดีแต่มุ่งชี้ให้เห็นว่าความทุกข์มีหลายชนิดจากหยาบสุดจนกระทั่งถึงขั้นที่ละเอียดสุด ดังนั้นการทำความดีเพียงอย่างเดียวจึงไม่พอแต่เราต้องทำเหนือความดีนั้นคือการทำความดีให้หลุดพ้น จากความอยากทุกชนิดทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว เพราะถ้าเราสามารถละความอยากทั้งหลายดังได้กล่าวมาแล้วจึงจะถือได้ว่าเป็นการพ้นทุกข์ที่แท้จริง

พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายถึงแนวทางการละตัณหาไว้ว่า ตัณหาเกิดขึ้นที่ไหนก็ละที่นั่น ได้แก่เกิดทางตาก็ละทางตา เกิดทางหู ก็ละทางหู เกิดที่ลิ้น ก็ละทางลิ้น เกิดที่กาย ก็ละที่กาย และเกิดที่ใจก็ให้ละทางใจ^{๔๔}

ส่วนในธรรมบทแสดงว่าตัณหาชื่อว่าเป็นมารดาเพราะให้สัตว์ทั้งหลายเกิดในภพ ๓ ส่วน คือกามภพ รูปภพและอรุภพ สำหรับอวิชชาหรืออสมิมานะชื่อว่าเป็นบิดาเพราะอาศัยให้เกิดขึ้น

^{๔๔} พุทธทาสภิกขุ, *โอสารถัพพธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๘), หน้า ๓๑๑.

ด้วยสัสตทวิญญูและอุจเฉทวิญญูอันอาศัยอายุตะภายในและอายตนะภายนอก^{๔๕} เพราะเมื่อบุคคลสามารถละตัณหาได้โดยการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ทั้งหลายโดยให้เห็นถึงว่าอารมณ์เข้ามากระทบกับอายตนะใดแล้วให้พิจารณาละในส่วนตรงนั้นด้วยสติปัญญา ให้เห็นถึงความไม่เที่ยงความเป็นทุกข์ ความไม่ใช่ตัวตน จนกระทั่งเกิดความรู้สึกรู้ว่าไม่มีอะไรที่น่าปรารถนาหรือน่าต้องการเลย บุคคลต้องพิจารณาให้ลึกซึ้งและกระทำสิ่งต่าง ๆ ไปด้วยปัญญา ทุกข์จึงจะไม่เกิด แต่ถ้าสิ่งใดก็ตามซึ่งเราทำไปด้วยแรงแห่งความอยากหรือความปรารถนาแล้ว จะเกิดความร้อนใจในขณะที่กำลังกระทำและเมื่อทำสำเร็จแล้ว ผลที่เกิดขึ้นมาย่อมเป็นความทุกข์อย่างแน่นอน การกินอาหารถ้าเรากินด้วยความเอร็ดอร่อยหรือตัณหาแล้ว ผลย่อมต่างจากผู้กินด้วยปัญญาหรือสติสัมปชัญญะ ส่วนการทำงานเช่นกัน หากทำงานด้วยแรงแห่งตัณหา ผลย่อมต่างจากผู้ทำงานด้วยอำนาจของปัญญา

ฉะนั้นเราควรฝึกตนให้เป็นผู้มีปัญญา และทำการงานต่าง ๆ ให้อยู่ในอำนาจควบคุมของปัญญา ความทุกข์ใจร้อนใจจะไม่มีเลย และการที่จะเป็นผู้มีปัญญาได้ย่อมเกิดจากการพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง คือเห็นถึงความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความไม่ใช่ตัวตน จิตไม่หลงยึดติดจนตกอยู่ใต้อำนาจของสิ่งทั้งหลาย ความปรารถนาใด ๆ จึงจะไม่มีถึงแม้ว่าเราจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งใดก็ตามย่อมเกี่ยวข้องกับสติสัมปชัญญะและปัญญา มิได้เกี่ยวข้องกับแรงอำนาจแห่งตัณหา ความทุกข์จึงจะไม่สามารถเกิดขึ้นได้

อย่างไรก็ตามในเรื่องสมุทัยที่เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์นี้ จะเห็นได้ว่าตัณหาไม่ใช่สาเหตุแรกที่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้น โดยอ้างอิงตามหลักปฏิจจนสมุปปาทที่ว่าทุกอย่างเกิดขึ้นเพราะมีเหตุและปัจจัยที่สัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน โดยตัวตัณหาเองเกิดมาจากเหตุปัจจัยอื่นคือเวทนาและเวทนาเกิดขึ้นได้เพราะผัสสะ ผัสสะเกิดขึ้นได้เพราะสฬายตนะ สฬายตนะเกิดได้เพราะมีนามรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อเนื่องกันไปตลอดสายจนถึงอวิชชา ตัณหาจึงไม่ใช่สาเหตุเดียวที่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้นมาทุกข์อาจเกิดจากอุปาทานหรือแม้แต่สักที่สุด คือ เกิดจากอวิชชาแต่การที่พระพุทธเจ้าทรงยกเอาตัณหาขึ้นมาเป็นเหตุแห่งความทุกข์นั้นเป็นเพราะเห็นได้ชัดเจนมากที่สุด

สรุปได้ว่าความดับทุกข์นี้ หมายถึง ความดับได้อย่างเด็ดขาดด้วยการกระทำของผู้ปฏิบัติ จัดเป็นผลอันสูงสุดที่มุ่งหมายในพระไตรปิฎกพระพุทธองค์ไม่เคยยกย่องความสุขจึงไม่เคยยกย่องสวรรค์ว่าเป็นสิ่งสูงสุดหากสอนปฏิบัติให้บรรลุความดับทุกข์ โดยการละตัณหาจิตจะเป็นอิสระหลุดพ้นจากตัณหาจึงเรียกว่านิพพาน ดังนั้น นิโรธกับนิพพานจึงมีความสัมพันธ์กัน ผู้ใดได้นิโรธผู้นั้นย่อมได้นิพพาน ซึ่งเป็นส่วนที่พ้นเหตุและผลเป็นภาวะของความไม่มีกิเลสตัณหาหลังจากที่บุคคลนั้นได้ละกิเลสและดับตัณหาลงได้แล้ว การบรรลุนิพพานจึงอาจทำได้โดยไม่ต้องตายก่อน เมื่อบรรลุแล้วไม่ต้องกังวลถึงความแปรปรวนของสุขที่จะได้รับ เพราะสิ่งที่เหล่านี้ได้โดยไม่ต้องตายก่อน เมื่อบรรลุแล้วไม่ต้องกังวลถึงความแปรปรวนของสุขที่จะได้รับ เพราะว่า สิ่งเหล่านี้ได้ถูกละไปแล้วตั้งต้นเหตุแห่งความเกิดการละความวนเวียนด้วยอำนาจกิเลส กรรม และวิบาก (ผลแห่งการกระทำกรรม)

๔.มรรค หรือธรรมที่บุคคลทั่วไปนิยมเรียกกันว่า มรรคมืองค์ ๘ หรือทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา คือการปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับทุกข์ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่าทางสายกลาง ซึ่งอยู่ในระหว่างทางสุดโต่ง ทั้งสองทางคือ ทางทรมานตนให้ลำบาก (อัตตทิลมถาญโยค)

^{๔๕} พุ.ธ..(บาลี) ๒๕/ ๓๑/๕๔, พุ.ธ. (ไทย). ๒๕/๒๙๔/๑๒๔.

และการปรนเปรอตนให้ได้รับความสุขอย่างเต็มที่ (กามสุขัลลิกานุโยค) การปฏิบัติสุดต่างทั้งสองทางนี้ ในสมัยก่อนมีหลายคนเชื่อว่าเป็นทางที่จะดับทุกข์ได้ แต่แท้จริงแล้วการกระทำใด ๆ ก็ตามหากขาดความพอดีแล้ว การกระทำนั้นไม่เป็นไปตามธรรมชาติ จึงก่อให้เกิดทุกข์มากกว่าประโยชน์ต่อชีวิตแต่ทางสายกลางที่ไม่หักโหมจนผิดธรรมชาติ คือ ไม่ตั้งไม่หย่อนจนเกินไปนั้นเปรียบเสมือนสายพิณที่จะต้องขึงแต่พอดีเวลาเล่นจึงจะเกิดความไพเราะ ชีวิตของคนเราเช่นกันควรดำเนินตามทางสายกลางอันเป็นการปฏิบัติที่พอดีไม่นำไปสู่ความเหน็ดเหนื่อย แต่เป็นทางนำไปสู่ความรู้ และความหลุดพ้นจากความทุกข์ซึ่งมีทั้งหมด ๘ ทางและทั้ง ๘ ทางนี้ต้องปฏิบัติไปพร้อม ๆ กันจึงจะดับทุกข์ได้มีดังนี้คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ

๓. นิโรธ หมายถึงความดับทุกข์ ได้แก่ ดับสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์คือดับตัณหาทั้ง ๓ ได้อย่างสิ้นเชิง การดับทุกข์เพราะความสิ้นไปของตัณหา คือ ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสลະคืน ความพ้น ความไม่ติด นี้คือ ทุกขนิโรธอริยสัจ มีเรื่องเหตุการณ์คราวแรกตรัสรู้พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานเรื่องเกี่ยวกับการดับตัณหาในธรรมบทแห่งชราวรรค เรื่องปฐมโพธิวัตถุ ภายหลังจากที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ “เราตามหานายช่างผู้สร้างเรือนเมื่อไม่พบจึงท่องเที่ยวไปในสงสาร เป็นอนเภาชาติ เพราะการเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์ นายช่างเอ๋ย เราพบท่านแล้ว ท่านจะสร้างเรือนไม่ได้อีก ชีโครงทุกซี่ของท่าน เราหักแล้วยอดเรือนเราก็รื้อแล้ว จิตของเราถึงธรรมปราศจากเครื่องปรุงแต่ง เราได้บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นตัณหาแล้ว”^{๔๖}

ฉะนั้นผู้ที่มีการละหรือขจัดตัณหาออกเสียได้ เพื่อที่จะให้เกิดความสงบสุขภายในจิตใจโดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคคลธรรมดา ต้องได้รับการอบรมบ่มนิสัยจึงจะรู้แนวทางเพื่อความดับทุกข์ได้ จะต้องเป็นบุคคลมีสติมีปัญญามีความสามารถมากเพื่อรู้กระบวนการหรือวิธีการโดยรู้จักเรื่องทุกข์ ที่จะต้องกำหนดรู้ให้เพียงพอรู้จักสมุทัยที่จะต้องละให้ถูกต้อง และถ้าต้องการข้ามพ้นการเวียนว่ายตายเกิดก็จำเป็นจะต้องพยายามละความอยากให้มาก

๔. มรรค คือ ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับทุกข์หรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ ดังจะเห็นได้ว่าหนทางที่จะทำให้บุคคลพ้นจากทุกข์ในอริยสัจก็มีเฉพาะหลักธรรมของมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น ส่วนในรายละเอียดของอริยมรรคมีองค์ ๘ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในสังยุตตนิกายแห่งมหาวารวรรค วิภังคสูตรความว่า^{๔๗}

๑) สัมมาทิฐิ คือ ความรู้ในทุกข์ (ความทุกข์) ความรู้ในทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกข์นิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์) ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ

๒) สัมมาสังกัปปะคือ ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่พยาบาท ความดำริในการไม่เบียดเบียน

๓) สัมมาวาจา คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

๔) สัมมากัมมันตะ คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจาก

^{๔๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๓-๑๕๔/ ๗๙-๘๐.

^{๔๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘/๑๐-๑๓.

การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติดีกในกาม

๕) สัมมาอาชีวะ คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ละมิจฉาอาชีวะแล้ว สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ

๖) สัมมาวายามะ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๗) สัมมาสติ คือภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียรมีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้

๘) สัมมาสมาธิ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังตจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติ และสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่เพราะปีติจางคลายไป มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่และเสวยสุขด้วยกายบรรลุตติยฌานที่พระอริยะเจ้ากล่าวสรรเสริญว่า “ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข” เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้วบรรลุจตุตถฌาน ที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่

สรุปได้ว่าตัณหาในอริยสังขที่จัดว่าเป็นหัวใจหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าได้แสดงไว้ว่าเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ที่มีการแยกประเภทของตัณหาไปสามประการมีกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา นั้นเป็นหลักที่เป็นเหตุให้เกิดตัณหา เมื่อเกิดตัณหาแล้วทำให้เกิดทุกข์นานปีประการ แต่ไม่ใช่เป็นตัณหาที่มีเป็นกระแสให้เกิดเป็นวงจรเหมือนกับปฏิจจสมุปบาท โดยมีการพัฒนาต่อการละตัณหาที่สามารถปฏิบัติได้ในทุกโอกาสโดยมีมรรคมงคล ๘ ประการเป็นแผนที่ดำเนินการจนสิ้นทุกข์ เพราะตัณหาที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ในอริยสังขนี้ เป็นตัณหาแบบเฉพาะบุคคลที่มีแยกประเภทไปเฉพาะอย่าง เช่น กามตัณหา ก็เกิดแก่บุคคลที่มีกิเลสตัณหา

ลำดับต่อมาจะวิเคราะห์ถึงตัณหาในปฏิจจสมุปบาท ที่เป็นองค์ประกอบของปัจจัยการมีครบวงจร ๑๒ ประการที่เป็นกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาทมีองค์ธรรม ๑๒ อาการคือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ซึ่งปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักพุทธธรรมที่ขยายความชีวิตบุคคล ใหวนเวียนอยู่ในกรอบตั้งแต่อวิชชาจนถึงมรณะเท่านั้น ถ้าหากไม่มีโยนิโสมนสสิการ คือการใคร่ครวญพิจารณาถึงประโยชน์สูงสุดของชีวิตแล้วก็จะจมดิ่งอยู่ในกองทุกข์ตลอดไป

ดังนั้นผู้วิจัยจะได้อธิบายเฉพาะตัณหา ดังนี้ ตัณหา มีอาการแยกออกมี ๖ อาการคือ (๑) รูปตัณหา (ความทะยานอยากได้รูป) (๒) สัทตตัณหา (ความทะยานอยากได้เสียง) (๓) คันธตัณหา (ความทะยานอยากได้กลิ่น) (๔) รสตัณหา (ความทะยานอยากได้รส) (๕) โภกฐัพพตัณหา (ความทะยานอยากได้โภกฐัพพะ) (๖) อัมมตัณหา(ความทะยานอยากได้ธรรมารมณ์)ก็บรรดาองค์ธรรมเหล่านี้เมื่อจะ

สงเคราะห์ลงในชั้น ๕ แล้วเป็นสังขารชั้น^{๔๘}

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าตัณหานี้เป็นวงจรของกระแสที่อันเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ดังที่วิราภิกษุณีได้กล่าวไว้ว่า “อนึ่ง ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นดำรงอยู่และแปรผันไป นอกจากทุกข์ ไม่มีสิ่งอื่นเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรอื่นดับไปจากวิราฐุตรนี้แสดงให้เห็นว่า กระบวนธรรมของทุกข์ล้วนเกิดมาจากภาวะของตัณหาที่เป็นกระแสมาจากวิชาที่บุคคลไม่รู้ เพราะไม่รู้แจ้งแห่งตลอดทุกข์ไม่รู้แจ้งทุกข์สมุทัยจึงทำให้เกิดพุทธดำรัสของพระพุทธองค์เพื่อสอนภิกษุณีรูปหนึ่งว่า

“น้องหญิง ภายนี้เกิดขึ้นเพราะอาหาร บุคคลอาศัยอาหารแล้วพึงละอาหารเสีย ภายนี้เกิดขึ้นเพราะตัณหา บุคคลอาศัยตัณหาแล้วพึงละตัณหาเสีย ภายนี้เกิดขึ้นเพราะมานะ บุคคลอาศัยมานะแล้วพึงละมานะเสีย ภายนี้เกิดขึ้นเพราะเมถุนและการฆ่าปัจจัยแห่งเมถุนด้วยอริยมรรค พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว”^{๔๙}

โดยมีตัณหาที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ กรรมชื่อว่าเป็นไรนา วิญญาณชื่อว่าเป็นพีช ตัณหาชื่อว่าเป็นยางเหนียว วิญญาณดำรงมั่นอยู่ได้เพราะธาตุอย่างหยาบของสัตว์ที่มีวิชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีก^{๕๐} กัมม เขตต์ วิญญาณ พีช ตณหา สีเนโห แปลว่า กรรมเป็นเนื้อนา วิญญาณเป็นพีช ตัณหาเป็นยางเหนียว เมื่อพรรณนาความว่าวิญญาณธาตุหรือธาตุรู้นั้น เมื่อร่างกายนี้แตกสลายไป ก็เป็นไปตามกรรม เมื่อยังเป็นตัวพีชที่ยังมียางเหนียวคือตัณหาอยู่ จะจุดคือเคลื่อนออกจากร่างกายที่แตกนี้ ไปถือปฏิสนธิในภพภูมิใหม่ โดยไปเกิดขึ้นในนาใหม่ต่อไป ท่องเที่ยวไปหลายภพหลายชาติในสังสารวัฏฏ์ (ในภพทั้ง ๓ คือ กามภพ (ธาตุอย่างเลว) รูปภพ (ธาตุอย่างกลาง) อรูปภพ (ธาตุอย่างประณีต) ก็ดำเนินไปอยู่อย่างนี้ จนกว่าจะสิ้นอวิชา ตัณหา อุปาทานกรรม ก็เป็นอันว่าวิญญาณธาตุคือธาตุรู้อันหมดยางเหนียว ได้แก่หมดอวิชา ตัณหาอุปาทานกรรม เป็นอันว่าไปเพาะปลูกก็ไม่ขึ้นแล้ว หมายถึงชาติภพหมดสิ้นไป เพราะว่าเป็นพีชที่ไม่มียางเหนียวเป็นเชื้อต่อไป เปรียบเสมือนกับข่อยอุปมา ๓ ข้อในมหาสังจกสูตรว่า

“สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ซึ่งมีกายไม่ได้หลีกออกจากกามและมีความพอใจรักใคร่ในกาม ยังละให้สงบระงับไม่ได้ สมณพราหมณ์เหล่านั้น แม้ได้เสวยทุกขเวทนาอันกล้าแสบเผ็ดที่เกิดเพราะความเพียรก็ดี ไม่ได้เสวยก็ดี ก็ไม่ควรจะตรัสรู้ เหมือนไม้สดที่ชุ่มด้วยยาง บุคคลแช่ไว้ในน้ำ บุรุษมีความต้องการด้วยไฟ มาถือเอาไม้สำหรับสีไฟมาสีเข้า ด้วยหวังจะให้เกิดไฟ บุรุษนั้น ไม่อาจให้เกิดไฟได้ต้องเหน็ดเหนื่อยลำบากเปล่า เพราะไม้นั้นยังสดมียางอยู่ ทั้งยังแช่ไว้ในน้ำ

อีกข้อหนึ่ง สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง แม้มีกายหลีกออกจากกามแล้ว แต่ยังคงมีความพอใจรักใคร่ในกาม ยังละให้สงบระงับไม่ได้ สมณพราหมณ์เหล่านั้น แม้ได้เสวยทุกขเวทนาเช่นนั้นอันเกิดเพราะความเพียรก็ดี ไม่ได้เสวยก็ดี ก็ไม่ควรจะตรัสรู้ เหมือนไม้สดที่ชุ่มด้วยยาง แม้ห่างไกลจากน้ำ บุคคลตั้งไว้บนบก บุรุษก็ไม่อาจสีให้เกิดไฟได้ ถ้าสีเข้าต้องเหน็ดเหนื่อยลำบากเปล่า เพราะไม้นั้นแม้ตั้งอยู่บนบกแล้วก็

^{๔๘} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๑๙/๓๓๒.

^{๔๙} อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๙/๒๒๐.

^{๕๐} อจ.เอก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๐.

ยังเป็นของสดชุ่มด้วยยาง

อีกข้อหนึ่ง สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีกายหลีกออกจากกามแล้ว และลดละความพอใจรักใคร่ในกาม ให้สงบระงับดีแล้ว สมณพราหมณ์เหล่านั้น ได้เสวยทุกขเวทนาเช่นนั้น อันเกิดเพราะความเพียรก็ดี แม้ไม่ได้เสวยเลยก็ดี ก็ควรจะตรัสรู้ได้เหมือนไม้แห้งที่ไหลจากน้ำ บุคคลวางไว้บนบก บุรุษอาจสีกไฟได้ เพราะเป็นของแห้ง ทั้งยังตั้งอยู่บนบก”^{๕๑}

จากข้อความนี้แสดงทัศนะว่าตัณหาในปฏิจจสมุปบาทมีกระแสเชื้อที่นำมาจากรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์เป็นเหตุให้เกิดทุกข์แท้จริงเมื่อบุคคลมีจิตใจที่ชุ่มด้วยตัณหาที่เป็นความอยากผสมกับผัสสะและอารมณ์คราวใดแล้ว คราวนั้นก็ไม่ว่าจะพ้นทุกข์ไปได้แต่เมื่อบุคคลจะยกระดับหรือพัฒนาชีวิตก็ควรเรียนรู้เรื่องกระแสเริ่มต้นมาจากอวิชชาคือความไม่รู้ จะต้องเรียนรู้เรื่องทุกข์อย่างจริงจัง ถ้าหากยังมีวุ่นหลงเพราะอารมณ์เข้าครอบงำบ่อย ๆ แล้วจิตใจก็ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ได้เลยซึ่งความดับทุกข์มีเหตุมีปัจจัยเชื่อมโยงทั้งสัมพันธ์และเป็นกระแสต่อกันและกัน ตามที่ได้ปรากฏในพระไตรปิฎก มีดังนี้

“เพราะอวิชชาสารอกดับไปไม่เหลือเลย สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติจับ ขรามรณะจึงดับ”^{๕๒}

ส่วนในเรื่องของการดับกิเลสตัณหา นั้น หลักปฏิจจสมุปบาทค้นพบว่าเมื่อไรก็ตามที่จิตของมนุษย์มีการฝึกฝนอย่างดีนั้นก็จะต้องฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนทำให้จิตกับกิเลสที่แยกขาดจากกันอย่างเด็ดขาด จิตจะสร้างพลังงานอันมหาศาลออกมาหลักปฏิจจสมุปบาทก็คือการกำหนดนามรูปหรือการพัฒนาภายใน ที่สามารถยกระดับพลังอำนาจทางจิตให้สูงขึ้นได้ เพื่อให้หลุดพ้นจากอำนาจกระแสตัณหาเพราะวิปัสสนากรรมฐานนั้นเกิดขึ้นได้ เพราะมีความสัมพันธ์ระหว่างจิตและกิเลสตัณหาเท่านั้น เพราะอย่างไรก็ตาม สำหรับผู้มีการฝึกฝนอบรมตนให้จิตเกิดปัญญาญาณ ตามกระบวนการของวิปัสสนากรรมฐานถึงขั้นที่ละตัณหาหรือทำลายกิเลสหมดสิ้นไปได้นั้นเป็นสิ่งสำคัญที่สุด เพราะการฝึกฝนอบรมตนนี้ย่อมทำให้ความไม่รู้ คืออวิชชานั้นหมดสิ้นไป มีวิชาเข้ามาแทนที่ เพราะเมื่อไม่มีตัณหา ก็ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด ก็ไม่มีการจุติและการอุปบัติ เมื่อไม่มีการจุติและการอุปบัติก็ไม่มีโลกนี้ โลกอื่น และระหว่างโลกทั้งสองนี้คือ จิตว่าเป็นที่สุดแห่งความทุกข์ ดังนั้น จะเห็นได้ว่ากระแสของตัณหาที่ปรากฏในปฏิจจสมุปบาท เป็นกระแสของปัจจัยการ ให้สืบต่อภพสืบต่อชาติใหม่ที่มีอยู่ครบในปฏิจจสมุปบาท^{๕๓} นี้เป็นวงจรที่ต่อเนื่องกันไป

ตัณหา มีลักษณะ รส ปัจจุบันฐานและปทัฏฐาน ดังนี้

เหตุลกขณานา มีการเป็นเหตุของทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ

อกิณนทรรสชาติ มีความยินดีพอใจในอารมณ์ ภูมิและภพ เป็นกิจ

^{๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๑๐-๔๑๑/๖๖.

^{๕๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒/๑.

^{๕๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๐/๔๓.

อดีตถาวรปจจุภูฏานา มีความไม่อิมในอารมณ์ต่าง ๆ ของจิตหรือบุคคล
เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

เวทนาปฏฐานา มีเวทนาเป็นเหตุไกล^{๕๔}

ดังนั้น เรื่องความแตกต่างเรื่องตัณหาในอริยสังกับตัณหาในปฏิจสมุปบาทสามารถสรุป
ได้ดังนี้ การเกิดและการดับของมูลแห่งทุกข์ที่มีอวิชชา (ความไม่รู้) ทำให้เกิดสังขาร ตัณหา อุปาทาน
และมีความทุกข์เกิดขึ้นด้วยเพราะเมื่ออวิชชาดับไปแล้ว ทำให้สังขาร ตัณหา อุปาทานและความทุกข์
ดับไปด้วย สำหรับผู้ศึกษาอริยสัง ๔ แล้วฝึกปฏิบัติตามธรรมของมรรคมืองค์ ๘ อย่างถูกต้องสมบูรณ์
ครบถ้วน แท้จริงและต่อเนื่องก็เป็นไปเพื่อละ เพื่อดับอวิชชาที่เป็นประธานของกิเลสอาสวะทั้งปวง

พระองค์ตรัสไว้ในอวมุสสุตรด้วยมูลแห่งความทุกข์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงทุกข์ และมูลเหตุแห่งทุกข์แก่เธอทั้งหลาย เธอ
ทั้งหลายจงฟังทุกข์เป็นอย่างไร ก็ทุกข์คือรูป ทุกข์คือเวทนา ทุกข์คือสัญญา ทุกข์คือ
สังขาร ทุกข์คือวิญญาณนี้เรียกว่า ทุกข์ มูลเหตุแห่งทุกข์เป็นอย่างไร คือตัณหาอัน
ทำให้เกิดอีก ที่ประกอบไปด้วยความเพติดเพลินและความกำหนด มีปกติให้เพติด
เพลินในอารมณ์นั้น ๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา นี้เรียกว่ามูลเหตุ
แห่งความทุกข์”^{๕๕}

เท่าที่ยกมานี้ก็เพื่อจะชี้ให้เห็นชัดว่า พระพุทธองค์ทรงชี้บอกว่า ชั้น ๕ เป็นทุกข์และทุกข์
ก็เป็นส่วนหนึ่งของไตรลักษณ์ เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าชั้น ๕ ตกอยู่ในไตรลักษณ์เรื่องไตรลักษณ์นี้
มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกอีกหลายแห่งที่ยังมีเนื้อหาที่คล้าย ๆ กันเช่นมีกล่าวไว้ในอนิจจสูตร และทุกข
สูตร เป็นต้น^{๕๖}

สำหรับการวิเคราะห์ต่อมาควรใช้ตัณหาเพื่อละตัณหา ในทางปฏิบัติมีข้อสรุปที่พึงยอมรับ
กันไว้ก่อนว่าประการที่หนึ่งโดยเป็นธรรมดาของปุถุชนที่ย่อมมีตัณหาเข้ามาครองใจเป็นพื้นฐานอยู่และ
ตัณหาจะเกิดขึ้นได้เสมอไม่ว่าในขั้นตอนหรือเวลาใดที่เผลอปล่อยโอกาสแก่มัน ส่วนประการที่สอง
ตัณหาเกิดขึ้นมาเมื่อใดก็จะชักเอาปัญหาหรือความทุกข์เข้ามาให้ด้วย จึงควรละหรือกำจัดออกไปเสีย
ประการที่สามในเมื่อตัณหาที่เป็นตัวก่อโทษนั้นพร้อมที่จะเกิดอยู่เสมอ การที่มนุษย์ปุถุชนจะหลีกเลี่ยง
มันโดยสิ้นเชิงย่อมจะเป็นไปไม่ได้ ดังนั้น ในกรณีที่เหมาะสมหรือจำเป็น น่าจะมีวิธีปฏิบัติ ในทางที่จะทำ
ให้ตัณหาก่อประโยชน์หรือเอาตัณหาไปใช้ประโยชน์ได้ กล่าวคือเกิดความอยากในทางที่ดี เพียงแต่
ความอยากในทางดีของตัณหา จะเป็นไปในลักษณะที่เป็นเงื่อนไขหรือเป็นอุบายไปสู่จุดหมายที่ดีงาม
(กุศลธรรม) ที่เรียกว่า “อาศัยตัณหาเพื่อละตัณหา” เพราะผลของกระบวนการละตัณหาตาม
กรอบแห่งปฏิจสมุปบาทเริ่มด้วยอวิชชา สังขาร จนถึงชาติ ชรามรณะ จะเป็นได้ว่าหลักตัณหาอยู่ใน
ลำดับต่อจากเวทนาและสืบต่อเป็นปัจจัยไปหาอุปาทานซึ่งความจริงแล้วในหลักปฏิจสมุปบาทอวิชชา
เป็นกระแสหรือเป็นวงจรของกิเลสที่พัฒนาการไปตามลำดับคือเป็นกระแสเป็นความวนเวียนที่สัมพันธ์
กันและกันทั้งเป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อกันและกันมีอุปการะต่อกันและกัน สำหรับคนที่มีตัณหาเข้าครอบงำ

^{๕๔} วิภังค.อ. (บาลี) ๑๔๘/๔๕/๒๒๕., วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๑๒๒., วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒๕๑-๒๕๒.

^{๕๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๑/๔๔.

^{๕๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗.

จะเป็นผู้เห็นห่างจากความดี ดังมีพุทธพจน์ตอนหนึ่งว่า

“ตัณหาที่เลวทรามชานไปในโลก ครอบงำบุคคลใดไว้ได้ความเศร้าโศกยอมเจริญแก่บุคคลนั้น เหมือนหญ้าคอบางที่ถูกฝนตรครดแล้วเจริญ งอกงามขึ้นฉะนั้น”^{๕๗}

เพราะความสำคัญของตัณหาที่ปรากฏอยู่ในปฏิจสุมุปาบทที่นอกจากให้หลักธรรมข้ออื่นเพิ่มพูนเป็นปัจจัยสืบต่อกันมาเป็นลำดับแล้วในวิธีการละตัณหาในปฏิจสุมุปาบทนี้ ผู้วิจัยวางฐานสติปัญญา ๔ ไว่ข้างต้นแล้วย่อมมีโอกาสเกิดปัญญาและญาณ ที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวสติปัญญาจนรู้แจ้งรูปนามแท้จริง เป็นหนทางบริสุทธิ์ที่สามารถละอวิชชาตัณหาได้ดังมีพุทธพจน์ว่า

“กระแสตัณหาทั้งหลายไหลไปในอารมณ์ทั้งหมด ตัณหาดุจเงาวัวลี้กึ่งงอกงามขึ้น เธอครั้นเห็นตัณหาดุจเงาวัวลี้กึ่งงอกงามนั้นจึงตัดรากด้วยปัญญา”

สรุปได้ว่า กระแสแห่งตัณหาเกิดจากไหลมาจากปฏิจสุมุปาบท ที่สืบเนื่องมาจากอารมณ์ทั้งภายใน ๖ ภายนอก ๖ ที่กระทบกันเข้าเป็นยางเหนียวที่สร้างทุกข์ให้แก่บุคคลอยู่ร่ำไปในการเกิด แต่สำหรับผู้มีสติปัญญา ย่อมเห็นแจ้งตามเป็นจริงของทุกข์แล้วพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่าจึงถอนความตามว่าเป็นตัวตนออกจากทุกข์นั้นเสีย

ดังนั้นจะพบได้ว่าสำหรับผู้ที่ปฏิบัติวิปัสสนาย่อมรู้แจ้งตามเป็นจริงและเกิดกระบวนธรรมที่พัฒนาให้ละตัณหาหมดสิ้นไป ด้วยวิปัสสนาญาณ ๑๖ ชั้นได้แก่ (๑)นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้นามรูปได้ (๒)ปัจจัยปริคคหญาณ ญาณรู้ปัจจัยของรูปและนามว่าอะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นผล โดยที่รูปและนามอาศัยปัจจัยซึ่งกันและกัน ผลจึงเกิดขึ้น (๓)สัมมสนญาณ ญาณกำหนดรู้รูปและนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ (๔) อุทยัพพยานุปีสนาญาณ ญาณที่เห็นความเกิดและความดับของชั้น ๕ ว่า เป็นธรรมดา (๕) ภัคานุปีสนาญาณ ญาณที่เห็นการดับของสังขารว่าเป็นธรรมดา (๖) ภัยตูปัญฐานญาณ ญาณที่เห็นสังขารว่าเป็นของน่ากลัว ไม่ว่าจะไปเกิดในภพภูมิใดสังขารก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว (๗)อาทีนวานุปีสนาญาณ ญาณที่เห็นสังขารโดยความเป็นโทษเป็นของน่ากลัวมีความบกพร่องให้เกิดทุกข์ (๘) นิพพิทาญาณ ญาณที่เกิดความเบื่อหน่ายไม่ติดใจในสังขารเพราะสังขารเป็นโทษ (๙) มุญจितุกัมยตาญาณ ญาณที่ปรารถนาจะพ้นออกไปจากสังขาร เพราะเกิดความเบื่อหน่ายในสังขาร (๑๐) ปฏิสังขยาญาณ ญาณที่ปรารถนาจะพ้นออกไปจากสังขารโดยยกสังขารทั้งหลายมาพิจารณาเพื่อให้หลุดพ้นออกไปจากชั้น ๕ (๑๑) สังขารุเพกขาญาณ ญาณที่มีความเห็นเป็นกลางในความเป็นไปของสังขารโดยไม่ยินดีไม่ยินร้ายในสังขารทั้งหลาย (๑๒) อนุโลมญาณ ญาณที่เป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ โดยมุ่งตรงนิพพานและคล้อยตามการรู้แจ้งอริยสัจ (๑๓) โคตรภูญาณ ญาณหยั่งรู้อริยสัจระหว่างก้าวข้ามพ้นจากภาวะปุถุชนเข้าสู่ภาวะอริยบุคคล (๑๔) มัคคญาณ ญาณหยั่งรู้ภาวะที่ทำให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลในแต่ละขั้น (๑๕) ผลญาณ ญาณหยั่งรู้ความสำเร็จของพระอริยบุคคลในขั้นนั้น ๆ (๑๖) ปัจจเวกขณญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณามรรค ผล กิเลสตัณหาที่ละได้แล้ว กิเลสตัณหาที่ยังเหลืออยู่และนิพพาน ส่วนพระชินาสพไม่มีการพิจารณามรรคผลแล้วเพราะท่านทำกิจของตนสำเร็จแล้ว^{๕๘}

^{๕๗} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๓๓๕/๔๘๕.

^{๕๘} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๑๔/๑-๒.

๔.๔ สรุปท้ายบท

แนวทางการละตัณหาตามนัยอริยสัจ ๔ นั้นจะต้องเป็นไปตามอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นเป็นทางสายกลางของบุคคลผู้ดำเนินชีวิตที่เป็นฝ่ายกุศลธรรม โดยไม่มีตัณหาที่เป็นฝ่ายทะยานอยากดังที่พระพุทธองค์ตรัสสอนแก่ปัญจวัคคีย์ว่า “มัชฌิมาปฏิปทา เราได้ตรัสรู้แล้ว ทำดวงตา ปรีชาญาณให้สว่าง เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน คือสิ้นตัณหาเครื่องรัดรััด”^{๕๙} ฉะนั้น จะเห็นได้ว่ามรรคมีองค์ ๘ เป็นแนวทางการปฏิบัติธรรมเพื่อทำจิตใจให้บริสุทธิ์ ผ่องใส เป็นแนวทางที่ไม่มีตัณหาคือความอยาก เพราะไม่คิดชั่ว ไม่พูดชั่ว ไม่ทำชั่ว จึงปราศจากทุกข์ ทั้งเป็นแนวทางทำจิตใจให้สะอาด ผ่องใสไปตามโอวาทปาฏิโมกข์ไปด้วย ดังนั้นจะเห็นได้ว่าตัณหานำไปสู่ความทุกข์ ความวุ่นวาย ดิ้นรนแสวงหาเฉพาะอารมณ์ที่น่าเพลิดเพลินยินดี แต่นิพพิทาเป็นหลักธรรมที่นำไปสู่ความสงบสุข ส่วนแนวทางการละตัณหาตามนัยปฏิจจสมุปปาทนั้น จะต้องเป็นไปตามสติปัญญาหรือปัญญาญาณซึ่งเป็น บทพุทธธรรมที่ปรากฏอยู่ในอริยสัจและปฏิจจสมุปปาท เพราะผู้ที่เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมประจักษ์แจ้งตามเป็นจริงว่าตัณหาคือความอยากเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานขั้นต้น ที่เป็นส่วนการยึดมั่นถือมั่นจนเกิดทุกข์ หากทราบชัดแล้วย่อมแสวงหาเหตุแห่งทุกข์นั้นว่าสมุทัย คือตัณหา ๓ อย่าง เช่น กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เมื่อทราบสาเหตุให้เกิดทุกข์แล้ว ควรทราบถึงภาวะปราศ จากเหตุแห่งทุกข์ ทุกข์ย่อมมีไม่ได้ ภาวะดับทุกข์จึงมีอยู่ (นิโรธ) ข้อปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ด้วยดาบคืออหัตตมรรคญาณ เป็นผู้ไม่มีทุกข์เพราะละสิ้นอัสวะได้นั่นเอง

^{๕๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิเคราะห์แนวทางการละตั้นหาในพระไตรปิฎกโดยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) ศึกษาตั้นหาในพระไตรปิฎก ๒) ศึกษาการละตั้นหาในพระไตรปิฎก และ ๓) ศึกษาวิเคราะห์แนวทางการละตั้นหาในพระไตรปิฎก โดยการศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากคัมภีร์คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสสและตำราวิชาการอื่น ๆ เรียบเรียงแล้วบรรยายเชิงพรรณนาตรวจสอบความถูกต้องเนื้อหาจากคณาจารย์และผู้เชี่ยวชาญ ซึ่งจากการศึกษาสามารถสรุปผลในการวิจัยและข้อเสนอแนะ ดังต่อไปนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัยนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาแนวทางการละตั้นหาตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถารวมทั้งคัมภีร์ ที่เกี่ยวข้องแล้วนำเสนอเพื่อความเข้าใจต่อหลักการ และวิธีการเพื่อเป็นกระบวนการปฏิบัติได้อย่างถูกต้องโดยผลจากการศึกษาผู้วิจัยได้พบว่ดังนี้

๕.๑.๑ ผลการศึกษาเรื่องตั้นหา

จากผลการศึกษาวิจัยในข้อที่ ๑ ได้สรุปว่าศัพท์ว่า “ตั้นหา” ในคัมภีร์พระไตรปิฎกหมายถึง ความอยาก, ความทะยานอยาก, ความกำหนดเป็นหลักธรรมที่สำคัญในพระไตรปิฎกมีความหมายอยู่ ๒ นัย นัยแรกคือ ตั้นหา หมายถึงความทะยานอยาก ความอยากโดยที่ความหมายนี้ครอบคลุมตั้นหาทั้งในอริยสัจและปฏิจจสมุปบาท นัยที่สอง ตั้นหา หมายถึง ความทะยานอยาก ความอยากที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์เมื่อกล่าวตามรูปศัพท์แปลว่า ความอยาก ความทะยานอยาก ความดิ้นรนเร้าร้อน ความกระหายเป็นภาวะของกิเลสชนิดที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดานของมนุษย์ปุถุชนทุกจำพวกเมื่อกล่าวถึงตั้นหาที่เป็นไปโดยตามสภาวะธรรม หมายถึง การแสวงหาความอยากได้สิ่งนั้นได้มาเพื่อสนองความต้องการของตนเองเป็นหลัก โดยไม่ได้คำนึงถึงศีลธรรม เปรียบเหมือนผลไม้ที่มีทั้งสามส่วนอยู่ในตัวมันคือส่วนที่เป็นเปลือก ส่วนที่เป็นเนื้อ ส่วนที่เป็นเมล็ด ในส่วนที่เป็นเมล็ดนั้น เมล็ดใดมียางชุ่มอยู่ก็เรียกว่าเป็นเมล็ดเป็น ซึ่งมันสามารถที่จะงอกงามเจริญเติบโตได้อีกถ้ามันอยู่ในสภาพแวดล้อมที่มีอุณหภูมิพอเหมาะ แต่ถ้าเมล็ดนั้นไม่มียางชุ่มอยู่ก็เรียกว่าเมล็ดแห้ง แม้จะนำไปปลูกรดน้ำพรุนดินอย่างไรก็ไม่สามารถเจริญงอกงามได้เฉกเช่นเดียวกันกับคนที่มีตั้นหาคือความทะยานอยาก ความดิ้นรนความต้องการที่ฝังอยู่ในจิตใจ ก็เหมือนกับยางชุ่มที่มีอยู่ในเมล็ดของผลไม้เท่านั้น บรรณาความกระหายในวัตถุสิ่งของประกอบด้วยอารมณ์ยินดีพอใจทำให้จิตใจมีความต้องการที่ไม่รู้จักพอหรือไม่รู้จักอิม เหมือนกับคนโง่ที่เพียรตักแล้วเติมลงไปใต้น้ำทะเล ซึ่งเป็นสาเหตุที่ทำให้บุคคลและสรรพสัตว์ประสบกับความทุกข์ทั้งทุกข์ด้วยกายทุกข์ด้วยใจ เพราะสมุทัยที่เป็นแดนให้เกิดความทุกข์สืบเนื่องมาจากตั้นหา ๓ ข้อคือกามตั้นหา ทะยานอยากในกาม ภวตั้นหาทะยานอยากในภพและวิภวตั้นหาทะยานอยากในวิภพ โดยที่ตั้นหานี้มีสภาพเกิดขึ้นไว้มองเห็นชัดกว่ากิเลสอย่างอื่นหากละตั้นหาลงได้ความทุกข์ก็ดับไป

ตัณหาในพระไตรปิฎกมี ๓ ประเภทคือ ๑) ตัณหาแบ่งโดยอาการได้แก่ กามตัณหา ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ชนิด ภวตัณหา ความอยากมีอยากเป็น วิภวตัณหา ความไม่ยอมยกมีไม่ยกเป็น ตัณหาทั้ง ๓ ประการนี้เมื่ออธิบายได้ดังนี้กามตัณหา ได้แก่ ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เกี่ยวกับกามคุณเป็นความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกายและใจอันน่ารัก น่าเพลิดเพลิน กามตัณหาจะปรากฏอยู่เกือบตลอดเวลา กามตัณหาเกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจความพอใจยินดีที่เกิดจากการกระทบของทวารทั้ง ๖ ทางนี้เรียกว่ากามตัณหา

ภวตัณหา ได้แก่ ตัณหาที่เกิดขึ้นพร้อมกับผัสสสติภวตัณหา โดยอาศัยรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกายและใจเป็นความอยากให้กามที่ได้มานั้นอยู่กับตนนาน ๆ ภวตัณหาเป็นความพอใจที่อาจจะสังเกต เห็นได้ยากกว่ากามตัณหา เป็นความพอใจที่ละเอียดกว่ากามตัณหาแต่ถ้ามีการหมั่นสังเกตและระลึกถึงก็สามารถที่จะมองเห็นได้ เป็นตัณหาที่กล่าวได้ว่าได้ต่อยอดมาจากกามตัณหาตนเอง เป็นความพอใจที่สะสมในอารมณ์

วิภวตัณหา ได้แก่ ตัณหาที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุจเฉทภวตัณหาโดยอาศัยอารมณ์ ๖ เป็นความเข้าใจว่าตัวตนนี้ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอดย่อมสูญหายไปมีความยินดีในความเห็นนั้นเช่นเห็นว่าเป็นนิพพานว่ามีตัวตนแล้วปรารถนาพระนิพพานก็เป็นวิภวตัณหา สภาวธรรมโดยมองเห็นว่า ตัวตนมีอยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น วิภวตัณหาเป็นสภาวธรรมที่ปฏิเสธอารมณ์ที่เกิดขึ้นกล่าวได้ว่าเป็นสภาวธรรมที่ต่อยอดมาจากกามตัณหาเช่นเดียวกันแต่เป็นการต่อยอดที่เป็นความอยากที่จะปฏิเสธหมายถึงอยากไม่ให้เกิดมีขึ้น

๒) ตัณหาแบ่งโดยอารมณ์ ได้แก่ รูปตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้เห็นรูป สัทตตัณหา ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้ยินเสียง คันธตัณหา ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้กลิ่น รสตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้รส โผฏฐัพพตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการสัมผัส ฆัมมตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นทางใจ ดังนั้นเมื่ออธิบายตัณหาแบ่งโดยอารมณ์ได้ ๖ คือ รูปตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้เห็นรูป จึงเกิดความอยากได้ เกิดความรักใคร่ ปรารถนา เป็นความติดใจในรูปารมณ์

สัทตตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้ยินเสียง จึงเกิดความอยากได้ เกิดความรักใคร่ ติดใจในเสียงนั้น เป็นความติดใจในสัทธารมณ์

คันธตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้กลิ่น จึงเกิดความอยากได้ ความรักใคร่ ติดใจในกลิ่นนั้น เป็นความติดใจในคันธารมณ์ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากกลิ่นในรูปแบบต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นมา

รสตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้รส จึงเกิดความอยากได้ ความรักใคร่ในรสนั้นเป็นความติดใจในรสารมณ์

โผฏฐัพพตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากการได้สัมผัส จึงเกิดความอยากได้ ความรักใคร่ ติดใจในสัมผัสนั้น เป็นความติดใจในโผฏฐัพพารมณ์

ฆัมมตัณหา คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นจากทางใจ เช่นในขณะนึกถึงโลภะ โทสะ โมหะ ทิฏฐิ มานะ เป็นธรรมฝ่ายอกุศล และการนึกถึงศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เป็นธรรมฝ่ายกุศล นึกถึงการได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส นึกถึงรูป เสียง กลิ่น รส การถูกต้องและบัญญัติต่าง ๆ เรียกว่าฆัมมตัณหา

๓) ตัณหาที่ว่าโดยกาล หมายถึง ตัณหา ๑๐๘ ได้แก่ ตัณหาวิจริต ๑๘ อันท้ายเบญจขันธ์ ภายใน มารวมกับตัณหาวิจริต ๑๘ อันท้ายเบญจขันธ์ภายนอก รวมเป็น ๓๖ แล้วนำตัณหาในอดีตปัจจุบัน อนาคต มาคูณรวมกันจึงได้ตัณหา ๑๐๘ ซึ่งเป็นตัณหา ๓ ว่าโดยอาการ ตัณหา ๖ ว่าโดย

อารมณ์ เมื่ออธิบายต้นเหตุแห่งทุกข์โดยกาลได้ ๑๐๘ ต้นเหตุวิจิริต หมายถึง ความเป็นไปหรือการออกเที่ยว แสดงตัวของต้นเหตุ ซึ่งเป็นไปได้ถึง ๑๐๘ คือต้นเหตุวิจิริต ๑๘ อันอาศัยเบญจขันธ์ภายใน มารวมกับ ต้นเหตุ วิจิริต ๑๘ อันอาศัยเบญจขันธ์ภายนอก รวมเป็น ๓๖ แล้วนำอดีต ปัจจุบัน อนาคต มาคูณ ๓ จึงได้เป็นต้นเหตุ ๑๐๘ ซึ่งเป็นต้นเหตุว่าโดยอาการ โดยอารมณ์ โดยกาลมาประกอบกันจึงกลายเป็น ต้นเหตุ ๑๐๘ ขึ้นมา ซึ่งเป็นลักษณะของต้นเหตุที่ละเอียดและเป็นอาการของต้นเหตุที่เกิดขึ้นของมนุษย์ และสัตว์ทั้งหลายที่ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏฏ์ ต้นเหตุทั้ง ๑๐๘ นี้จะมีอยู่ตลอดไป ถ้ายังมี การเกิดอยู่ ดังนั้น ผู้ที่ศึกษาและปฏิบัติตนตามหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกจึงสามารถนำพาชีวิต ของตนให้ดำเนินไปอย่างมีคุณค่าและมีความสุขตามจุดหมายในพระพุทธศาสนาต่อไป

ต้นเหตุเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยเวทนาเป็นปัจจัย เวทนา หมายถึง ความรู้สึกสุข รู้สึกทุกข์ และรู้สึกเฉย ๆ อันเกิดจากการมีผัสสะเช่นกัน เวทนาเป็นการเสวยหรือรับเอาอารมณ์สุข ทุกข์ และ เฉย ๆ เข้ามา ส่วนต้นเหตุเป็นความยินดีพอใจในอารมณ์ที่เป็นสุข เป็นทุกข์หรือเฉย ๆ เพื่อส่งต่อไป อุปาทานได้ยึดมั่นสืบต่อไปอย่างเหนียวแน่น

๕.๑.๒ ผลการศึกษาแนวทางการละต้นเหตุ

จากผลวัตถุประสงค์ข้อที่ ๒ ได้ข้อสรุปความว่าการศึกษารื่องการละ (ปหานะ) ทำให้ ทราบถึงความหมายของศัพท์ปหานะว่าเป็นการละคือการกำจัด การละขาด การปราศจากหรือปหาน กิเลสต้นเหตุอันผู้มีความทุกข์อันเกิดจากความกระวนกระวาย ในจิตใจตลอดเวลาสามารถฝึกตนเอง ด้วยประกอบ ๕ ระดับดังนี้ ๑) ตทังคปหาน เป็นการละกิเลสต้นเหตุได้ด้วยองค์กรรมฐานเริ่มต้นแต่นามรูปปริจเฉทญาณ ละจนกระทั่งถึงโคตรภูญาณ และยังสามารถละด้วยศีลซึ่งการละดังกล่าวนี้เป็น การละชั่วคร่าวเท่านั้น ๒) วิกขัมภนปหาน เป็นการละนิรวณ ๕ ด้วยการข่มไว้ด้วยอำนาจแห่งการ เจริญสมภาวนาจนบรรลุถึงอุچارสมาธิ อัปนาสมาธิ คือได้บรรลุรูปฌานและอรุณฌาน ๓) สมุจ เหนทปหาน คือเป็นการละกิเลสต้นเหตุได้โดยเด็ดขาดด้วยอำนาจแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนา ๔) ปฏิปัสสทธิปหาน คือเป็นการละโดยสงบระงับด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา เช่นเดียวกันกับสมุจเฉท ปหานจนจิตสงบ เป็นการระงับด้วยอำนาจแห่งผลญาณ ๕) นิสสรณปหาน คือ เป็นการละด้วยการ เจริญวิปัสสนาภาวนาเช่นเดียวกันกับสมุจเฉทปหานและ ๖) ปฏิปัสสทธิปหาน ผลของการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนาทำให้ผู้ฝึกฝนสามารถออกจากกิเลสต้นเหตุได้อย่างสิ้นเชิงไม่เหลือคืออินิพพาน ฉะนั้น

การที่จะละต้นเหตุได้อย่างจริง ๆ นั้นควรศึกษาให้รู้ถึงจริงแห่งทุกข์ว่าเป็นความทนได้ยาก เป็นความลำบากทางกายทางใจ เพราะต้นเหตุเป็นเหตุให้เกิดทุกข์พึงศึกษาแนวทางที่เป็นหัวใจสำคัญ ในพระไตรปิฎกจากหลักอริยสัจ ๔ ได้แก่แนวทางการละต้นเหตุตามหลักอริยสัจ โดยอาศัยการปฏิบัติ ตามแนวทางแห่งมรรคมืองค์ ๘ ซึ่งกระทำให้เป็นไปพร้อมกันกับหลักไตรสิกขา มีศีล สมาธิและปัญญา เพราะเมื่อบุคคลสมาทานศีลให้บริบูรณ์แล้ว เป็นปัจจัยให้เกิดสมาธิ เมื่อเกิดสมาธิแล้วย่อมเป็นปัจจัย ให้เกิดปัญญา เมื่อปัญญาบริบูรณ์แล้วสามารถละต้นเหตุได้อย่างสิ้นเชิงพร้อมกันนี้ยังเกิดญาณ ๓ เมื่อ ละกิเลสต้นเหตุได้แล้ว ชื่อว่าย่อมหักวงล้อแห่งสังสารวัฏฏ์ได้ ส่วนแนวทางการต้นเหตุตามหลักปฏิจ สมุปปาทก็จะต้องเจริญโยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายถึง การทำในใจโดยแยบคายการใส่ใจโดยตลอดการ พิจารณาโดยถ่องแท้ ในความรู้สึกถึงกระบวนการปฏิจสมุปปาท ที่สืบสาวต่อมานานเพราะวงจรชีวิต ล้วนมีปัจจัยที่สืบต่อมาจากปฏิจสมุปปาท ที่เริ่มมาจากอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะสังขาร จึงดับ

ๆ เมื่อเวหนาดับไป ตัณหาจึงดับจนกระทั่งชาติ ชรามรณะดับไปตามลำดับ ดังจะพบได้ว่าแนวทางการละตัณหาควรฝึกปฏิบัติที่จะทำให้เกิดปัญญาโดยหมั่นทำวิปัสสนาภาวนาอันเป็นการนำปัญญา มาพิจารณาทุกข์โดยไตรลักษณ์ กล่าวคือเมื่อจิตที่ฝึกอบรมดีแล้วย่อมเป็นสมาธิแล้วให้นำจิตนั้นไปใช้เพ่งพินิจพิจารณาถึงตัณหาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทั้งกายใจ และไม่ใช่อัตนแท้จริง เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามเป็นจริงแล้วจิตย่อมไม่เกิดความยึดมั่นถือมั่น เมื่อนั้นบุคคลจะได้เกิดญาณทัสสนะขึ้นแล้ว เพราะญาณเป็นผลที่เกิดจากเจริญวิปัสสนาภาวนาและการทำวิปัสสนาจนทำให้รู้แจ้ง

๕.๑.๓ ผลการศึกษาวิเคราะห์แนวทางการละตัณหา

จากวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓ ทำให้พบว่าตัณหาในพระไตรปิฎกมีแนวทางต่อการละคือต้องเจริญตามอริยมรรคมีองค์ ๘ และหลักปฏิบัติที่สำคัญเป็นทางสายเอกตามที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสไว้ คือสติปัฏฐาน ๔ อันได้แก่อริยมรรคองค์ที่ ๗ ในส่วนการเจริญขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น ควรประกอบด้วยส่วนที่สำคัญได้แก่ ปรัตติกขา หมายถึง ปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบภายนอก เช่น การฟัง การอ่าน เป็นต้น และโยนิโสมนสิการ หมายถึงการพิจารณาไตร่ตรองโดยถูกต้องมีหลักเหตุและผล เมื่อบุคคลได้พิจารณาโดยถูกต้องจากการฟังเป็นเบื้องต้นแล้วย่อมเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง (สัมมาทิฐิ) ตามหลักอริยสัจ ๔ เมื่อมีสัมมาทิฐิเจริญขึ้นแล้วย่อมส่งผลให้เกิดการดำริชอบ การพูดชอบ การกระทำชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความเพียรชอบ ตั้งใจระลึกชอบ และตั้งใจมั่นชอบ สำหรับการเจริญสติปัฏฐาน ๔ จะทำให้บุคคลได้เรียนรู้ถึงตัณหาคือความอยากทุกกระบวนความว่ายังมีอยู่มากหรือลดน้อยลงไป โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันนี้เป็นยุคเทคโนโลยีแห่งวัตถุนิยม บริโภคนิยม ซึ่งเป็นกามตัณหาที่มีวัฒนธรรมต่างประเทศหลั่งไหลเข้ามาทางสื่อสาร จนทำให้สังคมชาวพุทธบางส่วนที่ขาดสติปัญญาในการพิจารณาไตร่ตรองถึงการใช้จ่ายให้ถูกวิธี ถูกต้องและเหมาะสมแก่ตนเองและครอบครัวจนต้องไปไปหลงมัวเมาทะยานอยาก อยากได้ แสวงหาเอามาเป็นของตน ก็อาจส่งผลให้เกิดปัญหาสังคมด้านต่าง ๆ ตามมา แต่คราวใดที่บุคคลเห็นอย่างถูกต้องชอบธรรมตามเป็นจริงแบบสัมมาทิฐิแล้ว ก็ใช้สติปัญญาสละ ละคลายตัณหาออกไปได้ ซึ่งจะได้ประโยชน์ทั้งในระดับโลกียะ และระดับโลกุตระ และเมื่อประพฤติปฏิบัติตามหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎก แล้วก็เป็นการสร้างตนเองและสังคมให้อยู่ร่วมกันกับโลกใบนี้ด้วยความสงบสันติสุข ต่อไป

สำหรับแนวทางละตัณหาฝ่ายโลกียะ ได้แก่ ๑)การให้ทานเป็นประจำเนืองนิตย์เพื่อสร้างนิสัยให้คลายจากความตระหนี่ทั้งไม่แสวงหาผลประโยชน์เพื่อตน ๒)ความสันโดษ ยินดีพอใจในวัตถุสิ่งของสำหรับตนเองด้วยความสุขตามอาชีพสุจริต ๓)ความอดทน อดทนต่อสภาพแวดล้อม ช่มจิตใจให้ตั้งอยู่ในกรอบความดีเพื่อไม่มีความโลภ ๔)เจริญสมถกรรมฐาน เพื่อเป็นอุบายสงบจิตใจอันเป็นประโยชน์แก่ตน ฝ่ายโลกุตระนั้นก็ ได้แก่ ๑) ศึกษาเรียนรู้ อริยสัจ ๔ เฉพาะสมุทัยที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์เพื่อเป็นปัจจัยให้รู้ว่าชีวิตควรประมาณ ๒)ศึกษาปฏิบัติจนสรุปาทว่าเป็นกระแสแห่งทุกข์ และ๓)เจริญสติปัฏฐานวิปัสสนากรรมฐานเพื่อสำหรับบุคคลที่เจริญสติปัญญาที่คอยพิจารณาเห็นทุกข์ จนรู้ทุกข์ตามความเป็นจริงจึงจะเกิดปัญญาแล้วดำเนินตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการและพิจารณาละตัณหา ดับตัณหาหลงได้แล้วจึงจะดำเนินไปสู่นิพพาน จะอย่างไรก็ตามการที่จะทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริงได้นั้นควรฝึกปฏิบัติต่อจิตเพื่อให้ถึงความบริสุทธิ์ผ่องใสเป็นไปตามลำดับ

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากผลการศึกษาพบว่าแนวทางการลดต้นหามีความหมายสำคัญ ลักษณะ ประเภท ของต้นหาคตามหลักพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นแนวทางการดำรงชีวิตของบุคคลทั้งหลายอันเป็นทางดำเนิน สันติสุขและสู่ความเป็นพระอริยเจ้าต่อไป ฉะนั้น ผู้วิจัยเห็นว่ายังมีประเด็นที่น่าสนใจในการนำไป ศึกษาวิจัยเพิ่มเติมเพื่อความเข้าใจต่อต้นหาอย่างยิ่งขึ้นดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป

- ๑) ควรมีการศึกษาให้เข้าใจในบริบทของต้นหาที่ให้คุณ โทษ และเสนอแนวทางแก้ไข ต้นหาอย่างถูกต้องวิธีตามพุทธธรรมแล้วนำไปบูรณาการลดต้นหาไปใช้ในชีวิตประจำวันอย่างถูกต้อง
- ๒) ควรมีการศึกษาคำสอนเกี่ยวกับต้นหาควบคู่กับการพิจารณาภิเษกต้นหาภายในจิตใจ ของตัวเองจนสามารถประเมินระดับต้นหาว่ามีค่าเพิ่มมากขึ้นหรือลดลงประมาณใด พร้อมกับการหา มาตรการสำหรับละให้ถูกต้องตามแนวทางหรือควบคุมต้นหาให้อยู่ในวงจำกัด เพื่อเป็นประโยชน์ต่อ การพัฒนาจิตใจของผู้ศึกษาโดยแท้

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป

- ๑) ศึกษาแนวทางการประยุกต์ต้นหาต่อการดำเนินชีวิตประจำวันในด้านบวกหรือด้านลบ ที่มีผลต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต
- ๒) ศึกษาต้นหากับเรื่องเศรษฐกิจพอเพียงอันเป็นปัญหาสร้างผลกระทบในสังคมไทยในยุค วัตถุนิยมและบริโภคนิยมว่ามีคุณหรือมีโทษอย่างไร
- ๓) ศึกษาและวิเคราะห์เรื่องต้นหาที่จะส่งผลต่อการปฏิบัติวิปัสสนากาวานาว่าภิเษกต้นหา เกิดขึ้นภายในจิตใจแล้ว มีแนวทางบรรเทาและสละคลายออกไปได้ด้วยวิธีการใด

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก. ๒๕๐๐ กรุงเทพฯ
มหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๐๐.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถา** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรง
พิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(๑) หนังสือ :

คณะกรรมการแผนกตำรา. **อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวินิฎฎิกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๙. กรุงเทพฯ
มหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

คงศักดิ์ ต้นไฟจิตร. **สติปัญญาแจไชชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทอรัตนชัยการพิมพ์,
๒๕๕๐.

คุณ โทษณ์. **พุทธศาสนาในชีวิตประจำวัน**. กรุงเทพมหานคร: โอเอสพริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๗.

จรรยา ทองถาวร. **มนุษย์สัมพันธ์**. กรุงเทพมหานคร: อักษราพิพัฒน์, ๒๕๓๙.

จรรยา วรรณกสิณานนท์. **กสิณสมาธิ สมาธิสำหรับคนรุ่นใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร:
พุทธลีลา, ๒๕๕๓.

จำนง คันธิก. **พุทธปรัชญาในพระสูตรตันตปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๕๒.

ณรงค์ เส็งประชา. **มนุษย์กับสังคม**. กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๔๑.

ดนัย ไชโยธธา. **พจนานุกรมคำศัพท์พระพุทธศาสนา** ฉบับสมบูรณ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:
พิมพ์ที่โอ เอส พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๕๗.

ไตรพิตรรา สารเศรษฐศิริ. **กรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด,
๒๕๓๕.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา. **ปรัชญา ๒๐๒ พุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: โอเอสพริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๘.

ธีรโชติ เกิดแก้ว. **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, ๒๕๕๓.

บรรจบ บรรณรุจิ. **ปฏิจจสมุปบาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๙.

_____ . **ปัญญาในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร** ชื่อเรียกและพัฒนาการ. กรุงเทพมหานคร: คณะ
อักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

บุญมี แทนแก้ว. **ญาณวิทยา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๓.

ป. หลงสมบุญ. **พจนานุกรม มคอ-ไทย**. กรุงเทพมหานคร: อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๐.

- ประยงค์ แส่นบุราณ. **พระพุทธศาสนาเถรวาท**. ขอนแก่น: คลังนาโนวิทยา, ๒๕๕๗.
- ปราโมช น้อยวัฒน์. **การทำความเข้าใจในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- ปรีชา ช่างขวัญยืน. **ปรัชญาแก้ววิถีชีวิต**. กรุงเทพมหานคร: หจก.อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๙.
- ปิ่น มุกข์กัณฑ์. **กลวิธีแก้ทุกข์**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทต้นไทรการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๑.
- _____. **คำบรรยายพุทธศาสตร์ ภาค ๓**. กรุงเทพมหานคร: พิศานาการพิมพ์, ๒๕๐๗.
- _____. **แนวสอนธรรมะ**. กรุงเทพมหานคร: กมลการพิมพ์, ๒๕๒๗.
- พร รัตนสุวรรณ. **ความว่าง**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๒.
- พระครูกลุ่ณยานสิทธิวัฒน์ (สมาน กลุ่ณยานมโม). **ค้นหาไม่ปราณีใคร**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.
- พระคันธสาราภิวังศ์. **ทางสู่พระนิพพาน**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๖.
- พระคัมภีร์ญาณ อภิปุณโณ. **คู่มือศึกษาภาพปฏิมากรรมรูปบาท**. กรุงเทพมหานคร: บันลือธรรม, ๒๕๕๕.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). **คำวัด**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๓.
- _____. **ศัพท์วิเคราะห์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.
- พระธรรมธีรราชฆาตมุนี (โชดก ญาณสิทธิ). **เพชรในดวงใจ**. กรุงเทพมหานคร : อัมพลวิทยา, ๒๕๑๔.
- _____. **วิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์พริ้นท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔.
- _____. **วิปัสสนาญาณโสภณ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศรีอนันต์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๗.
- พระธรรมเมธาภรณ์ (ระแบบ จิตตาโณ). **ธรรมปริทัศน์**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **ถ้ารู้จักพระพุทธศาสนาความสุขต้องมาทันที**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.
- _____. **ธรรมบุญชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.
- _____. **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒.
- _____. **วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๕๓.
- พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร). **ภาวนาที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้า, ๒๕๔๕.
- _____. **โพธิธรรมที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๔๕
- พระพุทฺธโฆสะ. **วิสุทธิมรรค**. รจนา. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาก อาสโภ) แปล. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ. **แวนธรรมปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

พระมหาอุทัย วชิรเมธี. **คำคมธรรมออนไลน์, ปรารถนาอ่านคือลมหายใจ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑.

กรุงเทพมหานคร: บริษัท ปรารถนา จำกัด, ๒๕๕๔.

พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

พระมหาอุทัย ญาณธโร. **วิถีแห่งกลไกแบบพุทธ**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๙.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปฏิจจนุปปาตที่ปณี**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: บริษัท
วีอินเตอร์ พรินท์ จำกัด, ๒๕๕๙.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **นิพพานกถา**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์,
มปป.

_____. **พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ชำระ พระคันธสาราภิวงส์แปล. ปฏิจจนุปปาต**.

กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระอัครมหาบัณฑิต วไลโปละ ศรีราหุละ. **พระพุทธองค์ทรงสอนอะไร**. สุนทร พลามินทร์ แปล. พิมพ์
ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: จันทรเพ็ญ, ๒๕๕๓.

พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ). **พจนานุกรมบาลี-ไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท
ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘.

พระอุปติสสเถระ. **วิมุตติมรรค**. พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต) และคณะแปล. พิมพ์ครั้งที่ ๖.

กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พุทธทาสภิกขุ. **การศึกษาชนิดที่ไม่เลื่อนขั้นตัวเอง**. กรุงเทพมหานคร: คุรุสภา, ๒๕๑๕.

_____. **กิเลสปัญญาเฉลย**. กรุงเทพมหานคร: ปรารถนา, ๒๕๕๔.

_____. **แก่นพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, (ม.ป.ป.).

_____. **คู่มือมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๕๖.

_____. **คู่มือดับทุกข์ฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๗.

_____. **ตัวกูของกู วิธีลดอัตตา**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๖๐.

_____. **ไตรตัมหา ๓**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๔.

_____. **ทางสายกลาง**. กรุงเทพมหานคร: อักษรสาส์น, ๒๕๑๓.

_____. **ปฏิจจนุปปาตจากพระโอษฐ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๑.

_____. **โพธิปักขิยธรรม**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

_____. **ว่างจากตัณหาอุปาทาน**. กรุงเทพมหานคร: เพชรประกาย, ๒๕๔๙.

_____. **โอสารถัพพธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๘.

_____ **พื้น ดอกบัว. ปวงปรัชญาอินเดีย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๕๕.

_____. **ศาสนาเปรียบเทียบ**. กรุงเทพมหานคร: โสภณการพิมพ์, ๒๕๕๒

ภัทรพร สิริกาญจน. **พระพุทธศาสนาในประเทศไทย: เอกภาพในความหลากหลาย**. กรุงเทพ
มหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **วิสุทธิมคคสส นาม ปกรณวิเสสว (ตติโย ภาโค)**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

_____. **วิสุทธิมรรค แปลภาค ๓ ตอน ๑**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **มังคลัตถที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: นาน มีบุ๊คส์พับลิ เคชั่นส์, ๒๕๕๖.

_____ . **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๔, กรุงเทพมหานคร: บริษัทแพคทีเคิล ดีไซน์ สตูดิโอ จำกัด, ๒๕๕๖.

_____ . **พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสากล** อังกฤษ-ไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: อรุณ การพิมพ์, ๒๕๔๘.

_____ . **ลักษณะ สรีรวิธาน. จิตวิทยาเบื้องต้น**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.

_____ . **วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี. พระอภิธรรมมัตถสังคหะ**. กรุงเทพมหานคร: ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๖.

_____ . **วศิน อินทสระ. ไตรลักษณ์และปฏิจจนุปบาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ธรรมดา, ๒๕๕๘.

_____ . **หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: อมรการพิมพ์, ๒๕๑๙.

_____ . **หลักธรรมอันเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ธรรมดา, ๒๕๔๔.

_____ . **อริยสัจ ๔**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมดา, ๒๕๕๔.

_____ . **วิทย์ วิศทเวทย์. พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

_____ . **ปรัชญาทั่วไป**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๗.

_____ . **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ธรรมวิจารณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๘.

_____ . กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

_____ . **นวโกวาท**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

_____ . **สารานุกรมพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . **สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน). พระพุทธศาสนากับปัญหาเรื่องการตาย-เกิด**. พิมพ์ครั้งที่ ๔.

_____ . กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

_____ . **สัมมาทิฐิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๖.

_____ . **หลักการศึกษามหาวิทยาลัย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาราช วิทยาลัย, ๒๕๔๑.

_____ . **สมเด็จพระพุทธทาสภิกขุ (อาจ อาสโภ). วิสุทธิมรรค**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘.

_____ . **สมภาร พรหมทา. พุทธปรัชญา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๔๘.

_____ . **สมัคร บุราวาศ. พุทธปรัชญา ๒๕ ศตวรรษ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๕๔.

_____ . **สัจชัย บุญตริกสวัสดิ. อริยสัจ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์กรีน ปัญญาญาณ, ๒๕๕๖.

_____ . **แสง จันทร์งาม. ประทีปธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัทธีระการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๔.

_____ . **พระพุทธศาสนาจากพระโอษฐ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัทธีระการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๔.

_____ . **พุทธศาสนวิทยา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: บริษัทธีระการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๔.

_____ . **สุรพล ไกรสรารุณี. อริยสัจสำหรับทุกคน**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

- สุเชาว์ พลอยชุม. **สารานุกรมพระพุทธศาสนา** ประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- สุเทพ พรหมเลิศ. **พระไตรปิฎกศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒.
- สุวัฒน์ จันทรวงศ์. **ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๔๐.
- สำเร็จ บุญเรืองรัตน์. **ปรัชญานิพนธ์**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท คอมแพคท์พรีน จำกัด, ๒๕๔๐.
- เสถียรพงษ์ วรรณปก. **คำบรรยายในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐.
- หลวงเทพดรุณานุศิษฏ์ (ทวี ธรรมธัช). **พจนานุกรมบาลี-ไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- เอกชัย จุลจาริตต์. **แก่นธรรม**. กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๔.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

- กริสุตา เทียรทอง. “การศึกษาเปรียบเทียบความเชื่อเรื่องบุญและบาปในพุทธศาสนาและคริสต์ศาสนา และของความเชื่อนั้นที่มีต่อวิถีทางดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนและคริสต์ศาสนิกชน: ศึกษาเฉพาะกรณีตำบลลำไทร อำเภอนครศรีอยุธยา จังหวัดนครศรีอยุธยา”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๔.
- จิตราพันธ์ รักษาจันทร์. “การศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์ในพระพุทธรูปกับคริสต์ศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.
- เด่น ทัพชัย. “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องความเห็นแก่ตัวตามหลักพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ศิลปะศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๑.
- บัณฑิต โชคสวัสดิ์ธนะกิจ. “ศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดทางศาสนาเรื่องความทุกข์ในพุทธศาสนาและคริสต์ศาสนาโรมันคาทอลิก: บทบาทขององค์กรทางศาสนาในเขตอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระเจนท์จันทร์ จันทบุญโญ (แสงคำ). “ศึกษาวิเคราะห์วิธีการดับทุกข์ตามแนวทางพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- พระครูบรรลิกขการ (บุญเสริม ชนะฤทธิ์). “พุทธจริยวัตรกับพระจริยวัตรของพระเยซูคริสต์: ศึกษาเปรียบเทียบในมหาปริณิพพานสูตรกับพระวรสารลูกา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- พระมหาภุชณะ ตรุโณ (บุชากุล). “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องทุกข์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทเปรียบเทียบกับปรัชญาเอกซิลเตนเซียลิสของฌอง-ปอล ซาทร์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระมหาชั้นทอง วิชาเดช. “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องขันติในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๕.

- พระมหาธีระพล สุขแสง. “การศึกษาเรื่องกิเลสตามแนวคิดของพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๖.
- พระมหานุกูล มหาวิโร (พรหมจันทร์). “การศึกษาวิธีคิดเพื่อบรรเทาอกุศลในพระพุทธานุศาสนเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระมหาประทีป อภิวิฑฒโน (แถวพันธ์). “ศึกษาเปรียบเทียบการอธิบายปฏิจจสมุปบาทตามแนวของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- พระมหาอุทัย อุทัย (ศิริภักดิ์). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องต้นหาในพระไตรปิฎก”. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.
- พระสมควร พุทธธรรมา (ก๊อนชัยภูมิ). “ศึกษาการละวิปัสสนาด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.
- วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. “ศึกษาปฏิจจสมุปบาทในแนวปรมาตถสัจจะ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- สมพร ลำพูนธา. “ความคิดเรื่องการติดข้องและความหลุดพ้นจากทุกข์ในพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗.
- สุดารัตน์ วงศ์คำ. “การศึกษาวิเคราะห์คำสอนเรื่องโลภะในพระพุทธานุศาสนเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗.
- สุนันทา เรียงแหลม. “การศึกษาวิธีการแก้ปัญหาเรื่องความโลภในสังคมปัจจุบันตามหลักพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

๒. ภาษาอังกฤษ:

- Grimm, George. *The Doetrine of the Buddha*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 1958.
- Kalupahana, David J. *Buddhist Philosophy*. Honolulu: The University Press of Hawaii, 1933.
- Ramsey, Ian T. *Religious language*. London: SCM press, Ltd, 1969.

ภาคผนวก

ตารางภาพแสดงสัมผัส ๖ ประการ

สัมผัส ๖ ประการได้แก่			
ตา	รูป	จักขุวิญญาณ	จักขุสัมผัส
หู	เสียง	โสตวิญญาณ	โสตสัมผัส
จมูก	กลิ่น	ฆานวิญญาณ	ฆานสัมผัส
ลิ้น	รส	ชิวหาวิญญาณ	ชิวหาสัมผัส
กาย	โผฏฐัพพะ	กายวิญญาณ	กายสัมผัส
มโน	อารมณ์	มโนวิญญาณ	มโนสัมผัส

ภาคผนวก ข^๑

ตารางภาพแสดงเปรียบเทียบระหว่างพหุ การละและวิมุตติ การหลุดพ้น

พหุ การละ	วิมุตติ คือความหลุดพ้น	ได้แก่
ตทั้งคพหุ	ตทั้งควิมุตติ	ศีล
วิกข์มณพหุ	วิกข์มณวิมุตติ	สมาธิ
สมุจเฉทพหุ	สมุจเฉทวิมุตติ	มรรค

^๑ พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑๑.

ภาคผนวก ค

ตารางภาพแสดงญาณ ๓ และอาการ ๑๒^๒

อริยสัจ	สังขญาณ	กิจญาณ	กตญาณ
ทุกข์	ยอมรับว่าความทุกข์แห่งชีวิตมีอยู่จริง ชีวิตคลุกเคล้าไปด้วยความทุกข์จริง	รู้ว่าความทุกข์เป็นสิ่งที่ควร กำหนดรู้คือควรกำหนดให้รู้ (ปริยญเญยธรรม)	รู้ว่าได้กำหนดรู้แล้ว
สมุทัย	ยอมรับว่าสมุทัยคือตัณหา เหตุให้เกิด ทุกข์จริง	รู้ว่าสมุทัยคือตัณหาเป็นสิ่งที่ ควรละ (ปหาตัพพธรรม)	รู้ว่าได้ละแล้ว
นิโรธ	ยอมรับว่านิโรธคือความดับทุกข์มีอยู่ จริง ความทุกข์สามารถดับไปจริงโดย ผ่านทาง การดับตัณหา	รู้ว่านิโรธควรทำให้แจ้งขึ้นใน ใจ (สังนิกาตัพพธรรม)	รู้ว่าได้ทำให้แจ้งแล้ว
มรรค	ยอมรับว่ามรรคมืองค์ ๘ เป็นหนทาง นำไปสู่ความดับทุกข์จริง	รู้ว่ามรรคเป็นสิ่งที่ควรอบรม บำเพ็ญให้เกิดมีขึ้น (ภาเวตัพพธรรม)	รู้ว่าได้เจริญอบรมได้ เต็มที่แล้ว

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒.

ประวัติผู้ทำการวิจัย

ชื่อ	: พระมหาสุรศักดิ์ ขนติธมฺโม
นามสกุล	: กุณากุล
เกิด	: วันจันทร์ที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๗
ภูมิลำเนาที่เกิด	: เลขที่ ๔๔ หมู่ ๕ บ้านหนองตะเคียน ตำบล วังพิบูล อำเภอ บึงสามพัน จังหวัด เพชรบูรณ์
การศึกษาฝ่ายพระปริยัติ	: น.ธ.เอก, ป.ธ.๙
การศึกษาฝ่ายสามัญ	: พุทธศาสตรบัณฑิต สาขารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดสังเวชวิศยาราม ๑๑๐ สามเสน ซอย ๑ แขวงวัดสามพระยา เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร ๑๐๒๐๐
หน้าที่ปัจจุบัน	: ครูพระสอนศีลธรรมโรงเรียนวัดสังเวช
ปีที่เข้ารับการการศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๖๐
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๖๒
บรรพชา-อุปสมบท	: ๒๑ มิถุนายน ๒๕๓๙ วัดบรรพตาราม ตำบล ชับสมอทอด อำเภอ บึงสามพัน จังหวัด เพชรบูรณ์ พระครูอดุลพัชรธรรม เป็นพระอุปัชฌาย์